

Jászik

Jászik

A szkíták hihető története

ÁDÁM LÁSZLÓ

Budapest, 2020

ÁDÁM, L. (2020): *Jászik. A szkíták hihető története*. Budapest.

E munka – kizárva a haszonszerzés bármilyen fajtáját – változatlan formában szabadon terjeszthető.

This work, excluding any use generating profit, may be freely distributed as long as the content remains unchanged.

Tartalom

JÁSZIK	7
NEVÜK	8
TÖRTÉNETÜK RÖVIDEN	8
A KEZDETEK	11
A FERGÁNAI-MEDENCÉBEN HONOS SZAKÁK	14
PERZSÁK A JÁSZIK ELLEN	24
Szaka nevezéktan	29
SKUDRA LAKÓIRÓL ÉS AZ AMAZONOKRÓL	31
Izzítók	36
Izzítók és aranyőrzők Közép-Ázsiában	38
Izzítók és aranyőrzők Plinius könyvében	39
A MAKEDÓN GÖRÖGÖK KÖZÉP-ÁZSIÁBAN	44
Az avarok elszakadnak a görögök birodalmától	47
A jüecsék vándorlása, a görögök uralmának vége	49
A JÁSZIK KELET-EURÓPÁBAN	49
A jászok országa kínai forrásokban	50
Szuromadaiak Kelet-Európa pusztáin	52
Jászok Kelet-Európa pusztáin	54
A JÁSZIK DÉLKELET-EURÓPÁBAN	58
Jászok a Kárpát-medencében	60
Indoeurópai gyökerű helynevek a Kárpát-medencében	68
Szombathy szkíta szófejtései	69
ARTHUR KIRÁLY ÉS AZ ALÁNOK	70
A NART REGÉK ÉS AZ ALÁNOK	73
HUNOK ÉS JÁSZIK	73
A hunok Közép-Ázsiában	77
A hunok előőrsei Kelet-Európában	81
A hunok európai birodalma	89
Alánok Délnyugat-Európában és Észak-Afrikában	96
Avarok és jászok az Indiai-félszigeten	101
Bolgárok, szabarok, eszkilek és türkök	111
Kazárok	116
Magyarok	127
Magyarok a Kárpát-medencében	134
A jászok kaukázusi országa	141

Jászik a magyarok országában	148
AZ ESKÜDÖTTEK SZÖVETSÉGÉNEK CSALÁDFÁJA	149
HESYKHIOS, HENRICUS STEPHANUS ÉS HIERONYMUS MEGISER SZÓTÁRA	153
Hesykhios szkítának mondott szavai	155
FORRÁSOK	159

Jászik

A jászik – asianoi (Ἀσιανοί), asioi (Ἀσιοί), iazyges (Ἰαζυγες) stb. – a szkíták, avagy esküdtek, esküdöttek szövetségéhez, a közép-ázsiai szkíták, azaz a szakák csoportjához tartoztak. Kisebb szövetségük elnevezése más esküdtek (massagetai: Μασσαγῆται), utóbb alánok (alanoi: Ἀλανοί). Rendszerint, jóllehet helytelenül, szarmatának is nevezték, illetve nevezik őket.

Írott történelmük hajnalán (i. e. 6–2. század) névadó törzsük, vagyis a jászik a Szir-darja, az őrsők (aorsoi: Ἀορσοί) pedig az Amu-darja alsó szakaszánál laktak. Harmadik törzsükről, a rósálánokról (rhoxolanoi: Ῥοξολανοί) először akkor hallunk, amikor a kelet-európai pusztán, a Don és a Dnyeper között feltűntek.

A szkíta népek – ragadozók, urak, izzítók, aranyőrzők, jászik, avarok, kankarok, szakaurak stb. – neve mára elveszett, csak a jásziké (mai alakja jász, jászok) maradt fenn mindmostanáig. Alkalmasint ők Ázsia, vagyis Jásziország névadói.

Az iráni szuomadaiak (szaumatók, szarmatók) nem voltak a szkíta népek rokonai. Ez ügyben, többek között, DIODOROS SIKELIOTES (i. e. kb. 90–27.) munkája igazít el bennünket. Jelentése szerint a szaumatóknak nevezett népet a királyi szkíták (urak) ragadták magukkal Mada (Média) országából, Syromedia országrészből – ez nagyjából a mai Irán Kurdistan és Kermanshah tartománya –, s telepítették le őket Kelet-Európa pusztáin, a Don bal partjánál. Nevük átszállott az általuk lakott tartományra (Sarmatia), s a később ott megjelenő szkíta alánokra, azaz jászokra is ráaggatták. STRABON (i. e. kb. 63–i. sz. 24) a jászikat szarmatafélének nevezi, és a rómaiak is gyakorta szarmata címmel illették őket. PTOLEMAIOS (kb. 100–170.) Kelet-Európa nagy részét Sarmatiának nevezi, és az ott lakó pusztai népeket szarmatának címezi.

A más esküdt, alán, valamint a jászi név – első kettő kisebb szövetségüket jelöli – ugyanazon népre vonatkozik. Az ó- és középkor történetíróinak többsége – régészeink, történészeink hasonlóképpen – nemigen volt tisztában ezzel. S ha mégis, csupán egyikük-másikuk tartotta a szóban forgó körülményt említésre érdemesnek. Például DION O KASSIOS (kb. 155–235.) szerint – *Rhomaïke historia*, 69. 15. – az alánok más esküdtek (massagetai), illetőleg jászik (iazyges). AMMIANUS MARCELLINUS (330–391/400.) szerint – *Rerum gestarum libri*, XXXI. 2. 12. – az alánok korábban más esküdtek (massagetae) voltak.

Nevük

A szkíta *jászi* kifejezés – törököknek *yayci*, a finnek nyelvén *jousi* – értelme, mai magyarsággal, *íjász*.

A perzsa királyi sziklafeliratokon (i. e. 6–4. század) a jászok egyik törzsét, nevezetesen az őrsöket *saka tigrakhauda*, vagyis *hegyes fővegű szaka* névvel illetik. HERODOTOS (i. e. kb. 484–425.) művében a hegyes fővegűek neve *orthokorybantioi* (felálló tarajúak). Jeles szerzőnk említi először szövetségük nevét is: ez időben *más esküdtek* (massagetai). A *jászi(k)* (asioi, iazyges stb.) megszólítás, valamint a szövetség új neve (alánok: alanoi), illetve az *őrs* (aorsoi) és a *rósalán* (rhophalanoi) név i. e. 2. századi eseményekkel kapcsolatban szerepel először a történetírók tudósításaiban.

Alán helyett ma *alanyt*, *alávetettet* mondanánk. *Őrs* szavunk jelentése *őrcsapat*, *őrsereg*, a *rós* kifejezés pedig *vörös* értelemmel bír. A vörös szín a királyi hatalom jelképe volt. Nagyurak ruházatát minden elemében e szín uralta.

Különböző népek – arabok, görögök, kínaiak, mongolok, örmények, perzsák, szlávok stb. – hírmondói a jászok szövetségének és népi nevének saját nyelvükhöz hajlított változatait rögzítették. Forrásainkban, mindenekelőtt latin nyelvűekben, gyakorta ragadványnevük (szarmata) is felbukkan.

A jászokat a magyarok országában (15–18. század) – a germán *Pfeil* (gerely, dobólándzsá; nyíl) szóra utalva – latinosan *philistaeus*, avagy *nyilazó* címmel is illették.

Történetük röviden

A korai bronzkorban (i. e. 2200–1800.) a kelet-európai szkíták egyes csoportjai az Urál hegység keleti oldalára költöztek. E népesség egy része, alkalmasint a bronzkor késői szakaszában (i. e. 1500–1200.), elfoglalta a Szir-darja (Iaxartes), illetve az Amu-darja (Oxos) alsó szakaszának lapályait. Legkorábban – i. e. 6., illetve i. e. 5. század – a perzsák és a görögök adnak róluk hírt Perzsia hódító hadjáratainak kapcsán. Először az őrsök (*saka tigrakhauda*), majd a jászok törzséről (neveük e helyen massagetai) hallunk.

III. ALEXANDROS (i. e. 336–323.) ázsiai hadjárata a jászokat is érintette. Szkíta népekből kiállított csapatok (kivéve talán az őrsöket) a perzsák oldalán hadakoztak a makedónok ellen az i. e. 334–331. esztendőben. Az őrsök, más szkíta népekkel együtt, a Baktriát és Szogdiát megszálló görögök ellen harcoltak. Részt vettek a szogdok és baktriaiak szervezte ellenállásban az i. e. 329–328. évben.

A jászok, az i. e. 2. század második felében, amikor a kankarok alárendeltjei lettek, szövetségük nevét – korábban más esküdt (massagetai) – alá (alanoi) változtatták, és kirajzottak közép-ázsiai hazájukból. Elfoglalták a kelet-európai pusztát, és eljutottak Délkelet-Európába is.

Birodalmuk, legnagyobb kiterjedése idején, Közép-Ázsiától a Kárpát-medencéig nyújtózott. Magában foglalta a Szir-darja és az Amu-darja alsó szakaszának vidékét, valamint Európa keleti felének pusztaságait. A jászok névadó törzse időszámításunk második évtizedében érte el az Alföldet, a rósalánok pedig a 3. század közepe táján követték őket. A jászok Duna és a Tisza lapályát foglalták el, illetve a Duna–Tisza közét. Birtokaik kezdetben az Olt folyótól a Borsodi-Mezőségig terjedtek. Később, amikor a dákok uralmának vége szakadt, a Tiszántúlon is megtelepedtek. Uralmuk alá vonták az Alföld korábbi lakóit, nevezetesen a dákokat, a keltákat stb.

A jászok országát a gótok – elfoglalván a Dnyeper-vidéki pusztákat a 2. század második felében – kettévágták. A kelet-európai puszták nyugati felében élő rósalánok egy része csatlakozott a gótokhoz.

A jászok a 3. században megszabadultak a kankarok igtájától, az alán nevet azonban továbbra is használták. Keleten lakó népességük olykor a más esküdt szókapcsolatnak megfelelő massagetai, masktac stb. néven is szerepel forrásainkban.

A hun szövetség népei, a Belső-Ázsiából kirajzott törökök a 4. század második felében leigázták a Don vidékén élő jászokat, s velük egybevegyülve a kelet- és délkelet-európai pusztákon letelepedett germán és jász csoportokra törtek. Egy részüket elűzték, kiszorították lakóhelyükről, más részüket uralmuk alá hajtották, s ezekkel egyesülve Délkelet- és Közép-Európát fenyegették. Az európai hunok, avagy bolgárok tehát törökök, jászok, valamint germánok csoportjaiból szerveződtek néppé. Előörseik a 4. század végén jelentek meg a Kárpát-medencében.

A kelet-európai pusztán lakó alánok (őrsök) egy csoportja megőrizte függetlenségét. Az általuk benépesített terület, a Kaukázus északi lejtőin, nagyjából a Darjal-szorostól a Kubány és a Zelencsuk forrásvidékéig terjedt.

A jászok egy része a 401. évben kivált a hunok szövetségéből, és csatlakozván a hunok elől menekülő vandálokhoz Nyugat-Európába vonult. Egy részük letelepedett Galliában, a Pireneusi-félszigeten stb., más részük a vandálok egyik csoportjával Észak-Afrikába költözött.

A közép-ázsiai jászok egy része a 4. század vége felé az Indiai-félszigeten keresett új hazát. E csoport elfoglalta a félsziget északnyugati részét, a 6. század vége felé azonban, vereségei nyomán, visszavonult Kabul környékére.

A jászok és a kankarok országa, valamint a Fergánai-medence egy ideig valószínűleg a heftaliták, vagyis az avarok birodalmához tartozott. A heftaliták bukása után említettek a türkök hűbéresei lettek, egy szakadár jászi csapat azonban utóbb Kelet-Európában, a Don és a Volga közötti pusztán tűnt fel.

Az avarok népének nagyobb része Kelet-, majd Délkelet-Európába költözött. Avarjaink a 657–658. évben urai lettek a Kárpát-medencének, illetve az ott élő jászi, germán, kelta, illír, dák stb. eredetű népességnek. Befolyásuk kiterjedt a Kárpátoktól északra-északkeletre élő szlávokra, valamint a kelet-európai puszták bolgár népességére is.

ATTILA halála (453.) után a kelet-európai pusztát a bolgárok uralták. Kis idő múltával, az 568. évtől, keleti szárnyuk a türkök befolyása alá került. A nyugati türkök erejének lehanyatlása (630.) után bolgárjaink megalapították Régi Nagy Bulgáriát, s a Keleti-Kaukázus vidékén élő kazárok is önálló államot szerveztek. Kazária emberöltőnyi idővel később bekebelezte a bolgárok birtokait, és elűzte lakóinak egy részét. Ezek Délkelet-Európában, a Keleti-Balkánon szereztek maguknak új szálláshelyet.

Az arabok támadásai idején, a 8–9. században, a kazárok birodalmának lakói közül többen – a bolgárok, barszilok és szabarok egy része – a Volga és a Káma összefolyásának környékén alapított országot. A kelet-európai eszközök is csatlakoztak hozzájuk.

A 830. év táján belháború ütött ki a kazárok országában. A lázadásban részt vevő jászok – bolgárok, közelebbről ötogurok; magukat kavaró (bolgár) névvel illették – elpártoltak a kazároktól, és szövetségre léptek a szabarok egy csoportjával, kik ugyanekkor szakadtak el a birodalomtól. A két csoport szövetsége magyar (madzsar, baskar stb.) néven írta be nevét a történelembe. Különböző népek jobbára türköknek, azaz törököknek nevezték őket vagy onoguroknak; olykor hunoknak vagy szkítáknak. Magyarjaink kisebb része a Belaja folyó mellé-kére, a nép nagyobb része pedig a 9. század második felében a Kárpát-medencébe költözött.

A mongolok az 1239. évben feldúlták a kaukázusi alánok országát, s elfoglalták a fővárost. A jászi fegyverforgatók egy részét Kínába hurcolták, ahol a mongol uralkodókat szolgálták, elsősorban testőrként. Kínai források aszu néven említik őket.

A mongol hadjáratok idején a kelet-európai pusztán élő jászok jó része a kunokhoz csatlakozott, utóbb velük a magyarok országába vándorolt, és letelepedett az Alföldön. Ma jász néven ismerjük őket.

A kezdetek

A kelet-európai szkíták egyes csoportjai a bronzkor kezdeti szakaszában, i. e. 2200–1800. között, az Urál hegység nyugati oldaláról, illetve a Volga mellékéről a hegység keleti oldalára költöztek, s az Urál, a Tobol és az Isim folyó vidékén telepedtek le. E népesség a bronzkor középső szakaszában, i. e. 1800–1500. között, szétterjedt Közép-Ázsia és Dél-Szibéria pusztaságain. Birtokaikat északon a tajga, nyugaton a Déli-Urál vidéke, Keleten az Altaj, a Szajánok és a Bajkál-tó határolta, délen pedig a Kopet-dag, a Pamír és a Tien-san.

A szaka néven ismert népek a bronzkor késői szakaszában telepedtek meg a Turáni-alföld vidékén, egyebek között Khorasmia területén. Az Amu-darja deltájánál felfedezett tárgyaik korát régészek az i. e. 12–11. századra teszik. A helyszínen feltárt sírhalmokból a szkíta népekre jellemző lószerszámok, nyílhegyek, valamint állatalakokkal díszített tárgyak kerültek elő (RAPOPORT 1991).

A szkíták közép-ázsiai csoportja (része, szaka) magát – összefoglaló néven – *szaka* névvel illette. Kötelékükbe több szkíta nép tartozott, nevezetesen a jászok, az avarok, a kankarok, a szakaurak, és alighanem ide számíthatjuk még az izzítókat, és talán még az aranyörzőket is. Utóbbi öt – sohasem említették őket más esküdt (massagetai) vagy alán (alanoi) néven – vélhetően nem volt részese a jászok szövetségének.

A jászok a Szir-darja és az Amu-darja alsó szakaszánál laktak, az avarok a Kopet-dag északi előterében, a kankarok a Szir-darja középső szakaszát, valamint a Talasz és a Csü folyó lapályát birtokolták, a homorogi szakák – talán a szakaurakhoz tartoztak – a Fergánai-medencét, a szakaurak pedig az Ili folyó és az Iszik-köl vidékén telepedtek le.

Meglehet, az avarok – s talán több szaka felekezet is – a jászok közül szakadtak ki. Ez ügyben feltevésekre, illetőleg igen bizonytalan és ellentmondásos utalásokra, nevezetesen STRABON állításaira (*Geographika*, XI. 8. 2.; XI. 9. 3.) támaszkodhatunk.

Ami a daoi népet illeti, némelyek közülük aparnoi, egyesek xanthioi és egyesek pissouroi nevűek. Közülük most az aparnoi Hyrkania közelében és a határos tenger mellékén lakik, a többi [lakóhelye] pedig az Areiana tartománnyal párhuzamos vidékig is kiterjed.

Mondják, a parni dahák a Maiotis fölött élő xandii vagy parii nevű daháktól szakadtak el. De nem mindenki osztja a nézetet, miszerint a dahák a Maiotis fölött élő szkíták közé tartoznak.

Az iráni gyökerű *daha*, *dahi* (görögösen daai, daoi) stb. szóhoz több jelentést is társítanak: *ellenség*, *ember* (férfiember), *hűséges*, *idegen*, *szolgáló*. Csupán talál-gathatunk, melyik illik ezek közül leginkább az avarokra. Mindenesetre a *daha*, *dahi* nem saját elnevezésük, hanem a perzsák stb. aggatták rájuk. A *xanthioi* és *xandii* név valamelyest a jászik megszólítására emlékeztet, a *pissouroi* és *parii* – határozottabban – az avarokéra (pl. aparnoi, parni, pasianoi).

A lakóhelyre vonatkozó közlés, bár a leírás elnagyolt, az avarok hazájára, Parthava tartományra illik. Nemigen lehet itt szó az Amu-darja és a Szir-darja alsó szakaszáról, a jászik szálláshelyéről. A Maiotis (e helyen Aral-tó) környéke a jászik birodalma volt, zavaró azonban itt a parii nevű dahák (véltetően avarok) említése. A *daha* névről pedig e tudósítás alapján végképp nem tudjuk eldönteni, melyik népre is vonatkozik valójában.

Ismereteink az Urál hegység keleti oldalán élő izzítókkal (issedones) kapcsolatban szintén hézagosak. Amennyire a szűkszavú tudósításokból, elsősorban az ARISTEAS (i. e. 7. vagy 6. század) elveszett hőskölteményére hivatkozó HERODOTOS munkájából kihámozható, őket (talán az i. e. 8. században) az Altaj vidékéről űzte el az egyszeműeknek, aranyörzöknök nevezett szkíta nép. Az aranyörzök, az Altaj (Arany hegy) elnevezéséből következtetve, talán az említett hegység területén laktak.

Közép- és Belső-Ázsia északi felének erdős- és füves pusztáit – a Déli-Urál vidékétől nagyjából a Bajkál-tóig – a bronzkorban szkíta, illetőleg szkíták uralta őszibériai stb. népesség, valószínűleg több nép lakta. E népeknek – csupán régészeti hagyatékukat ismerjük – valószínűleg hírük sem jutott el az ókor történetíróihoz, s így még nevüket sem jegyezhatték fel.

A szakák csoportjába tartozó szkíta népek közül elsőként az avarokról szerezhetünk tudomást. A Partukka elnevezésű tartomány – az i. e. 7. században említik az asszírok – jó eséllyel lakóhelyükre, a Kopet-dag északi előterét magá-

ban foglaló Parthava ország részre hivatkozik. Meglehet, avarjaink ez időben szövetségei vagy hűbéresei voltak a médeknek. Bizonyítékok híján ezzel kapcsolatban csak találgatni tudunk.

A Kaszpi-tenger mellékén élő irániak kétségkívül ismerték a szakákat. A Kaukázuson túli területekre az i. e. 8. században behatoló királyi szkítákra, illetve az Aras völgyében letelepedett népességük lakóhelyére (Sakasene) is – amint erről DIODOROS SIKELIOTES, illetve STRABON beszámol – a szakák nevét aggatták.

Az óperzsa királyi feliratok (i. e. 6–4. század) a Birodalomnak adózó szaka népet öltözködésük, lakóhelyük stb. szerint nevezik meg. A jászok, pontosabban az őrsők megszólítása a perzsáknál *saka tigrakhauda* (hegyes fővegűek), ennek megfelelője HERODOTOS művében az *orthokorybantioi* (felálló tarajúak) név. Szövetségük neve – más esküdtek (massagetai) – szintén a görög történetírónál szerepel először. A jászok (asianoi, asioi), illetve jászok (iazyses) név csak i. e. 2. századi eseményekkel kapcsolatban bukkan fel, STRABON könyvében, illetve a POMPEIUS TROGUS (i. e. 1. század) munkájára hivatkozó IUSTINUS (kb. 2. század) művében.

Az avarok a perzsa feliratokon *daha* néven tűnnek fel, HERODOTOSNÁL címzésük *pausikai*, *pausoi*. Magyar anyja szülte, ki e korcs alakokból az eredeti értelmet (apar sakai: avar szakák) kihámozza.

A Fergánai-medencében (Amyrgion pedion) honos szakákat a perzsák *saka haumavarga*, illetve *saka para Sugdam* (Szogdián túliak), a görögök pedig *sakai amyrgioi* névvel illették. KTESIAS (i. e. 5. század) szerint országukat II. KURUS (i. e. 559–530.), a perzsák királya hódította meg. A perzsáktól alkalmasint a makedón görögök vették el (i. e. 329.), ezektől pedig, az i. e. 159. esztendő táján, a szakaurak.

A független szaka népek közül az izzítókat (issedones) először HEKATAIOS (i. e. kb. 550–476.) és HERODOTOS említi az i. e. 6., illetve 5. században. Nevezett nép az Urál hegység keleti oldalán, az Iszety és az Urál folyó vidékén élt. Vélhetően az Altaj vidékéről, talán az i. e. 8. században költöztek ide.

Kankó a Szir-darja középső szakaszánál, valamint a Talasz és a Csü folyó lapályán honos kankarok országának neve volt. Ehhez hasonló szó, Kangha város neve, az Avesztában szerepel i. e. 1000. körüli eseményekkel kapcsolatban. Kínai források az i. e. 2. században Kankó nevét Kangcsü, Kangkuo alakban rögzítették. A nép nevét – kakhagai skythai (kankar szkíták) – először PTOLEMAIOS említi.

Az Ili folyó völgyében és az Iszik-köl vidékén honos szakaurak Görög Baktria összeomlása kapcsán (i. e. 2. század) kerültek először a nyugati történetírók látóterébe. Nevük különböző szerzőknél *sakaurakai* (LUKIANOS, kb. 125–180.), *sakarakauloi*, *sakaraukai* (STRABON), *sagaraukai* (PTOLEMAIOS), *saraucae* (POMPEIUS TROGUS), kínai forrásokban *szaj* (塞), illetve *szajvang* (塞王), azaz *szakák*, *szaka királyok*.

A Fergánai-medencében honos szakák

A Fergánai-medence szkíta lakóiról (saka haumavarga) keveset tudunk, s országuk nevével, illetve saját megszólításukkal kapcsolatban is találgatásokra vagyunk utalva.

A *haumavarga* kifejezés első elemét az óiráni *hauma* (isteni növény és kivo-nata) szóval állítják párhuzamba, a másodikkal kapcsolatban pedig találgatnak (SCHMITT 2003a). Egyebet az említett betűfüzérrel kapcsolatban magunk sem tehetünk. A szóban forgó nép talán a Fergánai-medence szkíta elnevezését (görögösen Amyrgion pedion) viselte. Némileg hasonló ehhez idejétmúlt *homor* főnevünk. Értelme CZUCZOR és FOGARASI (1864) szerint: „A testnek oly alakja; mely-nél fogva szélei boltosan fölfelé hajlanak, úgy hogy közepe némi üreget képez. Származékai: homorú, homorít, homorodik.” A *Homorog* (vagy Homoród) földrajzi név – horpadás, medence, völgy –, valamint ennek *-i* képzős származéka (homorogi, homoródi) félig-meddig megfelel az iráni és a görög betűfüzérnek.

PHOTIOS (kb. 810–893.) – KTESIAS, *Persica* című művéből idézve – ekként nyilatkozik a Fergánai-medence szkíta lakóiról. Országukat II. KURUS, a perzsák királya hódította meg, foglyul ejtvén AMORGES (Omarges) nevű fejedelmüket, SPARETHRA férjét. A félig-meddig mesés történet szerint a feleség nagy sereget állított csatasorba – a tudósító szerint háromszázezer férfiút és kétszázezer nőt –, majd harcba szállott a perzsák ellen, és legyőzte őket. A szkíták nagyszámú foglyot ejtettek, közöttük jeles perzsa személyeket. Őket később kicserélték AMORGESRE.

KURUS az i. e. 538. évben foglalta el Margiana, Baktria és Szogdia földjét, kiterjesztvén a perzsák birodalmát a Szir-darjáig. Alighanem a Fergánai-medence is ez időben került fennhatósága alá.

KURUS a Szir-darja mentén erőrendszert építtetett. Ennek része volt Kuruskatha (Kurkat) is, az Óperzsa Birodalom egyik határvárosa. Alapításának időpontja i. e. 537–532.

Ha hihetünk KTESIAS és XENOPHON (i.e. kb. 430–354.) jelentésének, akkor a szakák már korábban is a perzsák szövetségesei voltak. A perzsák – KURUS vezetésével és AMORGES (XENOPHON szerint THAMBRADAS) gyalogságának támogatásával – felvonultak Sardeis városa, illetve KROISOS (i.e. 595–546.), Lydia királya ellen. A szkíták, mondja KTESIAS, a thymbrai csatában (i.e. 547.) is a perzsák oldalán harcoltak.

KURUS – KTESIAS szerint – a derbikes nevű nép, illetve királyuk AMORAEUS ellen is hadakozott. A derbikék az ütközet döntő pillanatában bevetettek néhány harci elefántot, ezeket addig rejtekhelyen tartották, és megszalasztották KURUS lovasságát. KURUS leesett lováról, és egy indiai halálosan megsebesítette őt gerellyel a combja alatt. Az indiaiak a derbikék oldalán küzdöttek, és elefántokkal támogatták őket. KURUS még élt, amikor szolgálai visszatértek vele a táborba. A csatában számos perzsa, illetve derbik harcos elesett, a tudósító szerint legalább tízezer mindkét oldalon.

A derbikes (derbikkai stb.) nevű nép Hyrkania tartomány környékén lakott. E helyen azonban nem róluk, hanem a Baktriától keletre, a Hindukus vidékén élő drybaktai (dyrbaioi stb.) elnevezésű népről van szó.

AMORGES, amikor meghallotta, mi történt KURUSSAL, húszezer lovassal sietett a perzsák segítségére. A perzsák és a szkíták fényes győzelmet arattak. A harcokban harmincezer derbik, köztük AMORAEUS, a derbikék királya és két fia, valamint kilencezer perzsa esett el. A derbikék ezután meghódoltak.

KURUS, halálos ágyán, idősebbik fiát, KAMBYSEST jelölte utódjának, ifjabbikat, TANYOXARKEST pedig Baktria, Khorasmia, Parthia és Karmania – adót nem fizető tartományok – helytartójának. A derbikék kormányzását SPITAKESRE, Barkania tartományt pedig MEGABERNES gondjaira bízta, parancsolván, mindenben engedelmeskedjenek anyjuknak. Nevezettek, illetve AMORGES között igyekezett baráti viszonyt kialakítani, áldását ígervén azoknak, kik továbbra is barátsággal viseltetnek egymás iránt, és átkát azoknak, kik először tesznek rosszat. Meghalt pedig ezeket mondván, három nappal sebesülése, illetve harminc év uralkodás után.

KTESIAS tájékoztatásából kiderül: az avarok, Parthia tartomány lakói, ez időben a perzsák hűbéresei voltak, és korábban, bár erről nincsenek értesüléseink, alighanem a médeké is, talán az i. e. 7. század végétől.

KURUS halálát négy történetíró négyféleképpen írja le. HERODOTOS beszámolója szerint a perzsák királya a más esküdtek, azaz a jászik ellen vívott harcok során esett el. XENOPHON kijelenti: a nagyúr szállásán halt meg. KURUS sebesü-

lését stb. nem említi, egyebekben azonban KTESIAS fordulatait idézi. BEROSSOS (i.e. kb. 340-?) szerint KURUS a dahák síkságán lelte halálát. S ehhez jön még DIODOROS SIKELIOTES beszámolója, mely szerint a perzsák urát a szkíták királynéja elfogta, és keresztre feszítette.

A perzsák – jószerével minden jel erre mutat – az avarokat vagy egyik csoportjukat nevezték dahiknak, daháknak, lakóhelyüket Dahistannak stb. BEROSSOS nézetét azonban ezzel kapcsolatban nem ismerjük, ennél fogva a dahák síkságát a Kopet-dag és a Szir-darja között úgyszólván bárhol kereshetjük.

KURUS, ez nyilvánvaló, keleti hadjárata idején halt meg. Birodalmához csatolta Margiana, Baktria és Szogdia uradalmát, a Fergánai-medencét, a drybaktai nép országát, valamint Khorasmia tartományt, a Szir-darja mellékén honos jászikon azonban jelek szerint nem tudott úrrá lenni. Úgy zajlott-e a perzsák és a jászik küzdelme, miként HERODOTOS leírta (25. oldal), és vajon csatamezőn halt-e meg a perzsák ura, e kérdésekre nemigen lehet válaszolni. Beszámolója mindazonáltal valamennyi közül leginkább hihető.

KTESIAS a perzsák európai hadjáratáról (i. e. 516–512.) és előzményeiről is tudósít. I. DARAJAVAUS (i. e. 522–486.) megparancsolta ARIARAMNESNEK, Kappadokia kormányzójának, menjen Szkítiába, és ejtsen sok foglyot, férfiakat és nőket. ARIARAMNES át is kelt a szkíták országába, harminc ötvenevezős hajóval, és egyebek között foglyul ejtette MARSAGETEST, a szkíta király testvérét, akit saját fivére tartott fogva bizonyos gáztettek miatt. A szkíták uralkodója (Skytharkes) haragjában gyalázkodó levelet írt DARAJAVAUSNAK, aki hasonló hangnemben válaszolt. DARAJAVAUS ezután nyolcszázezer emberből álló sereget gyűjtött. Hajóhídon átkelt a Boszporuszon és a Isteren (Al-Duna), s behatolt a szkíták országába tizenöt nap járóföldnyire. A két király, a perzsáké és a szkítáké, egy-egy íjat küldött egymásnak. DARAJAVAUS, erősebbnek találván a szkíta íjat, visszafordult, elmenekült a hidakon át, lerontván némelyiket siettében, mielőtt még egész hadserege átkelhetett volna. Hátrahagyott nyolcvanezer emberét elpusztították a szkíták.

Eme gyaníthatóan mesés elemeket is felvonultató történet a királyi szkíták uralkodóját – a kérdéses időben INGADOZÓ (IDANTHYRSOS, i.e. kb. 515–496.), a perzsák elleni hadjárat szervezője – Skytharkes névvel illeti. Testvére, kit KTESIAS MÁSESKÜDT néven említ, talán a jászik királya volt ez idő tájt, illetve éppen valamilyen bűnéért lakolt. A perzsák, ha valóban tizenöt napi járóföldnek megfelelő utat tettek meg a szkíták földjén, akkor nagyjából a Dnyeperig juthattak.

IUSTINUS szerint DARAJAVAUS azért indított háborút a szkíták ellen, mert nem kapta meg INGADOZÓ (IANTHYRUS) leányát feleségül. A perzsa sereg létszámát hétszázezerre, a veszteséget nyolcvanezerre teszi. DARAJAVAUS balsikerét a szkíták hadicselének tulajdonítja, tudniillik nem adtak alkalmat a perzsáknak az összecsapásra. S mivel királyuk aggódott az Al-Dunán épített hajóhíd sorsa miatt, a perzsák sietve visszavonultak.

HERODOTOS mindenkinél részletesebben írja le a történeteket. Szerinte a perzsák egészen a mordvinok (boudinói) országáig, illetve a Volgáig meneteltek, és onnan vissza.

Az ókor történetíróinak beszámolóiban gyakorta fordulnak elő leegyszerűsített, kiszínezett vagy éppen mesés elemek. Az egymás ellen küzdő seregek állományát, nem különben a foglyok, illetve az elesettek számát gyakran túlbecsülik. A királyt látnoki képesség irányítja; kifürkészi a jövőt, az istenek szándékát. Abban, amit tesz, nemigen van szerepe képességeinek vagy szerencséjének. Ellenfeleivel és alattvalóival jobbra a hősköltemények modorában beszél, és azok is hasonlóképpen szólnak hozzá és így tovább.

Az i. e. 329. évben III. ALEXANDROS seregeinek élén eljutott a Szir-darjáig. A Fergánai-medencét valószínűleg nem szállta meg, a folyó bal partján, a mai Hudsand közelében azonban fallal körülvett várost (Alexandreia Eskhate) építtetett, s oda helyőrséget telepített. ALEXANDROS halála után ázsiai uradalma a Szeleukidákra szállt. Az i. e. 250. év táján Baktria görög helytartója elszakította az általa igazgatott területeket a Szeleukidák birodalmától, és a Fergánai-medence lakóit is befolyása alá vonta.

Az i. e. 166. évben a hunok (hsziungnu) megsemmisítő csapást mértek a jüecsékre, és elűzték őket hazájukból, a Csilien-hegység vidékéről. A népesség nagyobb része nyugatra vándorolt, és az Ili folyó völgyében, illetve az Iszik-köl vidékén telepedett le, kiszorítván onnan az őstelepes szakaurakat. A megszalasztott szkíták, különböző utakon, délnyugat és dél felé menekültek. Egy részük a Fergánai-medencében talált otthonra. Kisebb-nagyobb csoportjaik letelepedtek az Alaj és a Pamír völgyeiben, valamint a Tarim-medence oázisaiban, pl. Hszühszün (Kara-Kavak), Csüantu (Irkeshtam), Szocsü (Szaka; ma Yarkand). A szakaurak egy csoportja utóbb átkelt a Khunjerab-hágón, a Karakorum vonulatain, és i. e. 110. táján az Indus völgyében, az indiai görögök birtokain szerzett magának lakóhelyet. A szakák másik csoportja Kelet-Baktriába jutott, ahonnan később Parthia stb. felé indult. Őket végül a parthusok a Hilmend-tó környékén telepítették le.

A jüecsék és a szakaurak vándorlásának részleteit nem ismerjük, ezért több fontos kérdésre – pl. mennyi ideig éltek a jüecsék az Ili folyó környékén, illetve Szogdiában – nem tudunk válaszolni. Mint minden hasonló helyzetben, szakembereink feltételezésekkel próbálják az ismeretek hézagait kitölteni.

DORN'EICH (2008) szerint a jüecsék nem sokáig időztek az Ili folyó vidékén. Régebbi szomszédai, a vuszunok – a hunok uralkodójának hozzájárulásával – rájuk támadtak, elűzték őket, s maguk telepedtek helyükre. Mindez egy-két évvel a hun fejedelem – LAOSANG (i. e. 174–161.) – halála előtt történt. A jüecsék Szogdia felé vonultak. Uralmuk alá hajtották Kankó országát, kiterjesztették határait Szogdiáig, ahol kisebb fejedelemségeket alapítottak, s ezek kormányzását királyi családjuk tagjaira bízta. A jüecsék – DORN'EICH vélelme szerint – nagyjából harminc évig laktak Szogdiában, mielőtt, az i. e. 129. év tavaszán, elfoglalták Kelet-Baktriát.

Kankó országa ez időben a Szir-darja középső szakaszát, valamint a Talasz és a Csu folyó lapályát – másként mondva nagyjából a Szir-darja és a Csu közötti földeket – foglalta magában. A kínaiak, CSANG CSIEN (i. e. 195–114.) beszámolója nyomán, ekképpen írják le a kankarok országát (*Sicsi* 123. 8.): „Kangcsü északnyugatra, mintegy 2000 li [kb. 832 km] távolságra fekszik Ta Jüantól [Fergánai-medence]. Az ország kicsi, és határos Ta Jüannal. Elismeri a jüecsék névleges felsőbbségét délen és a hunokét keleten.”

A jüecsék, a fentiekből erre következtetünk, nem a kankarok országát, törzsterületét szállták meg, hanem Szogdiát. Más szóval a Szir-darja és az Amu-darja között, a Szamarkand köré tömörülő oázisokat. Jobban mondva csak Szogdia délekeleti részét.

Szogdiát (ez időben talán a kankarok hűbérese volt) többen, következetesen, a kankarok országával azonosítják. Később, a népvándorlás idején, a kínaiak is hasonlóképpen jártak el, és nem ok nélkül. Szogdia legalább a jüecsék vándorlásának idejétől (i. e. kb. 130.) a hunok foglalásáig (i. sz. 350.) a kankarok birtoka volt, később pedig (kb. 441–554.) az avarok, avagy heftaliták uralták.

A kínai tudósítók – jelentéseikben keverednek a korábbi és az újabb időkre vonatkozó adatok – a 4–5. században az avarokat címezik jüecséknek, és Szogdiát, a kankarok egykori gyarmatát nevezik Kangnak. Az avarok a szóban forgó időszakban egyebek között a jüecsék egykori uradalmát, Baktriát és Gandharát birtokolták, továbbá Szogdiát stb., és magukat pénzerméiken, pecsétjeiken a jüecsék, avagy kjujsuangok örököseként tüntették fel.

A *Vejsu* (a 4. század végétől a 6. század közepéig tárgyalja Kína történelmét) így nyilatkozik Kankó, azazhogy Szogdia országáról, illetve az ott lakó avarokról (102. 2281.).

Kangkuo, később Kangcsü is. [Népe] ide-oda vándorol, nincs állandó tanyája. A Han [uralkodócsalád] óta megszakítás nélkül [fennáll]. Királyuk eredeti családneve Ven. Ő jüecse [avar]. Egykor [a jüecsék] a Csiliensantól [hegység] északra laktak, Csaovu [ma Csangje] városában. Amikor a hsziungnuk legyőzték őket, átkeltek a Cung Lingon [Pamír] nyugat felé, majd birtokba vették az országot [Szogdiát]. Felosztották azt a királyok [családjának] egyes tagjai között, ezért Kangkuo bal és jobb [keleti és nyugati] szárnyát több [kisebb] állam alkotja, és mindegyik [uralkodó] családneve Csaovu, bizonyítván, nem felejtik eredetüket.

Időszámításunk előtt 159. táján a Fergánai-medencébe betörték a szálláshelyet kereső szakaurak, és elragadták e területet a görögöktől. Ezek aligha voltak képesek megvédeni északi birtokaikat, mivel seregeik ekkor az Indiai-félszigeten hadakoztak. A Fergánai-medence területén ettől valószínűleg szkíták uralták a letelepedett görög, iráni, szkíta stb. népességet.

Az i. e. 145. évben a szakaurak egy csoportja az Amu-darja felső szakaszánál szerzett magának lakóhelyet. Seregük elfoglalta a tokhárok földjét, azaz Baktria keleti részét, kifosztotta, porig égette Eukratideia városát (Ay Khanum). Nagyjából ugyanezen időben – talán a szakaurak, talán mások – felprédálták Szogdiában Szamarkand városát.

CRAIG (2007) szerint a jüecsék emberöltőnyi ideig laktak az Ili folyó völgyében. A vuszunok az i. e. 132. évben támadtak rájuk, foglalták el földjeiket. A hunok fejedelme ez időben KUNCSEN (i. e. 161–126.) volt. A jüecsék népe áthaladt a Fergánai-medencén, és a következő egy-két évet Szogdiában töltötte.

A jüecsék az i. e. 129. évben kiszorították a szakaurakat Kelet-Baktriából, és az őslakos tokhárok urai lettek. A szakaurak megszállták Baktra (Balkh) város környékét, a Margus (Morghab), valamint az Arius (Harirud, Tejen) folyó mellékét stb. A görögök uralma ez időben ért véget Közép-Ázsiában. Baktria nyugati felét – kormányzását vélhetően hűbéres szakaurakra bízta – a parthusok vették birtokba.

STRABON szerint az asioi, pasianoi, tokharoi és sakarauoi nevű nép ragadta el Baktriát a görögöktől. Az asioi név kétértelmű: hozzákapcsolhatjuk a jászikhoz és a jüecsékhez egyaránt. A pasianoi cím jelölheti az avarokat, a parthusokat, esetleg mindkettőt. A tokharoi elnevezés a hódító jüecsékre, esetleg alárendeltjeikre, Baktria őslakóira, a sakarauoi név pedig a szakaurakra hivatkozik.

Ha betű szerint vesszük történetírónk kijelentését a hódítókkal kapcsolatban s kizárjuk a jászikat az események menetéből, akkor a szóban forgó népeket ekként azonosíthatjuk: jüecsék (asioi, tokharoi), avar-parthusok (pasianoi), szakaurak (sakarauoi).

IUSTINUS a saraucæ és asiani népet nevezi hódítóknak. A tokhárok szerinte az asiani nép alattvalói voltak. Tudósításában avarok nem kaptak helyet. Az általa említett nevek ekképpen azonosíthatók: szakaurak (saraucæ), jüecsék (asiani), tokhárok (tochari).

Kínai források az eseményekkel kapcsolatban csupán jüecsékről és szajvangokról (szakaurak) tudósítanak.

Úgy tűnik, a jászik távol maradtak az eseményektől, biztosan azonban ezzel kapcsolatban nem állíthatunk. A hírek alighanem csak jüecsékről (asioi, tokharoi; asiani), avar-parthusokról (pasianoi) és szakaurakról (sakarauoi; saraucæ; szajvang), illetve tokhárokról (tochari) szólnak. Feltételezésünk szerint (ÁDÁM 2015b) a jüecsék törökös neve yayci (íjász) lehetett. Illetve ehhez hasonló alakú és értelmű szó a jüecsék nyelvén. A jászai és a yayci stb. elnevezés hasonlósága, meglehet, zavarba hozta történetíróinkat.

A korai Han időszakban (i. e. 206–i. sz. 8.) CSANG CSIEN, a kínai császár megbízásából a jüecsék nyomát követte a nyugati területeken, s eljutott Közép-Ázsiáig (i. e. 129.). Beszámolója szerint a Fergánai-medence országának (Ta Jüan) lakói földművesek. Rizst és búzát termesztene, szőlőből bort készítenek, és elsőrangú, „mennyei elődöktől származó” lovaik vannak. Az emberek erősített városok házaiban laknak. A kisebb-nagyobb városok száma legalább hetven, és a lakosoké több százezer. Fegyvereik íjak és gerelyek, s képesek lóhátról nyilazni.

Az i. e. 116. vagy a 115. évben kínai küldöttek látogattak Ta Jüan, Kangcsü, Ta Jüecse, Tahszia, Anhszi, Sentu, Jütien, Vumi stb. országába. A nevezett helyek rendre: Fergánai-medence, Kankó, a jüecsék székhelye, Tokhara (Kelet-Baktria), Parthia, India, illetve Jütien és Keriya, a Tarim-medence egy-egy városállama. A küldöttek nagyjából egy év múltával tértek vissza a kínai udvarhoz. Elkísérték őket, királyhoz méltó ajándékokkal felszerelve, a nevezett birodalmak követei közül többen is.

HAN VUTI császár (i. e. 141–87.) Ta Jüantól elsőrangú lovakat is kapott, s ezeket mindennél többre tartotta. Korábban a vuszunok lovait nevezte mennyeieknek, ám miután szert tett a *vért izzadó* jelzővel is illetett szkíta lovakra, ezeket tartotta *mennyeieknek*, azokat pedig a *legtávolabbi nyugat lovainak* nevezte el.

Az első követjárások után Kína igyekezett kapcsolatait szorosabbra fűzni Közép-Ázsia országaival. A hegyek addig alig járt útjain egymást érték a küldöttségek. HAN VUTI kedvelte a lovakat, és még többet akart. Ta Jüan és a nyugati államok azonban nem mutattak hajlandóságot a kínai igények kielégítésére. Egyik ország sem tartott különösebben a távoli Kínától, annál inkább a szomszédos hunoktól, Kína legfőbb ellenségétől.

Az i. e. 108. évben a császár sereget küldött a Tarim-medence keleti felébe, Loulan és Kusi ellen. Bár győzelmet aratott, katonai erejének fitogtatása nem hozta meg a kívánt eredményt.

A kínai követek beszámolója szerint Ta Jüan országa elsőrangú lovait Ersi (Istaravshan) városában tartja, ám nem hajlandó adni ezekből Kínának. A császár, jeles férfiak kíséretében, ezer aranyat, és arany lovat küldött, e kincsekért pedig jó lovakat kért. Ta Jüan királya elzárkózott a kérés teljesítése elől, s még hozzá Jücseng (Os vagy Özgön) urának megparancsolta a Kína felé vezető utat lezárni, a követeket megölni, s javaikat elragadni. Az ügyben a hunok is szerepet játszhattak mint bujtogatók. Elsősorban, tudniillik, nekik volt érdekük a kereskedelmi stb. kapcsolatok megszakítása Kína és a közép-ázsiai államok között.

A gáztett miatt felbőszült császár hadat küldött Ta Jüan ellen. Hadvezére, LI KUANGLI hatezer lovasból és néhány tízezer harcosból álló sereget gyűjtött, és az i. e. 104. év őszén napnyugat felé indult. A haderő átkelt a Sós-vízen (Kumdarja vagy Koncse-darja), és végül megérkezett Jücseng alá.

A kínaiak könnyű győzelmet reméltek, ám nem számoltak a kedvezőtlen körülményekkel, az utánpótlás nehézségeivel, és ráadásul – a kínai követek beszámolóira hagyatkozva – alábecsülték ellenfelüket.

A sereg vonulásának útjában sorjázó városállamok megtagadták az együttműködést. A kínaiak csakis erőszakkal juthattak élelemhez és takarmányhoz. Egyenként kellett megostromolniuk a városokat, és ha nem sikerült a védelmet áttörniük, néhány nap múltán vissza kellett vonulniuk. A megfogyatkozott, elcsigázott sereget Jücseng védői könnyűszerrel szétszórták. Az elesettek és sebesültek száma nagy volt. LI KUANGLI, felmérve lehetőségeit, visszavonta erőit, és hazafelé indult. Mire Tunhuang vidékét elérte – az i. e. 103. év őszének végén –, a túlélők csupán egy-két tizedét tették ki a hadsereg egykori állományának.

LI KUANGLI Tunhuangból küldöncöt menesztett az udvarhoz, írásos jelentésben számolt be császáranak: „Javasolnám a haderőt átmenetileg feloszlatni. Keljek ismét útra, ha erősítést állítanak ki.” HAN VUTI, amikor tájékoztatták az ese-

ményekről, kihirdette: bármelyik katona, ki ama helyről folytatni meri útját, fővesztéssel bűnhődjék. LI KUANGLI, tartván a császár haragjától, tábort ütött Tunhuangnál.

A megkérdezett főemberek mind a Ta Jüan ellen küldött sereg feloszlása mellett kardoskodtak. Úgy vélték, mivel Kína éppen ez időben (i. e. 103. nyara) veszített el több mint kétezer embert a hunok elleni harcokban, erőiket összpontosítsák a Hu (barbárok) elleni leszámolásra. HAN VUTI ellenben Kína, illetve saját tekintélyének megóvására hivatkozott. Ha egy olyan kis államot, mint Ta Jüan, a Han nem tud legyűrni, nevetség tárgyává válhat, és hozzá még a nagyszerű lovak utánpótlása is megszűnne. A vuszunok és Luntou (városállam a Tarim-medence északi peremén) zaklathatná a kínai követségeket és így tovább.

Végül a császár emberei úrrá lettek a nehézségeken, és körülbelül egy év múltán hatvanezer férfi indult el Tunhuangból, nem számítva az utánpótlást és a személyes javakat szállító segéderőket. A menetbe százezer szarvasmarhát, több mint harmincezer lovat és szamarat, valamint több tízezer tevét soroltak be. Kivezényeltek több mint ötven főtisztet a Ta Jüan elleni hadjárat sikere érdekében, és ellátták a sereget élelmiszerrel, fegyverrel bőségesen. Történt mindez az i. e. 102. esztendő őszén.

A kínai erők ezúttal nem ütköztek komolyabb ellenállásba, a nagy számú ember és állat számára azonban nem tudtak elegendő élelmet szerezni. A sereget ezért kisebb egységekre osztották, s ezek különböző utakon haladtak céljuk felé. Mielőtt elérték Ta Jüan országát, leszámoltak az ellenszegülő Luntouval is.

Ta Jüan az i. e. 102. esztendő telén esett el. LI KUANGLI csapatának egy része Jücseng ellen harcolt. Miután SANGKUAN CSIE alakulatai rést ütöttek a város védelmén, Jücseng királya Kankó országába menekült.

A fővárost, Kujsant (Hudzsand) mintegy harmincezer katona ostromolta. A védők támadást indítottak ellenük, és mivel nem tudták a csatát a maguk javára eldönteni, a falakon belül kerestek menedéket. A kínaiak elvágták a város vízellátását, és támadásokkal zaklatták lakóit több mint negyven napon át. Amikor a külső erődítmények rommá lettek, Ta Jüan főemberei megölték királyukat, VUKUÁT, és feladták a várost. Elővezették jó lovaikat, a kínai tisztekre bízva a választást. Mindezekon felül ellátták élelmiszerrel is a kínai hadsereget.

Kínai források szerint a szomszédos Kankó csupán szemlélője volt az eseményeknek. Vélhetően a kínai túlerő miatt nem bocsátkozott harcokba. Ta Jüan főurai ellenben a tárgyalások során hivatkoztak a hamarosan érkező felmentő seregére, s ily módon sikerült kedvezőbb feltételeket elérniük. LI KUANGLI és más

főemberek a kínai erők gyengülése nyomán Kankó közbelépésére számítottak, és ennek eredményeképpen biztos legyőzetésre. Azon kívül Kankó csak akkor adta ki Jücseng királyát, miután Ta Jüan elesett.

A győztes kínaiak kiválasztottak néhány tízes csoportot Ta Jüan legjobb lovai közül, s ezen kívül több mint háromezer tenyészállatot a közepesnek és annál gyengébbnek mondott állományból. Királlyá tették Ta Jüan egyik főemberét, név szerint MEJCAJT, aki korábban kifogástalan tisztelettel kezelte a kínai udvar küldötteit. Ünnepeles szerződés kötés következett, majd a kínaiak hazatértek.

Jó egy év eltelte után Ta Jüan főemberei meggyilkolták MEJCAJT. Úgy vélték, uralkodójuk hozta rájuk a veszedelmet behízalgó modorával. Ta Jüan királyi székére CSANFENGET, VUKUA öccsét ültették, s egyik fiát kezesként küldték a kínai udvarba. A császár pedig gazdag ajándékokat küldött viszonzásul. Ta Jüan ezek után évente két „mennyei lovat” szállított Kínának.

Ezt követően a Han Birodalom kiterjesztette befolyását a Tarim-medencére, és biztosította a Közép-Ázsiába vezető útvonalakat. Számos követséget menesztett Közép-Ázsia stb. országaiba. Az anyagi és szellemi javak cseréjének igénye nyomán jött létre a Selyemút, mely összekapcsolta Keletet és Nyugatot, s az i. e. 1. századtól az i. sz. 15. századig állott fenn. A kereskedelmi útvonal egyik ága a Szir-darja mentén, a kankarok és a jászok országán keresztül vezetett Európába, a Fekete-tenger partjáig, az ókori kikötővárosokig.

A Fergánai-medence királysága i. sz. 50. körül Szocsü (Yarkand) nagy hatalmú urával, HSZIENNEL is összetűzött. Mivel Ta Jüan megszakította az adók fizetését, HSZIEN tízezrekre menő hadat gyűjtött több királyságból, és személyesen vezette seregét Ta Jüan ellen. JEN LIU, Ta Jüan királya eléje ment, és meghódolt. HSZIEN fogságba vetette őt, és CSIAO SZAJTIT, Csümi (Keriya) urát ültette Ta Jüan királyi székére. Kankó ezután többször is megtámadta Ta Jüant, mire CSIAO SZAJTI, jó egy év múltán, hazamenekült. HSZIEN kinevezte őt Csümi királyának, és visszaküldte JEN LIUT Ta Jüanba, megparancsolván neki, hozza a szokásos adót és a felajánlásokat.

Idegenek szavait a kínai szótagokra vagy hangokra bontva írja át, és csakis nyelvében élő egy szótagú szavakat használhat, illetve követnie kell nyelvének egyéb szabályait. Idegen kifejezések lebetűzésére többféle megoldást is találhat. Az avarok nevét kínai iratokban pl. *hua*, *huo-lo*, Kankó országáét *Kang*, *Kang-csü*, *Kang-kuo*, a szaka szót pedig *szaj*, *szo-csü* stb. alakban látjuk viszont.

Minden egyszerű kínai szó egy vagy több magánhangzóból áll, s ha mássalhangzó is van a szóban, ez a magánhangzó(ka)t rendesen megelőzi. Szó végén a kínaiban csak *n* vagy *ng* orrhang, vagy igen ritkán *l* állhat. A kínai tehát a mássalhangzóval végződő idegen szavakat, szótagokat rendszerint járulékos magánhangzóval kénytelen megtoldani. Jobban mondva e mássalhangzókhoz is nyelvén létező szót kell rendelnie. A szó vagy szótag végi mássalhangzót, egymást követő mássalhangzók közül az egyiket, illetve az utolsó szótagot azonban el is hagyhatja stb. S korlátozott szó-, illetve hangkészlete okán egyéb ferdítésekre is rászorul. Kínaiban például a latin *crux* szó ekként hangozhat: *ku-lu-szu*. *Jászi* és *sás* szavunk pedig ekképpen: *jen-caj* vagy *a-szu*, illetve *csö-si* vagy *si*.

Ha a kínaiban két vagy több magánhangzó kerül egymás mellé, az első, mindekenelőtt az *i*, csak a következők nyomósítását szolgálja, pl. Kangkuo: *Kaŋkō*, Liao: *Lō*. S végül a kínaiban orrhang (*n*, *ng*) előtt – az *ng* az *n*-nél lágyabb hangot jelöl – nem állhat *o* magánhangzó.

A kínai tehát minden hosszabb idegen kifejezést egy szótagú elemekre, illetve hangokra szabdal, és rendesen az egy szótagú szavakat is, ha több mássalhangzót tartalmaznak, illetve mássalhangzóval végződnek, pl. türk: *tu-csüe*.

A szkíta szavak többségét, a mondottakból következik, nem egyszerű feladat kínai átírásból visszafejteni. S ha sikerül is, tartalmuk ismerete híján – és mert a személynevek idegen eredetűek is lehetnek – mindig marad helye a kételynek. VUKUA alkalmasint MOKA (mokány, szilaj) lehetett. CSANFENG, MEJCAJ, illetve a későbbiekben említendő KAJMOU, PEJSZÖCE stb. neve egyelőre maradjon talány, kihívás mások számára.

Perzsák a jászok ellen

II. KURUS az i. e. 553. évben fellázadt a méd uralom ellen, és hamarosan (i. e. 550.) megszerezte a Méd Birodalom irányítását. A médek hűbéresei önként alávetették magukat a perzsák uralmának, mint pl. Hyrkania, vagy megpróbáltak szabadulni, a perzsák azonban leigázták őket. A szkíták lakta országrészekben történeteikről nagyon kevés értesülésünk van. Parthava és Khorasmia tartomány, valamint a Fergánai-medence – bizonyossággal csak ennyit állíthatunk – KURUS idejében a perzsák fennhatósága alá tartozott, az avarok pedig korábban alighanem a médeknek is hűbéresei voltak.

KURUS az i. e. 538. évben megszállta Margiana, Baktria és Szogdia földjét, kiterjesztvén a perzsák birodalmát a Szir-darjáig. Alighanem a Fergánai-medence is ez időben került a perzsák birtokába. KURUS a Szir-darja mellékén erőrendszert építtetett. Ennek része volt Kuruskatha (Kurkat) is, az Óperzsa Birodalom legtavolabbi határvárosa. Alapításának időpontja i. e. 537–532.

KURUS vélhetően nem sokkal halála előtt foglalta el Khorasmia tartományt, ahol irániak mellett jászik is laktak, minden jel szerint az őrsök nemzetsége. Miután Khorasmia lakóit leigázta, alighanem a Szir-darja mellékén honos jászik ellen vonult, ám a döntő ütközetben – ez látszik leginkább valószínűnek – seregének nagy részével együtt elpusztult.

A perzsák királyának halálát ókori szerzők különféleképpen írják le. HERODOTOS és DIODOROS SIKELIOTES beszámolója szerint a nagyúr a más esküdtek, azaz a jászik ellen vívott harcok során vesztette életét. BEROSSOS pár szavas híre KURUS haláláról és annak helyszínéről, a dahák síkságáról szól. KTESIAS szerint a perzsák királya a derbikek ellen vívott ütközetben megsebesült, s néhány nappal később szállásán halt meg. XENOPHON – jóllehet a harctéri eseményeket és a sebesülést nem említi – nagyjából ugyanezt mondja: KURUS békében halt meg palotájában.

Hősi énekeket és regéket idéző részletei ellenére általában HERODOTOS tudósítását tartják leginkább hihetőnek. Az itt következő szöveget (*Historiai*, I. 205–208., 211–214.) – a csak perzsákra vonatkozó részeket mellőzve – TÉLFY JÁNOS fordította. Az Araxes névvel illetett folyó e helyt nyilván a Iaxartes, azaz a Szir-darja.

Volt pedig, férjének halála után, neje a Massagéták királynéja; kinek Tomyris volt a neve. Cyrus hozzá küldvén, megkérte azon ürügy alatt, hogy nőül akarja birni; de Tomyris megértvén, hogy ő nem kéri magát, hanem a Massagéták országát, eltiltotta a bejövettől. Cyrus pedig erre, a mint csele nem sikerült, Araxeshez nyomulván, nyilván rendezett hadjáratot a Massagéták ellen, s hidat is állított a folyón, átjárásul a hadseregnek, s a folyón átkelendő hajókon tornyokat is épített.

Mialatt ő ezen munkával elvult foglalva, Tomyris hinököt küldvén ezt üzenté: „Óh Médok királya! szűnj meg siettetni azt a mit siettetsz; mert nem tudhatod vajon javadra fog-e ez végződni. S fölhagyván ezzel, uralkodjál a magadéi fölött és legyen türelmed nézni uralkodásunkat azokon, a kiken uralkodunk. Azonban te nem akarandod használni e tanácsomat, hanem minden inkább, mint nyugodtan lenni. De ha te oly nagyon kívánsz megmérközni a Massagétákkal, rajta, hagyjad el a munkát, mely téged elfoglal behidalva a folyót, és miután mi három napi utra

visszavonulunk a folyótól, kelj át országunkba; ha pedig minket akarsz inkább a tiedbe fogadni, tedd ugyan azt.” Ezt hallván Cyrus, összehitta a Perzsák előkelőit, s egybegyűjtván ezeket, előadta nekik az ügyet s tanácskozott velök, hogy mit tegyen. Ezek véleményei pedig ugyan egyben hangoztak össze, javasolván Tomyrist és seregét országukban bevárni.

A lydiai Crösus jelenlevén és rosszalván e véleményt, az előadottal ellenkezőt javasolt. (...)

Ezen vélemények harczoltak egymással. Cyrus pedig elhagyván az előbbi véleményt s Crösusét fogadván el, megüzente Tomyrisnak visszavonulni, mivel ő átkelend hozzá. Az tehát visszavonult, a mint előbb ígérte. (...)

(...) Cyrus előre indulván egy napi utig Araxes folyójától, teljesítette Crösus tanácsát. Erre Cyrus és a Perzsák seregének java visszavonulván Araxeshez s hátrahagyván a harczképteleneket, oda tör a Massagéták seregének harmadrésze, megölék Cyrus táborának hátrahagyottait, noha védelmezték magokat, s látván a készen álló ebédet, a mint hatalmukba kerítették az elleneket, feködve ebédeltek; s megtelvén étellel és borral, alvának. De a perzsák reájok törvén, számosakat közülök megöltek s még többet fogságba ejtettek s egyebek között Tomyris királynének fiát, a massagéták vezérét, kinek neve volt Spargapiz.

A nő hallván a tábor és fia körül történeteket, hirnököt küld Cyrushoz, és ezt üzente: „Vérrel telhetlen Cyrus, ne büszkélkedjél ezen történt dolog miatt, mivel szőlőtőke gyümölcsével melylyel magatok megtelve úgy őrzöngtök, hogy lemenvén a bor testetekbe, fölmerülnek belőletek csunya szavak, mivel mondom ilyen büszserrel megcsalva győzted meg fiamat, nem pedig csatában hadi erénynyel. Fogadd el tehát most tanácsomat, ki jól javaslok. Add nekem vissza fiamat; menj el bántatlanul e földről, miután a Massagéták seregének harmadrészét meggyaláztad. Ha pedig ezt nem teended, esküszöm a napra, a Massagéták urára, hogy bizony vérrel foglak jól tartani, ámbár telhetlen vagy.”

Cyrus ezen megüzent szavakat nem vette semmi tekintetbe. Tomyris királynének fia pedig, Spargapiz, midőn a bor őt elhagyta s megtudta minő bajban van, kérvén Cyrust, hogy oldoztassék föl bilincseiből, ezt elérte. A mint pedig föloldoztatott, s mihelyt kezeinek ura volt, megöli magát.

S ez ilyen módon hal meg. Tomyris, miután Cyrus nem hallgatott reá, összegyűjtvén minden erejét, megütkezött Cyrussal. Ezen ütközetet tartom én a legtúzebbnek mindazok közül, melyek barbár férfiak között fordulnak elő. Egyébiránt értesülök, hogy ez így történt: először, azt mondják, távol levén nyilaztak egymásra; azután, a mint nyilaik elfogytak, összeceapván lándzsák- és kardokkal viaskodtak;

s hosszú ideig álltak ellen a harczolók, s egyikök sem akart hátrálni. Végre győznek a massageták; s a perzsa had többsége ott veszett és a többi között maga Cyrus is meghal, miután öszvesen harmincz évig uralkodott, egynek hijával. Tomyris pedig megtöltvén emberi vérrel egy tömlőt, kerestette a perzsák halottai között Cyrus hulláját, s a mint megtalálta, fejét a tömlőbe mártotta. S gyalásván a holtat mondá: „Te engem, noha élek, és csatában meggyőztelek tönkre tettél, csellel fogván meg fiamat; én viszont, a mint fenyegettem, vérrel jól tartlak téged.” Azon sok beszéd közöl, melyek Cyrus életének vége körül keringnek; ez mondatott el nekem mint legvalószínűbb.

Az eseményeket POLYAINOS (2. század) rövidebben, és másféleképpen adja elő (*Strategematon*, 8. 28.).

Midőn Kyros felvonult a massageták ellen, Tomyris királynőjük meghátrált. A perzsa sereg, szorosan a nyomában, behatolt táborhelyére és kifosztotta azt. Találtak ott jócskán bort és mindenféle ételmet, s e javakkal mértéktelenül töltekezvén, mulatoztak egész éjjel, mintha csak övék lenne a győzelem. Ezen állapotukban – egyrészt álomba merültek, másrészt borral átítatva, s eltelve a lakmározással alig állhattak lábukon – Tomyris megtámadta, s felaprította őket. Maga Kyros is megöltetett.

TÖMÖR fejedelemasszony egyike az ókor ismertebb hőseinek. Alakját számos művészi alkotás örökíti meg, több állatfaj viseli nevét – elsősorban lepkék (pl. *Euchloe tomyris*) –, és még kisbolygót (590 Tomyris) is neveztek el róla. Korunk divatja szerint egyszer-másszor vashölgy címmel illetik, akaratlanul ráhibázva ezzel nevének értelmére. Tömör szavunk – lásd Dömörkapu – egykor *vas* jelenésben is használatos volt.

A görögösített – és valószínűleg elrontott – SPARGAPISES név lehetett éppen SÁRGAFI, inkább azonban SÁRGAPEJ. A ragadozók és a királyi szkíták egy-egy nagyurát is SÁRGAPEJNEK (SPARGAPEITHES) nevezték.

Midőn I.DARAJAUS, perzsa király trónra ült, a KURUS által leigázott tartományok – többek között Mada (Media), Varkana (Hyrkania), Parthava (Parthia), Margush (Margiana) és Saka (a jászok, közelebből az őrsők) – felláadtak a perzsa uralom ellen. A király apja, VISHTASPA volt ez időben Parthava és Varkana kormányzója. Míg DARAJAUS a babilóniai pártütőkkel hadakozott (i. e. 522.), addig VISHTASPA (az i. e. 521. évben) úrrá lett a Médiával szövetséges parthavai felkelőkön. Parthava ez időben viszonylag kicsiny terület, keskeny sáv volt a Kopet-dag északi előterében, Varkana és Margus országrész között.

Ezt követően DARAJAVAUS személyesen vezette seregeit a khorasmiai jászik, vagyis az őrsök ellen (i. e. 520–519.). A bisotuni sziklafelirat ekként dicsekszik tetteivel. (E felirat a legkorábbi forrás, mely feljegyezi a szaka nevet.)

Kijelenti Darajavaus király: Azután sereggel mentem a szakák földjére, a szakák után, akik hegyes főveget viselnek. Azon szakák elpártoltak tőlem. Amikor a vízhez érkeztem, átkeltem, majd egész seregemmel áthaladtam. Azután hatalmas csapást mértem a szakákra; másikat [fejedelmüket] elfogtam; megkötözve vezeték hozzá, és megöltem. Skukha nevű fejedelmüket elfogták és hozzám vezették. Azután mást tettem fejedelmükké, kedvem szerint. Azután az ország enyém lett.

Kijelenti Darajavaus király: Azon szakák hitszegők voltak, és nem Ahuramazdát dicsőítették. Ahuramazdát dicsőítem én; Ahuramazda pártfogásával, amint kedvem tartotta, akként bántam velük.

DARAJAVAUS valószínűleg nem kelt át a Szir-darján (Iaxartes), bár az idézett beszámoló e feltételezés ellenkezőjét is megengedné. Az említett (nagyobb) víz inkább az Amu-darja (Oxos) lehetett. A jászik, pontosabban az őrsök nemzetsége e folyó lapályán lakott: Kalász (Khorasmia) oázisának területén. A jászik nemzetségének lakóhelye, illetve a jási birodalom központja ellenben a Szir-darja alsó szakaszánál volt, s ezt a perzsáknak aligha sikerült elfoglalnia.

SKUKHA, azaz ESKÜDT az őrsök fejedelme lehetett. Feltehetően nemzetiségét, nem pedig nevét jegyezték fel a perzsák.

A leigázott szkíták (avarok, khorasmiai jászik, a Fergánai-medence lakói) – belső ügyeikben félig-meddig önállóak – Perzsia hűbéres szövetségesei voltak. Csapataik a perzsák seregében is szolgáltak. Szkíta lovasság állomásozott például az egyiptomi Memphisben, és szkíta harcosok is részt vettek a perzsa hadjáratokban: Thymbra (i. e. 547.), Trákia (i. e. 513.), Marathon (i. e. 490.), Plataia (i. e. 479.) stb.

POLYAINOS két szakaszt (*Strategematon*, 7. 6.; 7. 12.) szentel DARAJAVAUS és a szakák – nemigen deríthető ki, mely nép(ek) – harcainak. Az első esemény helyszínéről nem esik szó, a másodiké pedig kétséges. AMORGES, illetőleg THAMYRIS vélhetően azonos a korábban említett, hasonló nevű szereplővel. CIRÁK (SIRAKES) tettehez hasonló cselekedetet pedig, eltérő összefüggésben, szintén feljegyeztek az ókor tudósítói.

Az első beszámoló arról szól, miként vett erőt DAREIOS három szaka csapaton ügyes fogással, illetve némi szerencsével. A második elbeszélés a szakák három királyát – SAKESPHARES, AMORGES és THAMYRIS – említi, illetve egy SIRAKES nevű lovászt, aki egymaga szándékozott elpusztítani a perzsa haderőt. DA-

REIOS seregét hét napi járóföldnyire Média leginkább terméketlen, homokos vidékére kalauzolta, csele azonban nem sikerült, mert a perzsák Apollon (perzsáknak Hvar) istenség jóindulata révén vízhez jutottak. Készleteik kitartottak, míg elérték a Baktron folyót, Baktra város névadó folyóvizét.

Szaka nevezéktan

Ismereteink szerint az Óperzsa Birodalomnak négy szkíta nép fizetett adót: az avarok, a Fergánai-medencében honos szakák, a jászok, közelebbről az őrsők, valamint a Keleti-Balkánon élő dákosok, avagy trákok (szkíták uralta, balti nyelven beszélő népesség).

A perzsák királyi sziklafeliratai nem nyújtanak biztos fogódzót a Birodalom hűbéreseinek azonosításához. Említett népeket e feliratok nevük helyett jellemzőnek vélt viseletük, szokásaik, lakóhelyük szerint címezik, és hozzá még nem is szigorú következetességgel.

DARAJAVAUS síremlékének felirata (Naqš e Rostam) felsorolja Perzsia tartományait, illetve alattvalóit, közöttük a szkíták lakta országrészeket, a szkíta népeket is. Parthava (Parthia: avarok uradalma), Uvârazmiš (Khorasmia: Kalász), Sakâ haumavargâ (homorogi szakák), Sakâ tigrakhaudâ (hegyes fővegű szakák), Sakâ tyaii paradraya (szakák, kik vízen túliak), Skudra (esküdtek uradalma).

Parthava és Skudra tartomány neve szkíta lakóira (avarok, illetve esküdtek) hivatkozik. Skudra országrészt Trákiával azonosíthatjuk. A perzsák az uralkodó nép szövetsége szerint (esküdtek: getai) nevezték meg. A szkíták a Havasalföldön, illetőleg az Al-Duna völgyében tömörültek, kisebb-nagyobb csoportjaik, pl. edonoi, mindamellet a Balkán-hegységtől délre is megtelepedtek. Az Odrysi Királyságot is nyilván szkíták szervezték meg. (Lásd még a következő szakaszt.)

Uvârazmiš, a szkíta Kalász, az őrsők (kalásziak) lakóhelye volt.

A *homorogi* és a *hegyes fővegű* jelző hihetőleg a Fergánai-medence lakóira, illetőleg a jászokra, pontosabban az őrsők nemzetségére vonatkozik. A vízen túli szakákat jobbra a getai „néppel”, némelykor pedig az urakkal (királyi szkíták) azonosítják, jóllehet utóbbiak nem voltak a perzsák hűbéresei.

A homorogi szakák neve görög forrásokban, például HERODOTOS munkájában (*Historiai*, VII. 64.) amyrgioi sakai.

A szaka szkíták csúcsos, felálló, merev főveget viseltek; nadrágot öltöttek magukra; honi újjal, dákossal és sagaris [szekerce] nevű fejszével voltak felszerelve. Amyrgioi sakai címmel illették őket, noha valójában szkíták voltak, a perzsák azonban a szkítákat egyetemlegesen szakáknak nevezik.

DARAJAVAUS sousai feliratán, birodalmi listáján a vízen túliak neve nem szerepel, csupán Skudra tartományé. Következésképpen e kettő – népesség és birtokának megnevezése – azonos alanyra hivatkozik.

DARAJAVAUS persepolisi feliratán homorogi szakák helyett Szogdián túli szakák szerepelnek. „Kijelenti Darajavaus király: Ez az a királyság, melyet bírok, a szakáktól, akik Szogdián túliak [Sakaibiš tyaiy para Sugdam] Núbiáig [Kušâ], és Industól [Hidauv] Lydiáig [Spardâ]...” A perzsák birodalmuk népeinek nevét, lakóhelyét jegyezték fel, ennél fogva nemigen lehet itt szó a Szir-darja túlsó partján élő, független szakákról, a kankarokról és a szakaurakról.

I. KHSAJARSA (i.e. 486–465.) Daiva-felirata hat szkíta nép, illetőleg szkíták lakta tartomány nevét rögzíti: Parthava, Uvârazmiš, Dahâ, Sakâ haumavargâ, Sakâ tigrakhaudâ, Skudrâ. A vízen túli szakák neve itt sem szerepel. Ehelyett megjelennek a dahák, kiket más források segédletével az avarokkal azonosíthatunk. Iráni gyökerű ragadványnevük sokjelentésű: ellenség, ember (férfiember), hűséges, idegen, szolgáló.

II. ARTAKHSHASJA (i.e. 404–358.) persepolisi sírfelirata, hasonlóképpen, hat nevet rögzít: Parthava, Uvârazmiya, Sakâ haumavargâ, Sakâ tigrakhaudâ, Sakâ paradraya, Skudra.

HERODOTOS, az Óperzsa Birodalom közigazgatásáról és adózásáról szólván (*Historiai*, III. 90–94.), megemlíti a trákok (threikoi), jászik, pontosabban őrsök (orthokorybantioi), avarok (pausikai, egyes kéziratokban pausoi) és szakák (sakai: itt kétségtelenül amyrgioi sakai) nevét is. Szerzőnk állítása szerint a trákok (Kis-)Ázsiában éltek. Itt ama szakadár csoportról lehet szó, melyet STRABON is említ teroi néven. Parthia adókerületben pedig, úgy véljük, nem csupán avarok (pausikai, pausoi) laktak, hanem irániak is, és a parthoi (parthiaiak) név talán rájuk vonatkozik. Khorasmia szkíta és iráni adófizetői (orthokoribantioi és khorasmioi) szintén más-más körzetben szerepelnek. Az adózók babilóniai mérték szerint – egy talentum: 30,3 kg, avagy 7030 ezüstdrachma – tartoztak fizetni.

A hellespontioi [néptől], akik jobbra laknak, ha befelé hajózunk, és a phrygioi és threikoi [néptől], akik Ázsiában élnek, és a paphlagonioi, mariandynoi és syrioi [néptől] az adó háromszázhatvan talentum volt; ez a harmadik körzet.

Agbatanából és Media többi részéből és a parikanioi és orthokorybantioi [néptől] négyszázötven talentum; ez a tizedik körzet. A kaspioi és pausikai és pantimathoi és dareitai [nép] együttesen kétszáz talentumot hozott; ez a tizenegyedik körzet.

A szakák és a kaspioi [nép] kétszázötven talentumot hozott; ez a tizenötödik körzet. A parthoi, khorasmioi, sogdoi és areioi [nép] háromszáz talentumot; ez a tizenhatodik körzet.

Összegezvén a mondottakat, a perzsáknak adózó szkíta felekezeteket ekként azonosíthatjuk.

Dahák (dahâ); HERODOTOSNÁL pausikai, pausoi – Avarország (Parthava tartomány) szkíta lakói: avarok.

Homorogiai (saka haumavarga), illetve Szogdián túliak (saka tyaiy para Sugdam); HERODOTOSNÁL sakai amyrgioi – a Fergánai-medence (Amyrgion pedion) szkíta lakói. Sejtésünk szerint a szakaurak felekezetéhez tartoztak.

Hegyes fővögűek (saka tyaiy khaudam tigram barati, illetőleg saka tigrakhauda); HERODOTOS munkájában orthokorybantioi – Kalász (Uvârazmîš) szkíta lakói: jászok, közelebbről az őrsők nemzetsége.

Vízen túliak (saka tyaiy paradraya, másképpen saka paradraya) – Esküdtföld (Skudra tartomány) lakói: esküdtek (getai), avagy trákok (threikoi). Saját nevükön dákosok.

Skudra lakóiról és az amazonokról

Az ókor történetírói a Keleti-Balkán lakóinak egyik csoportját – jellemzően, vagyis az esetek többségében – thraikes, threikes stb. névvel illették. Megszólításuk első alkalommal az *Iliászbán* (i. e. kb. 8. század) szerepel.

A görög hősmondák szerint Thrax a trákok megszemélyesítője, a háborúság istenségének, Aresnek egyik jeles fia (LEMPRIERE 1839). EURIPIDES (i. e. kb. 480–406), *Alkestis* című művében Trákia aranyozott pajzsának birtokosa Ares. Másként fogalmazva, úgy tekintenek a háborúság urára, mint Trákia pártfogójára. A mondottakból következtetve úgy gondoljuk, Thrax azonos lehet Hargitával, az esküdtek hadistenségével, helyesebben jelképével, a dákossal. Vélekedésünk szerint a thraikes, threikes stb. névben – a baltiak által elferdített, s a görögök által alighanem tovább rontott alakja jutott el hozzánk – *dákos* szavunk rejtőzhet. A trákok névadója tehát ugyanúgy a dákos lehetett, akárcsak a dákoké (dakoi). A Balkán-hegység két oldalán élő népesség valószínűleg különböző balti nyelvjárást beszélt.

Trákia, ha kihámozzuk a tudósításokból a lényegét, a dákosok birtoka volt a Keleti-Balkánon, az Al-Dunától délre. Egy időben (i. e. 512–479.) az Óperzsa Birodalomnak adózott. Az ország vagy országrész megnevezése az óperzsa királyok sziklafeliratain Skudra, azaz *esküdtek földje*, lakóinak neve pedig Sakâ tyaiy paradraya, vagyis *szakák, kik vízen túliak*.

A Balkán-hegységtől délre eső országrész népességét a történetírók rendszerint trákoknak nevezték, az Al-Duna lapályán élőket pedig gyakorta esküdtek (getai) vagy muzsok (mysoi) névvel is illették, megjegyezvén azonban, miszerint ők is trákok. Az Erdélyi-medence és szűkebb környezetének népességét általában esküdteknek (getai) és (vagy) dákoknak (dakoi) nevezték. A perzsák a mondott szabály alól kivonták magukat. Ők az általuk meghódított területre – északon talán az Al-Dunáig terjeszkedett – Skudra néven hivatkoztak.

HERODOTOS a getákat – beszámolója az Al-Duna és a Balkán-hegység között (Mysia) élő népességre utal – a trákok egyik törzsének nevezi, a Maros mentén élő népességet pedig ragadozóknak (agathyrsoi) mondja. A Havasalföldön csak a szigony (sigynnai) nevű népet ismeri, kiket méd (madai) telepéseknek nevez.

STRABON az Al-Dunától északra letelepedett népességet is getáknak nevezi, és megkülönbözteti két tagozatukat: dakoi és getai. Szerzőnk szerint a dákok a Maros, illetve a Duna mentén laktak, a Vaskaputól felfelé, a Duna pedig országuk területén folyik. Ebből, illetve régészeti hagyatékukból következtetve a dákok birtokai Alföldünkre is kiterjedtek. A geták az Al-Duna (Ister) mentén laktak – mindkét parton, azaz a Laurionnak nevezett Havasalföldön, valamint Mysiában –, a Vaskaputól lefelé. Dákok, geták és trákok nyelvét STRABON azonosnak, a getákat pedig trákoknak mondja. Szigony (siginnoi) nevű népet a Kaukázus vidékéről említ; a ragadozókról (agathyrsoi) nem ejt szót. Előbbiek al-dunai csoportja feltehetően összekovácsolódott a délkelet-európai népekkel. Utóbbiak alighanem megváltoztatták nevüket, s az i. e. 6–4. századtól dákosoknak (dakoi, thraikes), illetve túri esküdteknek (tyregetai) címezték magukat.

Az edonoi nevű balti–szkíta népesség a Pangaion hegység vidékén, a Nestos és a Strymonas folyó közötti tartományt lakta. Birtokaik korábban legalább az Axios folyóig terjedtek, a makedónok azonban kelet felé szorították őket. HEKATAIOS szkítának nevezi az edonoi népet, és ezt egyes uralkodók címe, pl. GETAS (Esküdt), valamint LYKOURGOS, LYKURGOS (Légúr) is bizonyítani látszik. A nép neve azonban aligha szkíta eredetű.

A LYKOURGOS (Λυκοῦργος) név alkalmasint egyike a görögök halláshoz idomított szkíta szavaknak. Ez félig-meddig rendhagyó jelentéséből is kitűnik: *far-kassal munkálkodó*. Hasonló az OTROMBA (régőbbi értelmében szörnyű, iszonyú, fölötte nagy) személynévből képzett görögös DROMIKHAITES (Űt-sörény) szó.

Szkiták uralta balti népesség lehetett még a HEKATAIOS említette matyketai, isepos és talán a iamai nevezetű csoport is, ámbár utóbbit pl. a Don torkolatvidékén élő jászimadaikkal (ixibatai stb.) azonosítják. Baltiak alkalmasint a kelet-európai pusztán is éltek, miként – valószínűleg – szuomadaiaiak (sauromatai) is Délkelet-Európában. Talán ezzel magyarázható hasonló nevű felekezetek jelenléte a Kaukázus vidékén és a Balkán-félszigeten, pl. maiotai és sindoi a Tamany-félsziget környékén, maidoi és sintioi a Keleti-Balkánon.

Az Al-Dunát a trákok, a görögök szerint, Matoas (iszapos) névvel is illették. A matyketai név tehát alkalmasint *al-dunai esküdtek* értelemmel bír.

Alighanem igen messzire vezetne, ha megkísérelnénk felgombolyítani a görög, balti stb. történelemmel és hitregékkel összefonódott szkíta szájakat. A legkorábbi idők eseményei a mondák és az idő ködébe vesznek. Mindazonáltal bizonyos összefüggések még így is felderíthetők. Lássunk példákat. DIODOROS SIKELIOTES (*Historike bibliothēke*, 5. 50. 2.) szerint LYKOURGOS (Légúr) apja BOREAS volt, az északi szelek és a tél istensége. A kérdéssel foglalkozó görög szerzők – pl. HOMEROS (i. e. 8. század), PSEUDO-APOLLODOROS (1. vagy 2. század) – szerint viszont LYKOURGOS atyja DRYAS, azaz TÖLGY. A trákok egyik törzsét bükkfáknak (mysoi) címezték: tőlük örökölte nevét Mysia, Moesia országrész. Ezzel cseng össze *muzsaj*, *muzsdaly*, *muzsla*, *muzsna* szavunk, a magyarban a kocsánytalan tölgy (*Quercus petraea*) egyik neve. Nyelvünkben a *muzsdaj* stb. kifejezés, mivel nem alkot szóbokrot, alighanem balti eredetű jövevény.

Ami pedig az amazonokat illeti – a homályban rejtőző kezdeteket és a mellékszálakat leszámítva –, az események láncolatát követve rendszerint a madaiai, és velük kapcsolatban a királyi szkiták kerülnek szóba. Az amazonok, a görögök meséje szerint, a kis-ázsiai Pontos tartományban laktak. Másik tartózkodási helyük a kelet-európai pusztá, pontosabban a Don melléke. A harcias hölgyek alakját főképpen a madai nőkről mintázták, kiknek a szokás kötelességül szabta ellenségeik közül férfit ölni, különben nem élhettek házasságban. Azonkívül a madaiaiak körében a nőuralom volt elfogadott gyakorlat, amiről – az iráni *ama* (erő, hatalom) és a *zan* (asszony) szónak megfelelően – az amazonok neve is tanúskodik: *asszonyi hatalom*. A szuomadaiaiak görög jelzője – asszonyok által uraltak (gynaikokratoumenoi) – lényegében ugyanezt jelenti.

A kelet-európai szkíták egyik csoportja – előőrseik az i. e. 8. század elején, nagyobb csapatuk i. e. 700. körül – behatolt a Kaukázuson túli területekre. Az Aras és a Kura folyó völgyében, valamint az Urmia-tó környékén ütöttek tanyát. Az asszírok szövetségeseként huszonnyolc éven át uralkodtak Asszíria madai birtokain (Syromedia: a mai Irán Kermanshah és Kurdistan tartománya). Az Asszír Birodalom összeomlása után derékhaduk visszatért a kelet-európai pusztára, és a Kaukázus északi előterében, a Kubány folyó környezetében telepedett le. Szkítáink a magukkal ragadott szuromadai népességnek (sarmatai, sauromatai, syrmatatai) a Dontól keletre jelöltek ki lakóhelyet.

A szkíták kisebb csoportjai nem tértek vissza Kelet-Európába. Madai és asszír kötelékekkel megerősítve hadi vállalkozásokba fogtak. Az egyik szkíták vezette csapat – i. e. 625–610. között – Egyiptom felé indult, I. PSAMTIK fáraó (i. e. 664–610.) azonban ajándékokkal és könyörgésekkel rábírta őket a visszavonulásra. Egy másik csapat letelepedett Észak-Anatóliában, Paphlagonia és Pontos tartomány között, elsősorban az Iris (Yeşilırmak) és a Thermodon (Terme) folyó lapályán. Forrásaink e népességet fehér szíreknek (leukosyrioi) is nevezik. Jelenlétük vélhetően összefüggésben van az amazonokkal. (Meglehet, nők uralta madai rajok is éltek közöttük.) Az említett terület volt az amazonok egyik lakóhelye, fő fészük pedig, legalábbis a görögök, pl. STRABON szerint, a Thermodon síksága. Amaseia (Amasya) városát, meglehet, róluk, hitrege szerint királynőjük-ről (AMASIS) nevezték el.

Az Aras folyó völgyében, illetőleg a mai Gjumri város környékén is visszamaradtak szkíta csoportok. Róluk skythenoi, skythinoi néven emlékeznek meg forrásaink. A szóban forgó népről XENOPHON az i. e. 5. és 4. század fordulóján ad hírt. ARRIANOS (kb. 86–160.) szerint a Gaugamela melletti ütközetben (i. e. 331.) sakesinai nevű csoport – Sakasene, Gjumri város környékének lakói – is harcoltak a perzsák oldalán. A *Tabula Peutingeriana* tábláin (eredetijét a 4. században készítették) paralocae scythae (betű szerint esküdt karályok) néven szerepelnek. Lakóhelyük környékéről említi STRABON, illetve a *Pseudo-Orpheus* szöveggyűjtemény (először a 2–3. században idézik) szigony népét: siginnoi, illetve sigymnoi. HERODOTOS, illetve APOLLONIOS RHODIOS (i. e. 3. század) szerint az Al-Duna vidékén élt egy sigynnai nevű csoport. HERODOTOS madai telepéseknek mondja őket. STEPHANOS BYZANTIOS (6. század) pedig – KTESIAS munkájára hivatkozva – Egyiptomból jelez egy Sigynnos nevű várost, illetve sigynnoi népet. HERODOTOSTÓL pedig tudjuk, Lydiában is menedékre talált egy szkíta csoport stb.

Így fest a történelmi valóság. Az ókor történetíróinak beszámolóiban azonban jól megférnek egymás mellett a megtörtént események és a körük szőtt mesés részletek.

A HERODOTOS által feljegyzett monda szerint a szuromadaiak a szkíták és a félig-meddig mesebeli amazonok leszármazottai. Utóbbiak az i. e. 1. évezredben a kappadókiai Thermodon folyó torkolatánál éltek. Harcba keveredvén a hellénekkel, csatát vesztek. A győztesek az amazon foglyokat hajón hurcolták magukkal, a harcias hölgyek azonban levágták fogva tartóikat. Hajójuk, mivel irányításához nem értettek, a Maiotis partjára, Kremnoi vidékére, a szabad (királyi) szkíták földjére sodródtak. A szkíták összeakaszkodtak az amazonokkal, idő múltával azonban a küzdők megbékéltek, összeházasodtak, és utóbb a Don folyó bal partján telepedtek le. „Az amazonokat most oiorpata névvel illetik a szkíták; ezen név jelentése a görögök nyelvében férfioló, mert a férfi oior, pata pedig megölni.” (*Historiai*, IV. 110.)

Az *oiorpata* kifejezés – HESYKHIOS (5. vagy 6. század) szószeretében *ormatai* alakban látjuk viszont – vélhetően félreértés okán nyerte a *férfioló* értelmet. Az oiorpata és ormatai szóalak alkalmasint a szuromadai (görögösen sarmatai, sauromatai, syrmatatai) kifejezés elfajzott változata, melyet ide illő, ám feltételezett jelentéssel ruháztak fel görögjeink. Az előző bekezdésben idézett mondat helyreigazítva ekképpen hangzana: Az amazonokat most *sauromatai* névvel illetik a szkíták; ezen név jelentése a görögök nyelvében *Syromedia országából való*. A sauromaták leányai pedig *férfiolók*, mert erre kötelezi őket a szokás.

IUSTINUS beszámolója (*Historia Philippicae et totius mundi origines et terrae situs*, II. 4.) szerint két királyi származású szkíta ifjú – ILLANÓ (Hyllynus, Plinos, Plynos, Ylinos, Ylynos, Ylyonos), valamint ESKÜDÖRTTFI (Scolopicus, Scolopitus, Scolphitus, Scopolitus) – országából elűzetvén pártütő főurak által, nagyszámú fiatal férfiból álló csapattal elfoglalta Thermiscyra síkját Kappadókia tengerpartján, a Thermodon folyó közelében. A szkíták több éven át fosztogatták szomszédaikat, mígnem azok egymással szövetkezvén elégtételt vettek rajtuk. A megölt szkíták asszonyai erre fegyvert ragadtak, visszaverték ellenségeik rohamát, megalapították kormányzatukat, és bosszút álltak férjeikért is. S ne tűnhessen senki szerencsésebbnek az özvegyeknél, megölték az otthon maradt férfiakat is. Ezen asszonyok voltak, IUSTINUS szerint, az amazonok ősei.

Izzítók

A címben megnevezett népről, ha nem számítjuk HEKATAIOS értesítését, első ízben HERODOTOS tudósít részletesebben az i. e. 5. században. Beszámolója ARISTEAS, *Arimaspea* című elbeszélő költeményén alapszik. A költő előadja: utazása során az issedones nevű nép földjére jutott. Túl ezeken egyszemű emberek, az arimaspoi nevű felekezet élt, ezeken túl az aranyat őrző griffek, és még ezeken is túl, egészen a tengerig, a magas észak hyperboreioi nevezetű lakói. Őket kivéve mindezek, kezdve az egyszeműekkel, állandó háborúban álltak szomszédaiikkal. Az egyszeműek távozásra kényszerítették, kiszorították birtokaikról az issedones nevű népet, ezek ősi földjükről a királyi szkítákat, ezek pedig a déli tengernél élő kimmereket (HERODOTOS, *Historiai*, IV. 13.).

*Az ezeken túli vidéken vannak, amint az issedonok mondják, egyszemű emberek és aranyőrző griffek. Tőlük értesülvén a szkíták jelentik ezt, a szkítáktól pedig mi többiek kaptuk e véleményyt. Szkíta nyelven arimaspoi névvel illetjük őket, mivel a szkíták nyelvén arima egy, spou pedig szem. (HERODOTOS, *Historiai*, IV. 27.)*

ARISTEAS elbeszélése bizonyára valós alapokra épül. Szabadítsuk meg történetét mesés elemeitől, és fejtsük ki mondanivalójának magvát. Az események láncolata alighanem az Altaj vidékén kezdődött. A szomszédos népek, ahogyan ez időről időre nyilván megesett, harcba keveredtek egymással. Az egyszeműeknek is címzett aranyőrzők (arimaspoi) megszállták az izzítók (issedones) földjét. Az izzítók az Altaj vidékéről az Urál hegység keleti oldalára, az Iszety és az Urál folyó környékére költöztek, és a királyi szkítákat háborgatták. A királyiak egy része pedig, talán a harcias szomszéd okán, elhagyván ősi földjét, más lakóhely után nézett.

AISKHYLOS (i. e. kb. 525–456.), *Prometheus Desmotes* című művében a következőket olvashatjuk a griffekről és az arimaspoi nevezetűekről. (A verset TRENCSÉNYI-WALDAPFEL IMRE fordította.)

*Vigyázz tehát magadra, óva intelek,
s figyelmeztetlek egy más borzalomra is.
A megnyúlt orrú griffeket kerüld ki, Zeusz
dühös kutyáit és az egyszemű lovas
arimaszposzok hadát; az alvilági rév
mellett, aranypatak körül tanyáznak ők.
Közel ne menj!*

A fentiekből megtudhatjuk, az arimaspoi nép jelzője egyszemű és lovas (eredetiben, betű szerint, lovon járó). Kicsoda vigyázta az aranyat, e műből nem derül ki.

PAUSANIAS (kb. 110–180.), *Hellados periegesis* című munkája szerint (1. 24. 6) az aranyat griffek őrzik, az arimaspoi nevezetűek pedig egyszemű emberek. Egy másik szakaszban (1. 31. 2) első pillantásra mesés, ám az ismert tényeknek, és az ezekből levonható észszerű következtetéseknek nagyjában-egészében megfelelő történetet olvashatunk. A szóban forgó bekezdés nem beszél a griffekről, beszámol viszont az ismert világ északi peremének (Hyperboreia) lakóiról, az arany-őrzőkről és az izzítókról.

Ezen griffek – a prokonnesosi Aristeas mondja költeményében – harcolnak az aranyért az izzítókon (issedonoi) túli aranyőrzőkkel (arimaspoi). A griffek által őrzött arany, azt állítja, földből jön elő. Az aranyőrző férfiak mind egy szemmel születnek. A griffek oroszlánhoz hasonló vadállatok, de csőrük és szárnyaik a sasmadaráéhoz hasonlítanak. De elég ennyi a griffekről.

Prasiai mellett [Attikában] van Apollónak egy temploma. Ide küldik, így mondják, első gyümölcsüket Hyperboreia lakói, és a hyperboreiak, így mondják, átadják az aranyőrzőknek (arimaspoi), az aranyőrzők az izzítóknak (issedones), ezektől a [királyi] szkíták viszik Sinope városába, onnan a görögök szállítják Prasiaiba, és az athéniek viszik Delos szigetére.

Terjengősebben, lényegét tekintve azonban hasonlóképpen értekezik e kérdésről HERODOTOS (*Historiai*, IV. 33.) is.

Az *arimaspoi* (arima, illetőleg spou) kifejezés tartalmának kifejtésével sokan kísérleteztek. A próbálkozások nyomán bizonyossá vált, HERODOTOS alighanem helytelenül magyarázta a szóban forgó kifejezést, és ráadásul lebetűzése is láthatóan kifogott rajta. S hozzá még az *aranyőrző* szót sem megfelelően tagolta. A kifejezés elemeit a görög szavak elválasztásának szabályai szerint különítette el egymástól (bizonyos esetekben két egymást követő mássalhangzó a következő szótagba jut): *arima-spou*. Jeles szerzőnk az egyszemű emberek szkíta nevét (görögösen arimaspoi) a görög *egyszemű* (μονοφθαλμος) kifejezés megfelelőjének vélte, s ekképpen siker reménye nélkül kísérletezett a szómagyarázattal.

Magunk két ízben is (ÁDÁM 2015a, 2015b) küzdöttünk a szó visszafejtésével, inkább kevesebb, mint több sikerrel. Először az *aranyász* kifejezésre gondoltunk, ez azonban egy szótaggal rövidebb, mint az *arimaspoi*, illetőleg *arimaspoi* betűfüzér. Harmadjára (ÁDÁM 2016b) ráleltünk a minden szempontból kifogástalannak tűnő megoldásra. Eszerint az *arimaspoi* kifejezés tartalma a szkíták nyelvé-

nem *egyszemű*, hanem *aranyőrző*. HERODOTOS tudósítását ilyenképpen igazíthatjuk ki: Szkíta nyelven arimaspoi névvel illetjük őket [az egyszemű embereket], mivel a szkíták nyelvén [a görög hallás szerint lejegyzett] arim *arany*, aspoi pedig *őrző*.

Összefoglalva a mondottakat: első olvasatra nem könnyű megállapítani, mi az igazság a griffek, egyszeműek és aranyőrzők ügyében. Az mindenesetre kétségtelen, az (aranyőrző) griffek képzeletbeli lények, az egyszemű (és lovon járó) arimaspok viszont, mesébe illő nevük ellenére, hús-vér emberek. Közülük nem kevesen bizonyára az arany bányászatával és kohászatával foglalatoskodtak. Az aranyőrző név – a ránk maradt szövegek leginkább e vélelmet támasztják alá – őket illeti, a griffeknek csupán jelzője lehet. S végül kijelenthetjük, Európa történetírása kezdetben, lényegét tekintve, a hősköltemények és hitregék hagyományaihoz, előadásmódjához igazodott. Ám minden történelmi mesében ott lapulnak a tények is.

Izzítók és aranyőrzők Közép-Ázsiában

Nevezett népek szálláshelyét nemigen tudják megjelölni a térképeken. Általában Közép-Ázsia lakóinak tartják őket. Többnyire az Urál hegység környékét, olykor azonban az Altaj és a Tien-san vidékét szemelik ki hazájukként. Az izzítók nevét nem ritkán az Iszety folyóhoz társítják, s szállásukat az Urál hegység keleti lejtőin vélük megtalálni. Egyesek tibetieknek, a Tarim-medence lakóinak tartják őket. Az aranyőrzőket Jining, illetve Dzsungária vidékén is keresik.

Magunk az issedones nevű felekezetet az Urál hegység keleti oldalán honos, kiváltképpen bányaműveléssel, kohászattal, fémművességgel foglalkozó esküdt népességgel azonosítjuk. Megszólításukat – alighanem izzajtó, izzító – mesterségükkel kapcsolatosnak véljük. Az Iszety folyó nevét nem különben.

Az izzítók az i. e. 8. század előtt Közép-Ázsiában laktak, valahol az Altaj vidékén. Az i. e. 8. században, lakóhelyüket, vélhetően az aranyőrzőknek nevezett népesség nyomására, elhagyták, és az Urál hegység keleti oldalára költöztek. A kínai forrásokban szereplő Jen (szakadék, szikla) országa talán birtokaikra hivatkozik. Jen és Jencaj országára – utóbbi a jászok földje – az i. e. 2. században kiterjesztették befolyásukat a kankarok. A jászok jó része ekkor a kelet-európai pusztára költözött, és valószínűleg magával sodorta az izzítók egy részét is.

A *Hou Hansu* 18. szakasza ekként számol be a szóban forgó országról.

Jen birodalma északra van Jencajtól, és Kangcsütől függ. Kis állatok prémjeit termeli, melyekkel azon országnak [Kangcsü] fizeti adóját.

Az izzítók az i. e. 2. század után – jöllehet az issedones stb. név egyszer-egyszer még felbukkan különböző forrásokban – kikerültek a történetírók látóteréből. PLINIUS (23–79.) Kelet-Európából és Közép-Ázsiából, PTOLEMAIOS pedig a Tarim-medence vidékéről említi őket. A Tarim-medencében honos szkíta izzítók – Issedon Skythike (Akszu: Akoszu, Polucsia), valamint Issedon Serike (Csarklik: Zsocsiang) városában – alighanem a szakaurak nagy hírű rézművesei voltak. Jen birodalmának neve utoljára a *Vejlüe* beszámolójában (3. század) szerepel.

Az egyszeműek, avagy aranyörzök utóbb eltörökösödtek, és a hun szövetség részesei lettek. Dél-Szibéria pusztáinak törökös népessége, illetőleg nevük, kínai forrásokban (4. és 6. század) kaocsö, avagy tielő alakban bukkan fel. Előbbi cím tartalma – betű szerint *magas szekér* – lényegét tekintve az, aminek a magyar fül is hallja: *kocsi*. A tielő címben is *kocsi, szekér, taliga* jelentésű törökös kifejezés, mint például a mongol *мәпэ* (tereg) rejtőzik. Kínai évkönyvek nevezetteket az i. e. 3. századtól ismert – utóbb a hunokkal, illetve a hsienpejekkel (a mongolok elődeivel) egyesült – tingling (mókusprémes) népekkel kapcsolják össze.

Feltevésünket megerősítheti PLINIUS tudósítása (43. oldal): az egyszeműeket, aranyörzőket, úgymond, azelőtt kocsizóknak nevezték: „Arimaspi, antea Caci-dari”. Az egyszeműek eszerint lehetnek kocsizók, szekeresek, avagy törökök.

Izzítók és aranyörzök Plinius könyvében

Nevezett szerző munkája nagyjából a már ismert adatokat foglalja össze, beleértve a korábbi tudósítók tévedéseit is. Az ismert tények, illetve más források nem egyszer ellentmondanak megállapításainak, következésképpen adatait fenntartással kell kezelnünk.

PLINIUS kigyűjtötte a különböző forrásokban megemlített valamennyi szkíta csoport nevét, még a szkíta eredetmondában szereplő mesés felekezetekét is, és igyekezett őket elhelyezni Európa és Közép-Ázsia térképén. Munkájának egyik szakaszában (*Naturalis historia*, IV. 88.) ekképpen tudósít a kelet-európai pusztá népeiről.

Taphrae városától a szárazföld belsejét az auchetae nép foglalja el, ezektől ered a Hypanis, és a neuroe nép, kiktől pedig a Borysthenes; geloni, thyssagetae, budini, basilidae és a kék hajú agathyrsi. Fölöttük a nomades, azután az anthropagi következik. A Buces öblétől, a Maeotis fölött pedig a sauromatae és essedones. A part mentén a Tanaisig a meotae nép lakik, kiktől nevét kapta az öböl, végül mögöttük az arimaspi nép.

Taphrae városa valamikor a Krím-félszigeten, a Perekop-földszorosnál állott. Az ekések (auchetae) az esküdtek eredetmondájának szántóvetői voltak. PLINIUS a Hypanis (Kupány: Déli-Bug) vidékén vélte megtalálni őket, és bizonyára éltek is ama helyen szántóvetők. A mocsáriak (neuroe) hajdanában az Erdővidék (Poleszje) mocsaras lapályán laktak; birtokaik határánál kanyargott a Borysthenes (Boristen: Dnyeper). Nevük alapján ítélve – *neró* (νερό) a görögben vizet, a feltételezett **nur* a korai balti nyelvekben (MAŃCZAK 1946, 1981 szerint) vizet, nedvességet jelent – indoeurópaiak, vélhetően baltiak lehettek.

A geloni (hellének) nevezetű nép, HERODOTOS szerint a gyarmatvárosokból elűzött görögök, a mordvinok társaságában éltek. A tősesküdek (thyssagetae) név a királyi szkíták ősi lakóhelyén, a Donyec és az Urál folyó között visszamaradt esküdt népességet jelöli. A Don középső szakaszánál honos felekezetüket HERODOTOS fekete köpenyeseeknek (melankhlainoi) nevezi. A szóban forgó csoport saját neve talán *mellékági* volt. A mordvinok (budini) a Volga középső szakaszánál, a mai Penza környékén laktak. Vélhetően a balti népek közelebbi rokoniak ők, s nem a finnségi nemzeteké. Nevük ugyanis indoeurópai eredetre vall: *halandók*, azaz emberek.

A basilidae (királyiak) névről itt igen nehéz eldönteni, melyik csoportra kellene vonatkoztatnunk. A királyi szkíták (urak) a Déli-Bug és a Donyec, illetve a tengermelléken az Al-Duna és a Don közötti pusztát birtokolták. HERODOTOS említ egy tőlük elpártolt csoportot, s rajtuk kívül még egy iyrkai (urak) nevű népet is (e kettő vélhetően egy és ugyanaz) a tősesküdek szomszédságában. Nevezettek a Déli-Urál vidékén éltek, s e szempontból megfelelnek PLINIUS leírásának.

PLINIUS idejében a királyi szkíták lakóhelye már csak az Al-Dunától a Krím-félszigetig terjedt. A tudósítás talán rájuk vonatkozik. A ragadozók (agathyrsi) egykoron a Dnyeszter vidékén, illetve Délkelet-Európában laktak. Az i. e. 4. században nevük elveszett; két csoportra szakadtak: dákosok (dakoi, thraikes), túri esküdtek (tyregetai). PLINIUS, úgy tűnik, nyugatról kelet, illetve északról dél felé haladva említi az egyes népeket. A ragadozók azonban e rendszerbe nem illeszkednek, s tulajdonképpen a következők sem.

A nomades nevezetűek a királyi szkíták vándorló pásztorai, az emberevőknek (anthropophagi) címettek pedig legvalószínűbben a Gyeszna folyó mentén a Szejm torkolatától északra eső területen letelepedett baltiak voltak (juhnovói műveltség; i. e. kb. 7–3. század).

Ezek után a Maeotis (Azovi-tenger) vidékén élő népek felsorolása következik. A szuromadaiaiak (sauromatae) kezdetben a Dontól keletre éltek, PLINIUS idejében azonban már nagyobb részt a Boszporoszi Királyság lakói voltak. Az izzítók (essedones) talán félreértés, illetve PLINIUS tanácsstalansága okán kerültek e felsorolás végére.

Amikor az alánok egy része az i. e. 2. században Közép-Ázsiából a kelet-európai pusztára költözött, az izzítók kisebb vagy nagyobb csoportjai hozzájuk szegődhettek. Ezen feltevést, jóllehet igen valószínűnek látszik, nem tudjuk bizonyítani. Lehetek az izzítók fémművesek is, tehát egy foglalkozás képviselői, miként a Tarim-medencében letelepedett szakaurak izzajtói is jó eséllyel kohászok, rézművesek voltak. A tények és az összefüggések ismerete híján ez ügyben sajnos nem tudunk tovább lépni.

A meotae (meotiszia) kifejezés gyűjtőnév volt. A Maeotis keleti partjának vidékén letelepedett idegen (nem görög) népek – baltiak, esküdtek, kaukázusiak, szuromadaiaiak stb. – összefoglaló elnevezése. Az aranyőrzők (arimaspi) alkalmasint tévedés folytán kerültek ezek közé.

PLINIUS egy másik helyen (*Naturalis historia*, VI. 20–22.) a Don és a Kaukázus tájékán élő népek jegyzékét közli. A szövegfolyam nagy része számunkra félig-meddig érdektelen. A felsorolt nevek többsége ugyanis nem az esküdtekre hivatkozik. A Don (Dana: Tanais) bal partjánál pl. az iráni szuromadaiaiak éltek.

A Tanaist a szkíták Silisnek hívják, a Maeotist Temarundának, ez Tenger Anyja jelentésű. Város is van a Tanais torkolatánál. A szomszédos vidéket lakja először is a cares, azután a clazomeni és maeones, utánuk pedig a panticipaeenses nép. Bizonyos írók szerint a következő nemzetek lagnak a Maeotis körül, a Ceraunius hegységig: napitae a parton, túl rajtuk az essedones, akik szomszédosak a colchi néppel, és a hegyek tetején élnek. Ezek után ismét a camacae, orani, autacae, mazamaci, cantiocaptae, agamathae, pici, rymosoli, acascomarci, a Kaukázus gerincein pedig az icatalae, imadochi, rami, anclacae, tydii, carastesei, authiandae nép. A Lagous folyó a Catheis hegységből siet le, és az Opharusba folyik. Ott él a cauthadae és opharitae nemzetség. A Menotharus és Imityes folyó a Cissiis hegységből fut le, ott lakik az acdei, carnae, uscardei, accisi, gabri, gegari, az Imityes forrása körül pedig az imityi és apartaei nép. Egyesek szerint betörték ide az auctetae, athernei és asampatae szkíták, és egy szálí elpusztították a tanaitae és a napaei népet. Mások szerint az Ocharius átszeli a cantici és sapaei, a Tanais pedig a satharchei, hertichei, spondolici, synhietae, anasi, issi, cataeetae, tagorae, caroni, neripi, agandaei, meandaraei, satharchei és spalaei nemzetség földjét.

A Tanais szkíta neve, a folyóvizek istenségének megszólítása nyomán, Dana volt. A Silis elnevezés a Iaxartest (Szir-darja) illeti. Alsó szakaszát a jászok Szélesnek nevezték, a kankarok viszont, középső szakaszát, Kankónak. A Maeotist, egészen pontosan a tengert megszemélyesítő istenséget, Tengerháza, azaz Tenger öreganya néven tisztelték az esküdtek.

A Ceraunius hegység a Kaukázus keleti végének egyik vonulata.

A Maeotis környékén élt, PLINIUS szerint, a napitae és essedones nevű felekezet. Meglehet, a Kupány (Kubány) folyó vidékén laktak, az izzítók szálláshelye ugyanis (miképpen jeles szerzőnk írja) a kolkhisziak országával volt határos.

Napról elnevezett nemzetség (napai) az esküdtek eredetmondájának DIONODOROS SIKELIOTES által lejegyzett változatában szerepel. Egy szkíta felekezet pedig – az Erdélyi-medencében, a mai Kolozsvár vidékén laktak – ténylegesen is a napok (napouka) címet viselte. Nevük román szomszédunk jóvoltából a város nevében él tovább: Cluj-Napoca. A Krím-félszigeten állt valaha Nap (Napis, Napi-tes, Neapolis) városa, a királyi szkíták székhelye. Lakói – talán erre vonatkozik STEPHANOS BYZANTIOS tudósítása – napitai névvel illették magukat.

A szkítának mondott auchetae, athernei, asampatae felekezet közül csak az első valóban szkíta – róluk (ekések) korábban már volt szó –, a többi talán szuromadai, vagyis iráni. A PLINIUS által említett pusztítás utalhat a szuromadaiak szabadsági törekvéseire. Az i. e. 4. században nevezettek fellázkodtak az esküdtek, vezérlő fejedelmeik ellen, és átkelvén a Don folyón, a királyi szkíták birtokait dúlták. Meglehet, valóban eltörölték a föld színéről a Don mellékén élő esküdteket (tanaitae), valamint a Kubány környékén, illetőleg a Krím-félszigeten honos napokat (napitae és napaei) is, ha csakugyan létezett, élt ott ilyen nevű népesség.

A PLINIUS művéből idézett harmadik részlet (*Naturalis historia*, VI. 49–50.) a közép-ázsiai esküdteket, közöttük az izzítókat és az aranyörzőket tárgyalja.

Azon túl vannak a szogdok, Panda [Marakanda: Szamarkand] városa, és birtokaik legtávolabbi sarkában a Nagy Sándor alapította Alexandria. E helyen találhatók a Herkules és Liber Pater, valamint a Cyrus, Samiramis és Alexander által emelt oltárok. Nevezett hódítók hadjáratai elakadtak e vidéken, melyet a szkíták által Silisnek nevezett, Alexander és vezérei által Tanaisnak vélt Iaxartes határol. E folyón kelt át Demodamas, Seleucus és Antiochus király hadvezére, mi pedig itt főleg az ő beszámolóját követjük. S ő úgyszintén állított oltárokat e helyen Apollo Didymaeusnak.

Ezen túl vannak Szkítia népei. A perzsák egyetemlegesen szakáknak hívják őket, a legközelebbi nép neve után. A régiek az aramii nevet adták nekik. A szkíták a perzsákat chorsari, a Kaukázust pedig Croucasis névvel illetik, utóbbi azt je-lenti, hófehér. Eme szkíta népek sokasága megszámlálhatatlan, és a Parthusokhoz hasonlóan élnek. Közülük a leghíresebb nemzetségek a sacae, massagetae, dahae, essedones, astacae [asiotae], rumnici, pestici [paesicae], homodoti, histi, edones, ca-mae, camacae, euchatae, cotieri, authusiani, psacae, arimaspi, antacati [antea ca-cidari], chroasai és oeteai. A napaei népet, így mondják, elpusztította a palaei nem-zetség.

E szakaszban PLINIUS kiigazítja egyik tévedését: valójában a Iaxartes, vagyis a Szir-darja alsó szakaszának szkíta neve Széles (Silis). E folyót III. ALEXANDROS, illetve hadvezérei – talán tájékozatlanságuk okán, talán nem – a Tanais nevű kelet-európai folyóval azonosították.

Az esküdtek a perzsákat csakugyan perzsa (chorsari; egyes száma chorsa) névvel illették, s teszik ezt nyelvük örökösei, a magyarok mind e mai napig. A Kaukázust pedig – az európai, és talán a közép-ázsiai (Caucasus Indicus, Hin-dukus) is – Hókás (Croucasis) névvel tisztelték meg. E kifejezés ló jelzője is le-het. A hókás ló fejét szélesebb, homlokától orráig terjedő fehér sáv díszíti.

PLINIUS e helyen valószínűleg idegen nemzetségeket is a szkíták közé sorol. Ám meglehet, az idegen nevek némelyike szkíta felekezeteket jelöl. Kívülállók körében – megesis olykor – egy nép nem saját nevén válik ismertté. A magyaro-kat például számos idegen nemzet (a maga hallásához, nyelvéhez igazítva) ogur-nak, onogurnak nevezi.

PLINIUS, illetve kéziratának másolói a nevek stb. helyes lebetűzésével nem-igen vesződtek. Ebből kifolyólag a munka különböző kiadásaiban ezek hol így, hol úgy, némelykor korcs alakban szerepelnek. Példaként az astacae (jászik) és pestici (avarok), jelentősége miatt pedig az értelmetlennek látszó antacati nevet említhetjük. Egyes kéziratokban ez két szó, illetve szókapcsolat: antea cacidari.

Szaka (sacae) a közép-ázsiai szkíták összefoglaló neve, más esküdt (massage-tae) pedig a jászik (astacae) szövetségéé. Daha (dahae) névvel rendszerint az avarokat (pestici) illették. Az izzítók (essedones) az Urál hegység keleti oldalán laktak, az aranyőrzők (arimaspi) pedig az Altaj vidékén. Szerepeltetésük e he-lyen többé-kevésbé megokoltnak látszik. Az edones (HEKATAIOSNÁL edonoi) ne-vezetűek szkíták uralta baltiak voltak, és a Keleti-Balkánon, a Nestos és a Stry-monas folyó környékén laktak. Az ekések (euchatae), a hajtárok (cotieri), a na-pok (napai) és a kalácsok (palaei) a szkíták eredetmondájában szereplő felekeze-

tek, illetve foglalkozásuk szerint megcímzett csoportok. Valószínűleg azért kerültek az ókori térképekre, Közép-Ázsiába, mert a történetírók egyike-másika valóságban is létezőknek vélte, és a jobban ismert Kelet-Európában hiába kereste őket.

Eme hosszúra nyúlt – és valljuk be, legkevésbé sem termékeny – fejtegetés után a következőket mondhatjuk PLINIUS izzítóiról és aranyőrzőiről.

A Kelet-Európából említett izzítók lehettek hazájukból elvándorolt csoportok is, más források bizonyossága híján azonban ez ügyben nem tudunk tovább lépni. Lehettek a nevezettek izzajtók, kohászok is. Ez esetben a különböző helyeken felbukkanó név a szkíták fémműveseit jelentené. Ám ezen adattal sem tudunk mit kezdeni. S nagyjából ugyanezt mondhatjuk az aranyőrzőkkel kapcsolatban is.

A makedón görögök Közép-Ázsiában

Történetíróink a közép-ázsiai szkíták szálláshelyéről stb. részletesebb ismereteket III. ALEXANDROS közép-ázsiai hódítása nyomán szerezhettek. Beszámolóik alapján, felhasználva más forrásokat is, a szaka népek lakóhelyeiről a következőket mondhatjuk.

Az izzítók az i. e. 2. században az Urál hegység keleti oldalán éltek. A jászik az Aral-tó környékén, a Szir-darja és az Amu-darja alsó szakaszánál, az avarok pedig a Kopet-dag északi előterében. A kankarok a Szir-darja középső szakaszának alföldjét, valamint a Talasz és a Csu folyó lapályát birtokolták. A szakaurak az Ili folyó völgyében és az Iszik-köl vidékén tanyáztak. A Fergánai-medencében is lakott egy szaka nép, a homorogiaiak.

Az időben, amikor a makedón görögök hadserege betört Ázsiába, a perzsák közép-ázsiai birtokait Bessos, Baktria helytartója (i. e. kb. 336–330.) igazgatta. Hatalmát Baktria és Szogdia, valamint India határos tartományai fölött gyakorolta, és a parthavai avarok hűsége fölött is örködött. (Khorasmia tartomány az i. e. 4. század elején visszanyerte függetlenségét, az esemény részleteit azonban nem ismerjük.) Szkíta népekből kiállított csapatok, kivéve talán a khorasmiai jászikot, vagyis az őröket, a perzsák oldalán harcoltak a makedónok ellen az i. e. 334–331. évben.

A makedónok győzelme után III. DARAJAVAUS (i. e. 336–330.), a perzsák királya, főembereinek kíséretében, a médiaai Ekbatana városába menekült. DARAJAVAUS az i. e. 330. év nyarán fogságba vetette, és utóbb megölette a lovasok parancsnoka, NABARZANES, valamint Arakhosia és Drangiana helytartója, BARSAENTES, és Baktria helytartója, BESSOS.

A makedónok ezt követően megszállták Hyrkania és Parthava tartományt. Ennek helytartója, PHRATAPHERNES meghódolt. A görögök Egyiptomot megjárt parthavait, nevezetesen AMMINASPEST tették Hyrkania és Parthava kormányzójává, ALEXANDROS katonai érdekeinek képviselőjévé pedig TLEPOLEMOST választották. AMMINASPEST később már nem szerepel forrásainkban; PHRATAPHERNEST említik kormányzóként. BESSOS, aki DARAJAVAUS halála után a főhatalom birtoka lett, NABARZANEST nevezte ki az országrész helytartójává, ám az ő uralma valószínűleg csak névleges volt.

BESSOS – uralkodói neve V. ARTAKHSHASJA – az i. e. 330. év őszén a görögök által még el nem foglalt országrészek királyának nevezte magát. Az Óperzsa Birodalom új központjának Baktriát tette meg. Befolyása kiterjedt Szogdiára, ahol helyi hatalmasságok igazgattak. Areia (Herat) tartományra, ahol SATIBARZANES uralkodott, továbbá Arakhosia és Drangiana (Kandahar és Sistan) országrészre, ahol BARSAENTES parancsolt. Nyugat-India, és ezen kívül Parthava tartomány is BESSOS felügyelete alá tartozott. Utóbbi, alighanem csak névlegesen, az egykori parancsnok, NABARZANES igazgatta.

BESSOS az i. e. 329. év tavaszán, amikor ALEXANDROS a Hindukuson átkelve megszállta Baktriát, áthajózott az Oxoson (Amu-darja), és támogatóival Szogdiába vonult vissza. Baktra, a főváros elesett. A királyukkal elégedetlen szogdiai fejedelmek – SPITAMENES vezetésével – megfosztották hatalmától BESSOST, és a makedónok kezére adták.

ALEXANDROS hamarosan úrrá lett Szogdián is, tábort ütött Marakanda (Samarakand) mellett, s az i. e. 329. év nyarán városépítésbe kezdett a Tanais (e helyen Iaxartes), azaz a Szir-darja mellékén.

Midőn ALEXANDROS elérte Marakanda városát, követek jöttek hozzá az abioi (abii) szkítáktól, vagyis az avaroktól, kinyilvánítani engedelmségüket. ARRIANOS szerint e nép szabad, mindenekelőtt szegénysége és igazságszeretete okán, CURTIUS RUFUS (1. század) szerint viszont KURUS halála óta függetlenek. Az első beszámoló HOMEROST idézi; a második kijelentésnek ellentmondanak a tények. Ugyanezen időben az európai szkíták követei is megjelentek ALEXANDROS táborában.

A leigázott szogdok közben fellázadtak a makedón uralom ellen, és csatlakoztak hozzájuk a baktriaiak is. Az ellenállást elsősorban SPITAMENES szervezte. A harcokban szövetségesként részt vettek a szkíták, név szerint az avarok (daai, dahae) és a khorasmiai jászik (massagetai, massagetae), azaz őrsök csapatai is.

Tudósítóink az eseményekkel kapcsolatban jobbra szkítákról és szakákról beszélnek. A szóban forgó népeket legtöbbször nem, olykor azonban – jelzőjük, lakóhelyük stb. alapján – több-kevesebb bizonyossággal azonosítani tudjuk. Az európai szkítáknak nevezettek bizonyára az urak, avagy királyi szkíták, a Szirdarján túl élő szkíták pedig alighanem a kankarok. Utóbbiak, egyetlen csetepa-tét leszámítva, vélhetően távol maradtak az eseményektől.

ARRIANOS szerint a Szirdarja jobb partján, a lázadás hírére, nagyobb szkíta csapatok gyülekeztek: ha az események komoly fordulatot vennének, a felkelők oldalán avatkozzanak be a küzdelembe. CURTIUS RUFUS szerint a Iaxartes mellékén honos szkíták királya a görögök által alapított várost (Alexandreia Eskhate: Hudzsand) nyakára tett ígának tartván, testvérét, KARDOST (CARTHASIS) küldte az erődtényer lerontására és a makedónok elűzésére.

ALEXANDROS közelebbi terveiben vélhetően nem szerepelt a független szkíta népek leigázása. A beszámolók szerint a folyóparton gyülekezők lármás felvonulását, gyalázkodását megelégtelve döntött a szkíták megleckéztatése mellett. Mielőtt azonban az átkelést megkezdte volna, CURTIUS RUFUS szerint, hús főből álló követség érkezett hozzá a szkítáktól, lebeszélni óhajtván őt a háborúskodásról. A legtekintélyesebb küldött beszéde utal a szkíták eredetmondájára, s az abban előszámlált eszközökre. HERODOTOS ekét, ígát, szekercét és tálát említ, e helyen pedig ekéről, ígáról (ökörfogatról), nyílról és dárdáról, valamint áldozati tálról esik szó. Utóbbiból, mondja CURTIUS RUFUS, a szkíták barátaikkal az isteneknek bort áldoznak.

A követek távozása után, veszélyes átkelést követően, a makedónok partra szálltak, és estig tartó harcokban megszalasztották ellenfeleiket. Az ütközetben a szkíták közül sokan elesetek, közöttük egyik vezetőjük, SATRAKES is. A makedónok foglyokat is ejtettek – őket később váltság nélkül szabadon bocsátották –, valamint nagy számú lovat zsákmányoltak.

Az i. e. 328. év tavaszán megérkeztek az európai szkíták követei, és házassággal megpecsételt szövetséget ajánlottak fel a makedónoknak. ARRIANOS szerint Khorasmia ura, PHARASMANES maga jött a görögök táborába segítségét felaján-

lani. CURTIUS RUFUS szerint Khorasmia birtokosa, PHRATAPHERNES, kinek birodalma a dahákkal és a massagetákkal szomszédos, követei útján meghódolását ajánlotta. PHARASMANES valójában PHRATAPHERNES fia volt.

SPITAMENES, valamint a szogdiai és baktriai pártütők a khorasmiai massagetáknál leltek menedékre, és együttesen indítottak támadásokat a makedónok ellen Szogdiában és Baktriában. A lázadásnak SPITAMENES halála vetett véget. Az utolsó összecsapásra Bagai mellett került sor az i. e. 328. év végén. Nevezett település Szamarkandtól nyugatra, Szogdia és a khorasmiai massageták országának határánál keresendő. SPITAMENES seregét a makedónok legyőzték. Szogd és baktriai harcosainak nagy része meghódolt, maradékuk a vezérrel elmenekült. ALEXANDROS leszámolásra készült, a lázadók pedig értesülve erről, megölték SPITAMENEST – CURTIUS RUFUS szerint a vezér felesége –, s fejét a makedónokhoz küldték.

CURTIUS RUFUS szerint a dahák, értesülve SPITAMENES haláláról, a felkelés egyik szervezőjét, DATAPHERNEST megkötözve vitték a makedónok táborába, és ők is meghódoltak.

Az i. e. 326. évben ALEXANDROS az Indiai-félsziget meghódítására indult, kíséretében a dahák csapataival. Az avarok jelentős szerepet játszottak indiai hadjárataiban, illetve Punjab meghódításában.

Az avarok elszakadnak a görögök birodalmától

Baktria görög helytartója, I. DIODOTOS (i. e. kb. 255–239.) i. e. 250. táján elszakította az általa kormányzott országrészeket a Szeleukidák birodalmától, és megalapította a Baktria és Szogdia tartományt is magában foglaló Görög Baktria Királyságot. Az i. e. 247. évben követte példáját Parthia perzsa helytartója, NARISANKA, görögösen ANDRAGORAS (i. e. 245–238.) is. Az avarok szintúgy kivonni igyekeztek magukat a Szeleukidák fennhatósága alól. A lázadók TIRDAH nevű fejedelmüket választották vezetőjüknek. Ezen időpont (i. e. 247.) az Arsakida időszámítás első éve.

Az avarok az i. e. 238. évben elfoglalták Astauene tartományt, valószínűleg a mai Quchan környékét. ANDRAGORAST, miközben e területet megpróbálta visszaszerezni, elérte végzete, és Parthava is a felkelő avarok kezére került. Röviddel ez után Hyrkania tartományt is meghódították.

Az avarok, tartva a várható megtorlástól, szövetkeztek a baktriai görögökkel, illetve II. DIODOTOS (i. e. kb. 252–223.) királyukkal. Őt azonban utóbb megölte sógora, I. EUTHYDEMOS (i. e. kb. 230–200.).

II. SELEUKOS KALLINIKOS (i. e. 246–225.) az i. e. 231. esztendőben hadjáratot indított az avarok ellen, TIRDAÐ serege azonban legyőzte. TIRDAÐ, uralkodói nevén I. ARSAKES (i. e. 247–211.) ez időtől fogva Parthia királya, uralkodásának kezdetét azonban az i. e. 247. évtől számítja.

SELEUKOS siker nélkül próbált úrrá lenni parthusokon. Az i. e. 230. év táján elvesztette Hyrkania tartományt is. Később azonban ARSAKES kitért támadása elől, és az avaroknál (apasiakai) keresett menedéket.

SELEUKOS halála után III. ANTIOKHOS (i. e. 223–187.) vezetett hadjáratot a parthusok ellen (i. e. 209.). Elfoglalta a fővárost, Hekatompylost, és Hyrkaniáig nyomult előre. II. ARSAKES (i. e. 211–185.), a parthusok királya menedéket keresett szkíta testvéreinél, majd békét kötött. Parthia egy időre a Szeleukidák hűbéresévé lett.

II. ARSAKES után PHRIAPATIOS (i. e. 185–170.), őutána pedig I. PHRAATES (i. e. 170–167.) következett Parthia trónján. Tetteikről viszonylag keveset tudunk. Valamennyien, legalábbis névlegesen, hűbéresként kormányoztak. PHRAATES már nem tartotta magát a korábban kikötött békefeltételekhez, hűbérurai pedig nem avatkoztak ügyeibe.

I. MITHRIDATES (i. e. 167–132.) uralma alatt Parthia a nagyhatalmak sorába emelkedett. Első hadjáratát, trónra kerülésének évében, I. EUKRATIDES (i. e. kb. 171–145.), illetve Görög Baktria ellen vezette. Célja keleti határainak biztosítása, illetve a korábban elveszített területek visszaszerzése volt. Elvette a görögöktől Areia (Herat) városát (i. e. 167.), Turiua (Tapuria) és Aspionus (Traxiana) tartományt (i. e. 160–155.). Azután Médiát hódította meg az i. e. 148. év második felében. Egy ékírási szöveg bizonyossága szerint i. e. 141. októberében már a babilóniai Uruk városát is birtokolta. Ezt megelőzően királlyá koronázták Seleukeia városában. Miközben ő maga visszatért Hyrkaniába – vélhetően a jüecsék, a saka-urak vagy a baktriai görögök ellen hadakozott –, hadvezérei leigázták Elymais és Kharakene királyságát, és elfoglalták Sousát (i. e. 140–138.). A parthusok az i. e. 140. esztendőben a Mezopotámia visszaszerzéséért küzdő II. DEMETRIOS (i. e. 145–138., 129–125.) szeleukida uralkodót, a görögök kezdeti sikerei után, legyőzték és fogságba vetették. MITHRIDATES halála előtt (i. e. 139–138.) Elymais királyságát is meghódították.

MITHRIDATES, hatalmának biztosítása után, királyi lakóhelyet építtetett Ekbatana, Ktesiphon és Seleukeia székhelyen, és várost is alapított: Mithradatkirt (Nisa, Parthaunisa; a mai Asgabat vidéke), hagyomány szerint az Arsakidák temetkező helye volt. Uralkodása idején a parthusok birtokai az Indus völgyéig terjedtek.

A jüecsék vándorlása, a görögök uralmának vége

Az i. e. 166. évben a hunok megsemmisítő csapást mértek a jüecsékre, és elűzték őket hazájukból, a Csilien-hegység környékéről. A népesség nagyobb része nyugatra vándorolt, és az Ili folyó völgyében, illetve az Iszik-köl vidékén telepedett le, kiszorítván onnan az őstelepes szakaurakat (17. oldal).

A vuszunok – i. e. 162. táján vagy a 132. esztendőben – rátörtek a jüecsékre, s maguk telepedtek helyükre az Ili folyó völgyében. A jüecsék elmenekültek. A Fergánai-medencén áthaladva Szogdiában, illetve az Amu-darja mellékén foglaltak maguknak szállást, és birtokaikhoz hozzátoldották Kelet-Baktriát is. CSANG CSIEN az Amu-darja jobb partján lelt rá királyuk székhelyére az i. e. 129. évben.

A Kelet-Baktriából kiűzött szakaurak egy része Baktra város vidékén telepedett le, és az avarok hűbéreseként igazgatta Baktria nyugati felét, melyet a parthusok vettek birtokba. A görögök uralma véget ért Közép-Ázsiában.

A jüecsék vándorlása, és ennek következményeként a szakaurak széttelepülése, majd a kankarok terjeszkedése, és ennek nyomdokán a jászik kirajzása átírta Közép-Ázsiát, az Indiai-félsziget és Európa történelmét. A jászik megtelepedése a Kárpát-medencében döntő szerepet játszott a mai Magyarország kialakulásában. A jászik uralmuk alá hajtották az Alföldön élő dákokat, keltákat stb. Később, a népvándorlások idején, az Erdélyi-medencébe és a Dunántúl területére is beköltöztek. Magukba olvasztották a germánok stb. egy részét, és számosságuk okán hozzájárultak az esküdtek nyelvének fenntartásához.

A jászik Kelet-Európában

Kankó legkésőbb i. e. 130. táján kezdett hódításokba. Megszállta (vagy visszafoglalta) Szogdiát, pontosabban északnyugati részét. Elfoglalta a jászik birtokait a Szir-darja alsó szakaszánál, s talán még Khorasmia oázisát, az őrsök fészket is. Kiterjesztette befolyását észak felé, valószínűleg az Urál hegység keleti oldalára, az izzítók birodalmára. A jüecsék ugyanekkor, a Hissar vonulatától délre, Szogdia délkeleti részét és Kelet-Baktriát uralták.

A jászik elvesztették függetlenségüket. Szövetségük nevét – más esküdtek (massagetai) – alá (alanoi) változtatták, s jó részük kirajzott Közép-Ázsiából. Az i. e. 2. század végéig a jászik az Al-Dunáig jutottak, a rósálanok a Dnyeper és a Don közötti pusztát foglalták el, az őrsök pedig a Don és az Urál folyó között laktak. Forrásainkban legkorábban az i. e. 113. év táján tűnik fel az alán név, pontosabban ama jászí törzs, mely viselte. STRABON értesülése szerint SZÉLÚR (SKYLUROS, i. e. kb. 130–113.), a királyi szkíták nagyura a rósálanokkal (rhoxolanoi) szövetségben Khersonesos (Szevasztopol) városa ellen.

A rósálanok törzséről nem tudjuk megmondani, eredetileg is a jászik kötelékébe tartoztak-e. Alánnak címezték magukat, következésképpen ez idő tájt szerveződtek vagy változtattak nevet. Sejtésünk szerint a királyi szkíták népességéből váltak ki.

Az alánok nemzetségei az i. e. 2. század végén elfoglalták az Urál folyótól nyugatra eső földeket, és a következő nagyjából háromszáz évben ők voltak a kelet-európai puszták urai. Birodalmuk az Aral-tó környékétől az Alföldig terjedt. A Kárpát-medencét elsőként a névadó jászik (iazyges) törzse érte el, időszámításunk második évtizedében.

A kínaiak a jászikat Jencaj (jelentése szerint hatalmas puszták) névvel illeték, és a maguk módján megkísérelték az őrsök nevét is visszaadni: Hoszu. PLINIUS könyvében (*Naturalis historia*, VI. 15.) az alánok birodalmának Volgán túli, közép-ázsiai része, helyesebben mondva lakóinak neve abzoae. A *Tabula Peutingeriana* tábláin rögzített arzoae névalak alighanem helyesebb, az őrsök címét lehet belőle kifejezni.

Az alánok bizonyára leigáztak, illetőleg magukba olvasztottak több pusztai népet, egyebek között a tősesküdték, a szuromadaiak, a királyi szkíták és a túri esküdtek egyes nemzetségeit. Valószínűleg az izzítók egyes csoportjai is csatlakoztak hozzájuk. POMONIUS MELA (?–45.) és PLINIUS az izzítók lakóhelyeként a Maeotis (Azovi-tenger) vidékét jelöli meg. A nyomok azonban innen nem vezetnek tovább.

A jászik országa kínai forrásokban

A Han időszakban (i. e. 206–i. sz. 220.) a jászik, illetve birodalmuk neve kezdetben Jencaj (奄蔡), illetve Hoszu (閼蘇) volt. Az i. sz. 1. századtól, miután a jászik Kangcsü hűbéresei lettek, Alan (阿蘭), illetve Alanliao (阿蘭聊) néven említik. Tudós körökben a Jencaj nevet jobbra az őrsökhöz, az Alan és az Alanliao

nevet pedig az „alán néphez” kapcsolják. Az őrök a Han időszakban jómódú kereskedők voltak, s tekintélyes katonai erőt képviseltek. Jencaj, vagyis *Jászi*, a járszik országa a Selyemút egyik szakaszát, az Északi Utat uralta.

Hoszu egyaránt lehet *hosszú*, illetve *őrs* szavunk átírása. Előbbi feltevés mellett szól a *hatalmas puszta* jelentésű kínai kifejezés, utóbbi ellen az *r* hangot helyettesítő szótag hiánya. Őrs szavunk kínai átírása, helyesebben, például ho-lu-szu lehetne. A kétségek ellenére mégis inkább az őrökre kell itt gondolnunk.

Jencaj nevét elsőként SZEMA CSIEN (i. e. kb. 145/135–86.) említi (*Sicsi* 123. szakasz) CSANG CSIEN beszámolójára hivatkozva. (Azonos tartalmú jelentést olvashatunk a *Hansu* 96a szakaszában.)

Jencaj északnyugatra, mintegy 2000 li [kb. 832 km] távolságra fekszik Kangcsütől. Pásztorok országa, életmódját tekintve Kangcsühöz hasonló. A gyakorlott íjászok száma több mint 100 000. A parttalan Nagy Mocsárnál fekszik, mely valószínűleg az Északi Tenger.

A *Hansu* 70. szakasza további adatokkal bővíti ismereteinket. Midőn CSECSE (i. e. kb. 55–36.), az északi hunok fejedelme nyugatra, a kankarokhoz menekült, az i. e. 49. esztendőben, „követet küldött, évi adót követelt a birodalmaktól, például Hoszutól és Ta Jüantól. Ezek nem mertek nem engedelmeskedni neki.” JEN SIKU magyarázata pedig ezt mondja: „HU KUANG hozzászól: Kangcsütől északnyugatra, nagyjából 1000 li [kb. 416 km] távolságra volt egy Jencaj nevű állam, melyet Hoszu névvel is illettek. Ennélfogva Hoszu azonos volt Jencajjal.”

A *Hou Hansu* (a 25–220. közötti időszak történetét tárgyalja, és az 5. században fejezték be) a névváltozásról tudósít (88. szakasz). A kínaiak legkorábban a 73. esztendőben értesülhettek ezen eseményről, amikor PAN CSAO (32–102.) felfedezte a nyugati területeket.

Jencaj birodalma módosította nevét Alanliao birodalomra. Királya Ti [Föld] városában él. [A szöveg megengedi a földvár, illetve a Földvár értelmezést is.] A birodalom Kangcsünek van alávetve. Az éghajlat meleg. Viaszfák [itt valamilyen fatermetű, viaszos levelű örökzöldek], fenyők és fehér fű [sisakvirág: Aconitum] van bőségesen. A közkedvelt életmód és a ruházat ugyanaz, mint Kangcsüé.

Az „Alanliao birodalom” szókapcsolatot többek szerint „Alan és Liao birodalom” formában kell értelmezni. Utóbbi valójában a *Vejlüe* által említett Liu (柳) birodalom. Világosabban fogalmazva: a kínai szerkesztő összevonta Alan és Liu nevét. Alanliao tehát helyesen Alan és Liu lenne.

A *Vejlüe* kérdéses beszámolója (25. szakasz) – a 3. században (239–265.) rögzítették – ekként szól.

Északi-Vujipie birodalma Kangcsütől északra helyezkedik el. Ott van még Liu birodalma, Jen birodalma és Jencaj birodalma, amelyet Alan névvel is illetnek. Mindegyik birodalom ugyanolyan életmódot folytat, mint Kangcsü. [Jencaj] nyugaton határos Ta Csinnel [Római Birodalom], és délkeleten Kangcsüvel. A birodalom bőségében van a híres cobolyprémeknek. A lakosság, csordáinak és nyájainak társaságában, vizet és legelőt keresve vándorol ide-oda. [Jencaj] a Nagy Mocsár mellett van. Korábban Kangcsü hűbérese volt, most már nem az.

A Nagy Mocsár egyesek szerint az Aral-tó, mások a Kaszpi- vagy a Fekete-tengerrel azonosítják. Északi Tenger pedig a Bajkál-tó kínai neve.

Szuromadaiak Kelet-Európa pusztáin

A királyi szkíták által a Don mellékén letelepített madai népesség (sauromatai) a kelet-európai pusztán eltöltött mintegy három évszázad múltán szokásaiban, nyelvében félig-meddig szkítává lett. A többség azonban, úgy tűnik, valamilyen mértékben megőrizte anyanyelvét is. Egyes törzseik szkíta – pl. jászimadai (iazabatai, iazamatai, ixibatai, ixomatai; exomatae, ixamatae) –, többségük ellenben iráni nevet viselt (pl. saioi, saudaratai, thisamatai). Fejedelmeik, amennyire tudjuk, jobbra iráni nevet választottak maguknak.

A suzromadaiak az i. e. 4. század végén fellázadtak hűbéruraik ellen. DIODOROS SIKELIOTES (*Historike biblíotheke*, II. 43. 7.) ekként számol be az eseményről. „Sok év múlva e nép megerősödvén feldúlta Szkítaország [a királyi szkíták birtokainak] jó részét, kiirtotta a legyőzötteket egytől egyig, pusztasággá tette az országot nagyobb hányadát.”

A cirákok törzse (ők voltak a suzromadaiak szkíta urai) – alighanem fejedelmeik megosztottsága okán – kettészakadt. Az elpártolt főurak és híveik a Dnyeperhez, a királyi szkítákhoz költöztek. A madaiak alighanem magukhoz ragadták az irányítást, és a cirákok (sirakoi) elvesztették vezető szerepüket.

A madaiak támadásai nyomán a Don, illetve a Donyec és a Dnyeper között nyújtózkodó füves puszták lakói az i. e. 3. század elejére a Dnyeperhez szorultak vissza. A királyi szkíták vezérlő törzsének népessége a Krím-félszigetre, illetőleg a Dnyeszer és a Déli-Bug alsó szakaszának környékéhez tömörült. Kisebb birodalmuk – Mikra Skythia, Scythia Minor, azaz Kis-Szkítia (i. e. kb. 250–i. sz. kb. 200.) – neve utóbb a mai Dobrudzsa területére szállott át, ahol az i. e. 2. században szintén feltűntek. Nyugaton, nagyjából ugyanezen időben, a germánok és a kelták csapatai is behatoltak a szkíták birtokaira, mindenekelőtt a nagyobb folyók, illetve a tengerpart mentén.

A madaiak időről időre rátámadtak a Boszporoszi Királyságra, illetve a görög városokra. Céljuk jobbára a zsákmányszerzés volt. Úgy tűnik azonban, a városi élet viszonylagos kényelme és biztonsága is csábította őket. Fennállásának utolsó századaiban a királyság lakosságának jelentős hányadát madaiak tették ki. Letelepedésük tényét többek között a sírfeliratokon rögzített iráni nevek is bizonyítják. Az első egyértelmű utalás jelenlétükre GATALOS O SARMATES király (i. e. 179.) említése POLYBIOS (i. e. kb. 200–118.) munkájában. A Boszporoszi Királyságnak több szuromadai származású, Róma által pártfogolt uralkodója volt.

A cirákok a Kubány folyó vidékén laktak, és először az i. e. 310–309. esztendőben történt eseményekkel kapcsolatban említik nevüket. Rendesen az alánok közé sorolják őket, magunk azonban e népet a Kaukázus északi előterében letelepedett, Elő-Ázsiát megjárt királyi szkíták örököseinek tartjuk.

HERODOTOS a cirákok származását mesék kódéba burkolja. Az Elő-Ázsiában portyázó szkíta harcosok otthon maradt nejei, mondja történetírónk (*Historiai*, IV. 1–4.), összeadták magukat a szolgálkkal. Amikor a madaiak, avagy médek országában huszonnyolc évig (i. e. 653–625.) uralkodó szkíták visszatértek a kelet-európai pusztára, meg kellett küzdeniük a szolgálk felnövekedett sarjaival, kiket HERODOTOS a vakok fiainak is nevez (IV. 20.). A mese szerint végül megszalasztották őket, mégpedig nem fegyverek erejével, hanem ostoraikkal fenyegetőzve. E helyen alighanem az Elő-Ázsiából visszatért szkítákról, illetve azok sarjairól van szó, nem pedig otthon maradt asszonyok és szolgálk ivadékaikról. A mesés történet vélhetően az említett csoport nevére próbál magyarázatot találni. *Cirákok* szavunk tartalma ugyanis *csíra*, *ivadék*, *sarj*.

HERODOTOS, a szkíták tejgazdaságáról s szolgáliról értekezvén (IV. 2.), szintúgy különös magyarázattal áll elő. A szkíták, állítja jeles tudósítónk, megvakítják szolgálkait a tej kedvéért. „Miután a tejet kifejték, üres faedényekbe öntik, s körülállítják az edények mellé a vakokat, és felrázzák a tejet. Azután a felszálló részt lemerítik, s azt becsesebbnek tartják, a leülepedettet pedig hitványabbnak a másíknál. Ez okból vakítanak meg a szkíták mindenkit, akit elfognak; ugyanis nem földművelők, hanem pásztorkodók.”

E helyen nyilván a vajkészítésről olvashatunk, és ezzel kapcsolatban a szövegben *vak*, *vakok* helyett *közpülő*, *közpülők* szavunknak kellene szerepelnie. HERODOTOS azonban e szkíta kifejezés ismerős alakját a görög *typhlous* (τυφλοὺς; vak) szóban találta meg.

Hihetetlennek látszik az efféle félrehallás, félreértelmezés? Lássuk akkor, mit tettek görögjeink az Amu-darja iráni nevével (Wakhš, azaz vad, fékezhetetlen). Nos, ugyanez a görögben Oxos, vagyis ecetes bor. S mit cselekedtek az esküdtek nyelvének más szavaival: gabonavetők (kapnobatai: füsttaposók), LÉGÚR (LYK-OURGOS: farkassal munkálkodó) és a többi.

I. PAIRISADES (i. e. 349–311.), boszporoszi király fiai – II. SATYROS (i. e. 311–310.), PRYTANIS (i. e. 310.) és EUMELOS (i. e. 310–304.) – között belháború tört ki. EUMELOS szövetkezett a szomszédos lovasnépekkel, jelentős erőket gyűjtött, és harcba szállott SATYROS ellen a hatalomért. A cirákok – fejedelmük, ARIPHARNES vezetésével – részt vettek az örökösödési háborúban, és csatát vesztek a Thates mentén.

DIODOROS SIKELIOTES a cirákokat, EUMELOS szövetségeseit, Thates mellékieknek nevezi. E folyóvíz vélhetően a Kubány egyik mellékfolyója. A trónkövetelő SATYROS oldalán „szkíta szövetségesek” harcoltak.

A szuromadaiak tetteinek egyikét-másikat görög feliratok is rögzítették, például a PROTOGENES tiszteletére kibocsátott rendelet (i. e. kb. 220–210.). Mondott időben Olbia városát kelták (galatai), germánok (skiroi) és madaiaiak, nevezetesen a SAITAPHARNES vezette saioi, illetve a saudaratai és a thisamatai törzs zaklatta.

Jászok Kelet-Európa pusztáin

Az i. e. 2. században Kelet-Európa pusztai népei ilyenképpen sorakoztak fel, egyik a másik után, keletről nyugat felé haladva: A Déli-Urál környékén (Urál folyó, Obscsij Szirt vidéke) a tősesküdtek (thyssagetai) egyik csoportja lakott. A Kis- és a Nagy-Uzeny vidékétől a Dnyeperig nyújtózó térséget a szuromadaiak uralták. Az urak, avagy királyi szkíták (ourgoi, urogi) szállásterülete a Krím-félszigettől, illetve a Dnyepertől az Al-Duna vidékéig terjedt. A Dnyeszter és a Prut környékén a túri esküdtek (tyregetai) éltek.

A Közép-Ázsiából i. e. 130. táján kirajzó jászok nagyjából egy emberöltőnyi idő leforgása alatt megszállták a kelet-európai pusztát, és uralmuk alá hajtották népeinek egy részét. A jászok törzse az Al-Dunáig, a rósalánoké a Dnyeperig, az őrsöké a Donig jutott.

Történetíróink számára a kelet-európai pusztát kezdetben Szkítaország volt, a királyi szkíták földje. Azután a szuromadaiak hatalmasodtak el ama vidéken. Róluk kapta nevét a Don folyón innen és túl nyújtózó terület: Sarmatia Eu-

ropaea és Asiatica. A később ugyanott felbukkanó jászikat, tekintet nélkül származásukra stb., a tartomány megnevezése nyomán szintűgy Szarmataföld lakóinak, azaz szarmatáknak címezték.

A Kelet-Európában letelepedett jászikról első ízben STRABON tudósít. Időszámításunk előtt 113. körül a királyi szkíták fejedelme, SZÉLÚR a rósalánokkal szövetséget kötött Khersonesos ellen. A város lakói válaszképpen VI. MITHRADATES (i. e. 120–63.), pontosi királlyal fogtak össze. SZÉLÚR a görögökkel vívott harcok idején halt meg, és i. e. 111. körül a szkíták szövetségét is legyőzték.

SZÉLÚR halála után legidősebb fia, BALOG (PALAKOS, i. e. kb. 113–111.) hadakozott a görögökkel a krími tengerpart és Khersonesos, valamint a Krími-Boszporosz (Kercsi-szoros) birtoklásáért. A szkíták megostromolták Khersonesos városát, de a pontosi erők felülkerekedtek. A rósalánok, TASIOS fejedelmük vezetésével, megszállták a Krím-félszigetet, de szintűgy vereséget szenvedtek, és ezzel a királyi szkíták önállósága elveszett. A híradások szerint ez után a rósalánok közül sokan a boszporosziakhoz szegődtek, és Róma ellen is harcoltak.

A királyi szkíták székhelye, Nap (Napis, Napites, Neapolis), a mai Szimferopol környékén állott. A gótok a 3. század közepe táján elpusztították. Fennmaradt azonban a királyi síremlék, ahol SZÉLÚR (vagy fia, BALOG) is nyugszik.

A jászik törzse i. e. 88–84. között VI. MITHRADATES szövetségeseként harcolt a pontosi görögök Róma elleni háborújában. Kevéssel ez után, az i. e. 78–76. évben a rómaiak megtorlásképpen hadjáratot indítottak a jászik ellen az Al-Dunánál.

Időszámításunk előtt 63. táján ABEAKOS, a cirákok királya 20 000 felszerelt lovassal támogatta II. PHARNAKES (i. e. 63–47.), pontosi uralkodót. SPADINES, az őrsök fejedelme 200 000 lovaszt állított ki, a STRABON (*Geographika*, XI. 5. 8.) által felső őrsöknek nevezettek pedig még ennél is többet küldtek. Az őrsök neve ekkor bukkan fel első ízben.

A következő pásztornépek, kikhez a Maiotis tava és a Kaszpi-tenger között érkezőnk, a nabianoi és a panxanoi, majd következik a sirakoi [cirákok] és az aoroi [őrsök] törzse. Az őrsök és a cirákok, úgy tartják, az ugyanilyen nevű felső törzsek számkivetettjei, és az őrsök északabbra vannak, mint a cirákok. Abeakos, a cirákok királya húszezer lovaszt küldött az időben, amikor Pharnakes uralta Boszporoszt, Spadines, az őrsök fejedelme kétszázévezret, a felső őrsök pedig még nagyobb számút küldtek, mert több földön uralkodnak, s azt lehet mondani, a Kaszpi-tenger partjának nagyobb részét uralják. Így hát behozhatnak tevéken indiai és babi-

loni árut, az armeniaiaktól és a médektől kapják, és jólétük okán arany díszeket viselhetnek. Az őrsök a Tanais [Don] mentén élnek, a cirákok ellenben az Akhardeos [Kubány] mentén, mely a Kaukázusból ered s a Maiotis tavába ömlik.

Az őrsök a Don mellékén, a felső őrsöknek nevezettek pedig alighanem a Déli-Urál és a Volga vidékén, illetve Közép-Ázsiában laktak. A cirákok felső törzséről, másik néprészéről nem tudunk mit mondani. Az Akhardeos folyót a Kubánnal, a Jegorlikkal és a Manyiccsal is azonosítják.

A cirákok és az őrsök kapcsolata nem volt éppen barátságos. Valahányszor csetepatéra került sor, a két nép egymással szemben foglalt állást. Az i. sz. 35–36. esztendőben például Kaukázusi Ibéria és Parthia viaskodott egymással Armenia trónjának birtoklásáért, s a harcokban cirákok és őrsök is részt vettek.

III. ARTAXIAS (18–35.), Armenia Róma által pártfogolt királya örökös nélkül halt meg. III. ARTABANOS (10–40.), a parthusok ura saját fiát, a legidősebbet kívánta helyére ültetni. Ellenzéke közben Rómával tárgyalt új uralkodó ügyében. TIBERIUS császár (14–37.) végül IV. PHARAATES (i. e. 38–2.) unokáját, III. TIRIDATEST (35–36.) küldte a parthus uraknak, Armenia trónjára ellenben saját emberét, Kaukázusi Ibéria uralkodójának testvérét ültette. Az ibériai hadak megmérköztek a parthusokkal, és legyőzték őket. Az őrsök a parthusok mellett, a cirákok a Róma által pártfogolt kaukázusiak oldalán küzdöttek.

A boszporoszi háborúban (i. sz. 49.) a ZORSINES vezette cirákok a pontosi pártütőket támogatták, az őrsök ellenben, EUNONES vezérletével, a rómaiakat.

VIII. MITHRADATES, Boszporosz királyságának hűbéres ura szakítani készült Rómával, terveit azonban fivére, COTYS elárulta CLAUDIUS császárnak (41–54.). A rómaiak megfosztották hatalmától a pártütőt, és helyébe COTYST állították.

MITHRADATES fellázította a szomszédos törzseket, sereget gyűjtött, és végül elfoglalta a dandaridák országát. (Nevezettek vélhetően a Kubány torkolatánál laktak.) A rómaiak, értesülvén mindezekről, EUNONESTÓL, az őrsök fejedelmétől kértek segítséget. A római hadak az erődítmények ostromát vállalták, az őrsök pedig lovasságukkal kötötték le az ellenséget. A szövetségesek először elfoglalták a dandaridák székhelyét, Soza városát, majd a cirákok ellen vonultak. Megrohanták árkokkal és földgátakkal megerősített székhelyüket, Uspe városát, s le-mészárolták lakóinak nagy részét. ZORSINES békét kötött, elismerte Róma fensőbbiségét. MITHRADATES, elvesztvén a további ellenállás esélyét, az őrsök királyát kérte közvetítésre. Rómába, CLAUDIUS császárhoz, EUNONES hírnököket küldött levéllel, melyben kegyelmet kért MITHRADATES számára.

A cirákok e háborúban végzetesen meggyengültek, és valószínűleg az őrsök alattvalójaként folytatták életüket. A 193. évben újabb boszporoszi csetepatéban vettek részt, és ez után róluk többé nem hallunk.

Az őrsök neve is nagyjából ez időben tűnt el forrásainkból. Utoljára PTOLÉMAIOS (*Geographike hyphegesis*, III. 5. 19, 22, 24.) hivatkozik rájuk, a 2. század közepe táján, amaxobioi (szekéren élők), aorsoi és exobygitai (amaxobioi skythai) néven. A kelet-európai jászok, rósalánok és őrsök az első század közepe táján alighanem egységbe tömörültek, és ettől fogva elsősorban szövetségük elnevezését – alánok – használták.

A hunok európai birodalmának összeomlása után bukkan fel újra az őrsök neve. A bolgárok keleti szárnyát őrsök uralták, és ők szervezték a kazárok, a kaukázusi alánok és a volgai bolgárok birodalmát, a magyarok népét stb.

Hagyomány szerint ANDRÁS apostol halála előtt meglátogatta a szkítákat, s hirdette körükben Isten ígését. Az *Újszövetség* első négy könyvéből keveset, az *András cselekedetei* című apokrif műből többet megtudhatunk életéről. Bejárta, városról városra, Trákiát és Görögországot. Beszédeket mondott, embereket térített meg. Akhaiában, talán a 70. évben, keresztre feszítették. Az említett írás eredeti szövegéből sajnos csak a vértanúságról szóló tudósítás maradt fenn, és az sem teljes egészében. Trákia szkíta lakóival ANDRÁS bizonyára találkozott, a Dúnán azonban valószínűleg nem kelt át, s így az alánok földjére sem jutott el.

VESPASIANUS (69–79.), római császár idejében az alánok, a 73. évben, feldúlták Atropatene (Azerbajdzsán) és Armenia királyságát. Armenia ura, I. TIRIDATES (53–58., 62–88.) és fivére, II. PAKOROS (78–105.) – ez időben Média, utóbb pedig a parthusok királya – több alkalommal megütközött velük. A parthusok fejedelme, I. VOLOGASES (51–78.) hiába kérte Róma segítségét. Az alánok, zsákmánnyal megrakottan, hamarosan visszavonultak.

Az alánok (avagy más esküdtek), a 134–136. esztendőben, Kaukázusi Ibéria uralkodójának támogatásával, újra betörték Parthia területére, és a szomszédos római tartományokban is pusztítottak. Lerohanták Kaukázusi Albaniát, Médiát, Armeniát, és eljutottak egészen Kappadókiáig. III. VOLOGASES (110–147.), a parthusok királya ajándékokkal bírta rá őket a visszavonulásra.

A 193. évben II. SAUROMATES (2. század vége–3. század eleje) a „szkíták” és a cirákok ellen hadakozott, s legyőzte őket. Hadi sikereiről egy Tanais városában talált felirat tanúskodik. A cirákok neve itt jelenik meg utoljára.

Egy másik, Pantikapaion város területén talált feliraton (193–208.) szerepel ERAKAS (Ηρακάς) – alkalmasint ÍRÓ – „alán főtolmács” neve.

A közép-ázsiai jászok – valószínűleg a 3. század elején – megszabadultak a kankarok igrájától, s újra használatba vették szövetségük korábbi nevét. A más esküdt (massagetai stb.) cím olykor szerepel a róluk szóló hírekben. Az európai jászokon ellenben rajta ragadt az alán elnevezés.

A hunok előőrsei ekkor már egy ideje, vélhetően a 2. század elejétől, a Déli-Urál vidékén laktak. Hunok és jászok ez időben még békében éltek egymás mellett. Olykor – az adatok inkább a jászokra (örsökre) vonatkoznak – támadásokkal zaklatták Armeniát, máskor meg zsoldosként vettek részt az armeniai uralkodók háborúiban. Tették mindezt nagyjából a 4. század közepéig.

A 3. század elején (215–250.) a Balti-tenger vidékéről kirajzó gótok a Dnyeper és a Dnyeszter mentén betörték a kelet-európai pusztára, és kettévágták az alánok birodalmát. Az alánok egy része visszavonult a Prut, illetve a Don mellékeire, más részük pedig a század végéig a gótok hűbéresévé lett. A germánok közülük eltanulták a szkíta harcmódot, gyalogosokból lovas harcosokká léptek elő.

Az alánok a 4. század elejétől már csak a Prut mellékén, valamint Don és a Volga között, illetve a Kaukázus északi előterében, a Kubány vidékén uralkodtak.

A 350. évben a hunok (chionitae) betörték a Szir-darja és az Amu-darja közére, és elfoglalták Szogdiát. Nagyjából két évtized múltán, vélhetően egy másik csoportjuk a Volgától nyugatra indított támadást. Seregük a 375. év táján megtámadta, legyőzte és hűbéres szövetségesévé tette a Don mellékén élő alánokat. Egy év múlva pedig a hunok és az alánok hadai lerohanták a Don és a Dnyeper között élő keleti gótokat.

A Kaukázus északi előterében élő jászok elkerülték a hűbéres sorsot. Letelepdek a fő hegyvonulat lábainál, megalapították az alánok kaukázusi országát. Az általuk benépesített tartomány nagyjából a Tyerek folyó felső szakaszától a Kubány és a Zelencsuk forrásvidékéig terjedt.

Jászok Délkelet-Európában

Időszámításunk kezdete előtt, a 16. évben, az alánok – ez esetben alighanem a jászok törzse – először lépték át a Római Birodalom határát, s csaptak össze a véderőkkel. Ez időtől fogva Róma és az alánok kapcsolatát az újra és újra fellángoló harcok jellemezték. Az alánok, rendszerint a dákok társaságában, átkeltek az Al-Dunán, s betörték Moesia tartomány területére. Az i. sz. 6–9. évben a portyázók Makedóniáig jutottak, I. RHOIMETALKES (i. e. 12–i. sz. 12.) és fivére, a ké-

sőbbi II. RHAISKOUPORIS (12–18.) azonban legyőzte őket. A 10–11. és a 16. évben Rómának újabb betöréssel kellett szembenéznie. OVIDIUS (i. e. 43–i. sz. 17.) – ki száműzetésének napjait töltötte, i. sz. 8–17. között, Tomis (Constanța) városában – nem egyszer szemtanúja volt a helyi eseményeknek. *Tristia* (Keservek), valamint *Epistulae ex Ponto* (Levelek Pontusból) című művében panaszolja megpróbáltatásait.

Az 1. század második évtizedében a jászok törzse beköltözött az Alföldre, a Duna és a Tisza lapályára, illetőleg Duna–Tisza közére. Korábbi szálláshelyükre, a Havasalföldön, az Olt folyótól keletre, a rósalánok települtek. Támadásokkal zaklatták, a 62. évtől újra meg újra, Moesia tartományt. A legnagyobb rohamot, a dákokkal szövetségben, 67–68. és 68–69. telén, valamint a 85–86. évben indították. A 69. esztendőben Moesia kormányzója, illetve a Legio III Gallica súlyos csapást mért rájuk. A rósalánok a római–dák háborúk idején is a dákok pártján álltak, a 105–106. évi küzdelmekről azonban távol maradtak.

Amikor TRAIANUS (98–117.) a 107. évben a dákokon aratott győzelmét ünnepelte, foglyul ejtett dákokat és rósalánokat vezettek végig Róma útjain. A TRAIANUS győzelmét hirdető oszlopon a rósalánok lemezes vértbe öltözött nehézsí-
vasságának egyik különítménye látható.

A római–dák háborúk után a rósalánok béke fejében járadékot kaptak. HADRIANUS (117–138.) uralkodásának kezdetén (117–118.) azonban újabb két éves csatározás kezdődött. Jászok és rósalánok összehangolt támadást indítottak a római birtokok ellen, mivel Dacia tartomány megalapítása miatt nem tudtak kapcsolatot tartani egymással, s a jászok sem kereskedhettek a görög gyarmatvárosokkal. Róma végül engedélyezte az átjárást. A rósalánokat megemelt járandósággal, királyukat polgárjoggal kenyerelte le.

A nyugalom a 260. esztendőig tartott, amikor is a gótok betörték az Erdélyi-medence területére. Ettől fogva – a 3. és a 4. században, mindenekelőtt azonban GALLIENUS (253–268.) idejében – a római területek ellen indított támadásokat az Al-Duna vidékén az alánok és a gótok szövetsége hajtotta végre. A 260. évben a rósalánok az Alföldön is megjelentek. Elfoglalták Syrmium (Száva-szentdemeter) városát, s megölték Illyricum katonai parancsnokát, REGALIANUST (260). Csapa-
taik röviddel ez után római szolgálatba álltak.

Róma a 271. évben feladta Daciát. Ezt követően a Havasalföldön élő rósálánok egy része, a 331. évben, a gótok és a taifalok nyomására nyugatra költözött. Végezetül, a 377. évben, a hunok elől menekülő gótok az alánok újabb csoportjait mozdították ki lakóhelyükről. Közülük egyesek Moesia tartományban telepedtek le, mások az Alföldön élő jászikhoz csatlakoztak.

Jászik a Kárpát-medencében

A jászik vélhetően a Duna völgyében jutottak el a Kárpát-medencébe. Alighanem BYREBISTAS (i. e. 82–44.), dák király halála, és ennek nyomán a dákok egységének megszűnése nyitotta meg az utat számukra. Bevándorlásuk útvonala mindazonáltal mai napig vita tárgya. Feltehetően TIBERIUS (14–37.), római császár uralkodása idején – a 20. év táján – érték el az Alföldet. Legkorábban a Duna és a Tisza völgyét, valamint a Duna–Tisza közét foglalták el. Birtokaik az Olt folyótól a Bánságon keresztül nagyjából a Borsodi-Mezőségig terjedtek. A 2. század elején, amikor a dákok uralmának vége szakadt, a Tiszántúlon is megtelepedtek.

Történészeink közül többen úgy vélik, a rómaiak ütközőállamokat kívántak létrehozni birodalmuk sebezhető határai mentén. Következésképpen ők telepítették be a jászikat az Alföldre, a rósálánokat a Havasalföldre, s szervezték meg a Kisalföld északi felében a germánok (VANNIUS) hűbéres királyságát. A szóban forgó kérdést, többek között, ISTVÁNOVITS és KULCSÁR (2006) dolgozata részletezi.

Az Alföldön a jászik érkezése előtt elsősorban kelták és dákok laktak. Utóbbiak a ragadozók (agathyrsoi) által uralt baltiak voltak. A régészeti leletek tanúsága szerint az Alföld népessége – a 3. század végéig – a jászik uralma alatt is megőrizte nemzeti sajátosságait. A Kárpát-medence északnyugati részét germánok, északi-északkeleti területeit kelták, az Erdélyi-medencét és környékét dákok uralták, a Dunántúl vidékén pedig illírek és kelták laktak.

A Dráva és a Száva közén letelepedett ias nevű nemzetség (PLINIUS, *Naturalis historia*, III. 25.) bizonyára szintén illír–kelta származású volt.

A makktermő Pannoniában, ahol az Alpok szelídülő gerince – végig Illyricum közepén, északról dél felé – enyhén jobbra és balra lejtve elenyészik. A mare Adriaticum [Adriai-tenger] felé néző részt a fent említett Dalmatiának és Illyricumnak nevezik. Pannonia észak felé terjed, határa ott a Danubius. Benne Aemona [Ljubljana], Siscia [Siszek] gyarmata. Jele és hajózható folyói a Danubiusba ömlenek,

a Draus a Noricumból sebesebben, a Saus a Karni-Alpokból szelídebben. A távolság közöttük cxv ezer kettős lépés [kb. 170 km]. A Draus a serretes, serrapilli, iasi és sandrizetes, a Saus a colapiani és breuci [nemzetség földjén] folyik keresztül.

A szóban forgó népesség a mai Daruvár (a római időkben Aqua Balissae) vidékén lakott. Fürdőjük és közösségük nevét – Aquae Iasae (Varasdfürdő), municipium Iasorum, továbbá res publica Iasorum – köre vésett feliratok rögzítették. ALFÖLDY (1964) szerint e jászok bennszülött pannonok, SCHEJBAL (2004) szerint pannon-kelták voltak, és nevüket – gyógyítók – a hévforrásoktól kölcsönözték. A ias névre mindazonáltal hihetőbb magyarázatnak tűnik a kelta *ias* (forr, gőzölög, habzik, tajtékzik) kifejezés (POKORNY 1959).

A Duna neve (Danubius: Dana avi) elsőként PLINIUS könyvében bukkan fel. A folyó névadói bizonyára nem a jászok voltak, hanem a Kárpát-medence korábbi szkíta lakói, pl. a régészek által korainak címzett szkíták, vagyis a ragadozók (agathyrsoi).

Az alánok (szarmaták) Kárpát-medencei jelenlétéről elsőként PSEUDO-AURELIUS VICTOR tudósít (*Liber de caesaribus*, 2. 9.) a 35. év táján történt eseményekre hivatkozva.

[Miközben Tiberius] iszonyú haraggal sújtott ártatlant és vétkest, rokont és idegent egyaránt, a katonai fegyelem meglazult, Armenia a parthusok, Moesia a dákok, Pannonia a szarmaták, Gallia a szomszéd népek által kifosztatott.

A jászok lovassága 50. körül VANNIUS, kvád király seregét erősítette. Az alánok s a kvádok közötti együttműködés ezután nem is szakadt meg. A hunok által szorongatott alánok és germánok egy csoportja később együtt költözött Délnyugat-Európába.

DOMITIANUS császár (81–96.) dák háborúiban (85–88.) a jászok a rómaiak oldalán vettek részt, a rósalánok ellenben a dákokat támogatták. A 85–86. év telén a dákok Moesia tartományban pusztítottak. Az ellenük küldött római seregeket szétszórták, és csak a 88. évben, a mai Karánsebes környékén sikerült őket megverni. Királyuk, DEKEBALOS (87–106.) fegyverszünet kötött (89.), elismerte Róma fennhatóságát, és a rómaiak járadékot fizettek a dákoknak.

A jászok, a rósalánok, a dákok és a kvádok a 92. év elején átkeltek a Dunán, és betörték Pannonia tartományba. DOMITIANUS a germánok támogatásában bízott, ám a remélt segítséget nem érkezett meg. A szövetségesek májusban szétverték a XXI. Rapax légiót. Kisebb ütközetekben jeleskedtek a rómaiak, hadjáratauk mindazonáltal sikertelen maradt. A csatározások DOMITIANUS haláláig folytatódtak.

TRAIANUS a 101. évben, nagyszabású előkészületek után, seregeit Dacia, illetve DEKEBALOS ellen vezette. Hadműveleteiben a jászok csapatai is részt vettek. A rósalánok ellenben, mivel a római támadás birtokaikat is sújtotta, a dákokhoz csatlakoztak. DEKEBALOS még a parthusokat is igyekezett a rómaiak ellen megnyerni. A következő évben a római alakulatok súlyos veszteségek árán elérték a dákok fészékét, Sarmizegetusa erősségét, és a dákokat megadásra készítették. DEKEBALOST nem mozdították el népe éléről, országa azonban Róma felügyelete alá került.

Amint a megszállók kivonultak, a dákok nyomban új háborúra készülődtek. Elfoglalták, a 103–104. évben, a jászok földjeinek egy részét, Olteniát, továbbá a Bánság keleti felét, és a római telepeket is megtámadták.

TRAIANUS hadserege, a 105–106. évben – a harcokban jász segédcsapatok is részt vettek –, legyőzte és szétszórta a dákokat. Sokukat fogságba vetették, rabszolgának eladták stb. Forrásaink (talán túlzott a szám) ötszázezer foglyról beszélnek. A dákok maradékai a környező népekhez menekültek.

Dacia megalapítása újabb háborúság kiváltó oka lett. A római tartomány elvágtá egymástól az alföldi jászokat és a havasalföldi rósalánokat. A Tisza és az Erdélyi-középhegység között nyújtózó terület a jászokhoz került, a dákok által korábban elfoglalt birtokrészeit azonban nem kapták vissza. Ennek okán a jászok a 107. évben fellázadtak, és Alsó-Pannoniára törtek.

TRAIANUS halála után újra békétlenség ütötte fel a fejét. A jászok és a rósalánok összehangolt támadást indítottak Alsó-Pannonia, Dacia és Alsó-Moesia tartomány ellen. A háborúság nagyjából két évig (117–118.) tartott. HADRIANUS császár végül kiegyezett a rósalánokkal. Megemelte a nekik fizetett évi járadékot, s (PUBLIUS AELIUS) RASPARAGANUS királyukat római polgárrá avatta.

A 123. esztendőben a jászok és más szarmaták (bizonyára rósalánok) betörték Daciába, ám vereséget szenvedtek, s békét kértek. A nyugalom ezután nagyjából negyven évig, a markomann háborúk kitöréséig tartott.

A 2. század vége felé (165–166.) Róma tervbe vette Sarmatia tartomány létrehozását, a jászok földjének beolvasztását a birodalomba, szándékának megvalósítására azonban nem került sor. A 166. esztendő nyarán a Duna bal partján letelepedett germán népek betörték a római tartományokba. Az alánok is csatlakoztak az általános támadáshoz. A markomann háborúknak nevezett viszálykodás a 166. évtől a 180. esztendőig tartott. MARCUS AURELIUS császár (161–180.) haláláig a rend helyreállításával volt elfoglalva.

A markomann háborúk kezdetén (167.) – amikor a rómaiak ideiglenesen felhagytak aranybányáik művelésével – a jászok behatoltak Dacia tartományba, a 169. évben pedig újabb összecsapásokra került sor. A jászok, a kvádok és a markomannok Pannoniára törtek, a római csapatok azonban visszavetették őket. A kvádok a 172. esztendőben kiegyeztek. MARCUS AURELIUS hűbéres uralkodót nevezett ki élükre PHOURTIOS személyében, és nem vehettek részt a rómaiak határ menti vásárain. A markomannokat is hasonló megszorításokkal sújtották.

A 173. év telén a Pannoniából visszatérő jászok a befagyott Dunán csatáztak a rómaiakkal, és vereséget szenvedtek. A jászok ura, BANADASPOS a 174. év elején tárgyalni próbált, utóbb azonban letették tisztségéből. Utódja, ZANTIKOS a 175. évben mégis békét kötött MARCUS AURELIUS császárral. Szabadon engedte római foglyait (számuk a tudósítás szerint elérte a százezret), és 8000 jászi lovaszt adott át Rómának biztosítékképpen. E sereg nagyobb része (kb. 5500 fegyverforgató) Britanniába hajózott. Az alán lovas segédcsoport (ala equitum Sarmatarum) a Legio sexta Victrix kötelékében szolgált, és Bremetennacum Veteranorum (ma Ribchester) falucskában állomásozott. A szkíta harcosok alkalmasint szerepet játszottak ARTHUR király mesés történetének megszületésében. E monda kör azután, a népvándorlás korában, vélhetően más szkíta eredetű elemekkel is bővült.

A 177. esztendőben a jászok és egyes germán törzsek ismét háborúságba keveredtek Rómával. A viszálynak újabb békeszerződés (179.) vetett véget, melyben a jászok engedményeket is kaptak. Nem telepedhettek le a Duna szigetein, és nem tarthatták a folyón hajóikat. Ellenben engedélyezték átjárásukat római területen – Dacia kormányzójának jóváhagyásával – a rósalánokhoz. Továbbá látogathatták a római vásárokat, bizonyos napok bizonyos időszakában. MARCUS AURELIUS halála után – közrejátszott ebben a Kelet-Európába betörő gótok fenyegetése is – a rósalánok seregesen költöztek az Alföldre.

A 183. évben COMMODUS (177–192.) megtiltotta a kvádoknak és a markomannoknak a háborúskodást a jászokkal, burikkal és vandálokkal. Utóbbi népek – alánok és germánok – ez időben nyilván Róma pártfogoltjai voltak.

A második századtól a római lovasság egyes alakulatai rendszeresítették a szkíták harci felszerelését, nevezetesen a lovaszt és a lovat védő lemezes vértet, továbbá a hosszú, *kontos* (karó, rúd; csáklya, evezőrúd) névvel illetett szigonyt. A sárkánykígyót ábrázoló szkíta hadi jelvényt is kölcsönözték. Mindezek használata utóbb elterjedt Róma európai birtokain, más népek körében is.

A gótok – a Dnyeszter és a Dnyeper mentén vándoroltak dél felé – CARACALLA császár (198–217.) uralkodásának utolsó éveiben, a 215. év táján, elérték a Fekete-tenger vidékét. A Dnyeszter és a Dnyeper környékén tanyázó alánok jó-részt kitértek a germánok elől. Ez időben már a hunok előőrsei is a Volga és az Urál hegység vidékének pusztáin laktak. A legkorábbi híradások szerint a 2. század első felében jelentek meg ott.

A gótok és szövetségeseik pusztításai MAXIMINUS THRAX császár (235–238.) uralkodásának utolsó évétől kezdve napirenden voltak Dacia tartományban. A zűrzavart a Kárpát-medencében letelepedett alánok is kihasználták: megszállták Daciát (248–250.), illetve Pannoniát a 254. évben. Egy ideig sikerült a gótokat féken tartani, DECIUS császár (249–251.) fölött aratott győzelmük után azonban hamarosan a Balkán-félszigetet dúlták, sőt Kis-Ázsiába is betörték. Nagyjából ez időben (258–260.) a rósalánokkal megerősített jászok és a kvádok Pannonia területén hadakoztak.

A gótok a 260. évben behatoltak Dacia tartományba, és 269. körül a gepidák is feltűntek a Kárpát-medence északkeleti felében.

II. CLAUDIUS (268–270.) a 268. vagy a 269. esztendőben Naissusnál (ma Niš) megtörte a gót szövetség erejét, Dacia tartományt azonban a 271. évben Róma feladta. Ezt követően a Kárpát-medence keleti felét, nagyjából a Tisza völgyéig, megszállták a különböző germán törzsek.

A 270. év nyarán alán, kvád és vandál csapatok zúdultak Pannoniára. AURELIANUS (270–275.) Felső-Itáliából behozott seregei tudták csak a behatolókat a római birtokokról kiszorítani. AURELIANUS a következő évben kivonta Dacia területéről az ott állomásozó katonákat, és a lakosság nagyobb részét az Al-Duna jobb partjára telepítette. Az elhagyott tartomány földjét, nagyjából a Maros völgyétől délre, a gótok és a taifalok vették birtokba. Északon a gepidáktól szorongatott vandálok igyekeztek lábukat megvetni. Az Olténia területén letelepedett rósalánok többsége beköltözött az Alföldre, és a jászok nemzetségeivel egyesült. Az alánok legsűrűbben a Tisza völgyét s a Tiszántúlt népesítették be. A Jászságban fő fészük Jászberény, a Duna–Tisza közén pedig Kecskemét környéke volt.

Az alánok és a germánok elleni háborúk DIOCLETIANUS (284–305.) idejében megújultak. A jászok és a kvádok 290–313. között több ízben behatoltak Pannonia területére. A rómaiak hét hadjáratot folytattak ellenük.

Az alánok egy csoportja RAUSIMODUS vezetésével a 322. évben betört Pannoniába, és támadást intézett Campona ellen. I. CONSTANTINUS (306–337.) üldözte, és a Duna–Tisza közén legyőzte őket.

A 331. évben, a gótok elől menekülvén, rósalánok újabb csoportjai költöztek a Bánság vidékére.

A 332. esztendőben CONSTANTINUS serege az alánok oldalán avatkozott be a nyugati gótokkal vívott háborúba. A Kárpátok vidékén honos gótok és taifalok nyugat felé próbáltak terjeszkedni, és a Körös-vidéken élő vandálokra, illetőleg a Bánságban élő rósalánokra támadtak. Az alánok, látván a gótok nagy számát és erejét, felfegyverezték a szolgasorban élőket, illetve CONSTANTINUS pártfogását kérték. A császár seregei a Bánságban hátba támadták, és legyőzték a gótokat. A Marostól északra lakó alánok és vandálok nem tudtak ellenállni a gótok és taifalok nyomásának, s egyes csoportjaik, helyükből kimozdítva, Valeria tartományba próbáltak bejutni.

E háborút (332–334.) követően belviszály tört ki az alánok között. A felfegyverzett szolganép – HIERONYMUS (kb. 347–420.) művében *limigantes* – urai (*argaragantes*) ellen fordult, és elűzte őket a Bánság területéről. Az alán urak egy része a Körös-vidéken letelepedett vandáloknál keresett menedéket, és maga is szolgasorsra jutott, nagyobb részük – számukat a tudósítás háromezerre teszi – a Római Birodalom területére nyert bebocsátást. Őket besorozták katonának, illetve Kis-Szkitia, Makedónia, Thrákia, valamint Itália stb. gyéresebb népeségű vidékein letelepítették. Ez idő tájt kerültek a kvádok szomszédságában élő alánok egyes csoportjai germán fennhatóság alá, és kezdték szabadulásuk után építeni az Alföldön a Csörsz árka néven ismert sáncrendszert az alán szállásterület körül.

Az említett alán csoportokat – forrásaink szabad-, illetve szolga származékának is nevezik őket – többen különböző törzsbeli népességnek vélik. Az urakat rósalánoknak, a szolgákat jásziknak tartják.

A 355–356. esztendő fordulóján a kvádok Valeria, az alánok Alsó-Pannonia és Felső-Moesia tartományban dúltak. A 358. év tavaszán II. CONSTANTINUS császár (337–361.) serege is beavatkozott a küzdelembe. A rómaiak átkeltek a Dúnán, és nagy pusztítást vittek végbe az alánok szállásain. A szabadnak címzett alánok meghódoltak. CONSTANTINUS kivonta őket a germánok uralma alól, visszahelyezte őket jogaikba, a nyugtalanság azonban ezzel nem szűnt meg. A római csapatok ezután a szolganép ellen fordultak. Ők a Bánságban, illetve a Vajdaságban, a Tisza torkolatának környékén laktak. A rómaiak kíméletlen harcban megölték az ellenszegülőket, fogságba vették családjukat, elpusztították szállásaikat. A harcokban részt vettek, Róma szövetségeseiként, a taifalok és a korábban

hódoltatott alánok is. A legyőzött szolganépet a Maros–Körös közére telepítették. Egy részük kis idő múlva visszatért korábbi szállásaira, és a római birtokokat háborgatta.

Az alán urak, avagy szabad alánok néhány főemberének neve is szerepel a forrásokban. Királyuk neve, ZIZAIS (CSICSA vagy CSICSÁS) szkíta, kisebb uraik, RUMO, ZINAFER, FRAGILEDUS és USAFER neve ellenben germán stb. eredetűnek látszik.

CONSTANTIUS a 359. évben, Acuminacum (egykor Szalánkemen) mellett, beszédet készült intézni az említett szolganép képviselőihez. A tömegből azonban valaki – ismeretlen atyáncfia – marhának címezte a római uralkodót. A feldühödött alánok serege a császárt fenyegette, ki az események sűrűjében lóra kapott, és elmenekült. Ezt követően a rendbontók soraiban a római csapatok vérfürdőt rendeztek. AMMIANUS MARCELLINUS – a *marha* szót betű szerint idézve – eképp írja le az eseményt (*Rerum gestarum libri*, XIX. 11. 10–12.).

Megpillantván a császárt a magas emelvényen, amint éppen a legjámborabb beszédre készül, szólani hozzájuk mint jövőben engedelmes alattvalóihoz, egyikük, vad dühtől felindulva, csizmáját az emelvényhez hajította, kiáltván „marha, marha”, ami náluk a háború jele; rendezetlen sokaság követte őt, hirtelen felemelték a barbár zászlót, vadul üvöltözve közeledtek a császár felé.

Aki a magasból letekintve mindenhol ide-oda futkosó tömeget látott hajítófegyverekkel, kivont kardokkal, és kopjákkal felszerelve; már végét érezte közeledni, ám idegenek és sajátjai közé vegyült, s nem lehetett tudni, vajon vezető-e vagy követő; s mert nem volt idő sem meggondolásra, sem késlekedésre, felkapott egy gyors lóra, és vágatában elmenekült.

Néhány testőr eközben próbálta a tűzként terjedő áradatot visszatartani, ám sebeiktől elhullottak, vagy a rohamozók súlya földhöz lapította őket; az aranyos vánkossal felszerelt királyi széket akadály nélkül darabokra szaggatták.

CONSTANTIUS háborúi után egy ideig nyugalom honolt, csak egy kisebb alán betörést jegyeztek fel a 365. évben Pannoniában.

Az alánok legközelebb a 374. évben tűntek fel a híradásokban, amikor a kvádokkal együtt támadtak a pannoniai tartományokra. A békétlenséget egy újabb alföldi sáncrendszer építése, illetve a rómaiak cselvetése, a kvádok királyának meggyilkolása váltotta ki. A támadók két római légiót is megsemmisítettek, és hónapokig portyáztak Pannoniában.

A 375. évben az európai hunok átkeltek a Don folyón. Nagyjából egy esztendővel később megütköztek a keleti gótokkal. A nyugati gótok egy része az Erdélyi-medencébe (Kökényes: Caucaland) húzódott, kiszorítván onnan a helyben lakó alánokat. A 377. évben a hunok elől menekülő gótok a Havasalföldön megtelepedett rósalánok újabb csapatait hajtották nyugat felé.

Miközben az alánok a 378. évben Valeria és Pannonia secunda tartományt támadták, a keleti gótok és szövetségeseik előzönlöttek a Keleti-Balkán vidékét. VALENS császár (364–378.) – bár hadvezérei, közöttük VICTOR, a szarmata, meg gondolásra intették – Hadrianopolis (Edirne) mellett megütközött a gótokkal, s vereséget szenvedett. A germánok egyik csoportját a 380. év nyarán a rómaiak Pannonia secunda északi, illetve Valeria déli felében telepítették le.

A 3–4. században a rómaiak, amint fentebb említettük, nagyobb alán tömegek letelepedését engedélyezték a birodalom határain belül. A gótok féken tartására, és a hadseregben utánpótlásként kívánták alkalmazni őket. A *Notitia Dignitatum* huszonegy központot sorol fel, ahova telepítették őket Gallia és Itália között. A szarmata elnevezés helynevekben is nyomot hagyott, például a Reims környéki Sermaise és Serriers is szkíta fészkek volt. Sok alán nemes úr római polgárságot nyert, illetve rangot szerzett. Leghíresebb közülük a 4. században élt FLAVIUS VICTOR, hadvezér, magister equitum (a lovasok parancsnoka, egyébként a dictator közvetlen és teljes jogú helyettese), a 369. évben szenátor. Nem kevésbé neves személy FLAVIUS ARDABURIUS ASPAR, aki magasra emelkedett bizánci területen az 5. században.

Közben az Alföldre újabb és újabb alán csapatok – társaságukban alighanem a királyi szkíták stb. egyes nemzetségei – érkeztek napkeletről, a rómaiak azonban makacs következetességgel szarmatának nevezték valamennyit.

A Kárpát-medence területét a 4. század végén, közvetlenül a hunok betörése előtt, nagyrészt germánok és szkíta alánok népesítették be. Az Erdélyi-medencében a gótok és a gepidák uralkodtak, de a hozzájuk szegődött alánok szerepe sem volt kisebb, mint hűbéruraiké. Pannonia tartományban nagyrészt kicserélődött a római lakosság. E helyen, illírek és kelták uraiként, elsősorban a kvádok és a vandálok telepedtek meg. A germán és alán népesség keveredése itt jóval előbbre jutott, mint a medence keleti felében. Ezen állapot a hunok uralmának kezdetén sem változott. A hunok és a velük szövetséges, számban jelentősebb alán seregek megjelenése után, a 4. század végén (378–384.), az Alföldön élő népek is, már akik nem menekültek el, hűbéres sorsra jutottak.

Indoeurópai gyökerű helynevek a Kárpát-medencében

PTOLEMAIOS (*Geographike hyphegesis*, III. 7. 2.) a Kárpát-medencéből nyolc kelta város nevét említi. Ezek közül kettő bizonyosan, és a többi is (egyik-másik kivételével) alighanem kelta istenség nevét viselte. Az ókorban szokás volt helyeket, népeket és jeles személyeket stb. istenségektől kölcsönzött névvel felruházni.

A kelta istenségek többsége kis területről ismert. Galliából például mintegy négyszáz kelta védőszent nevét ismerjük, közülük legalább háromszázat csupán egyetlen helyről.

Ouskenon (Ouskainon) nevéhez némileg hasonlít a Buxenus megnevezés, a gall hadistenség díszítő jelzője.

Gormanon (Bormanon, Ormanon) szinte biztosan Borma (Bormanus, Borva, Borvo), a gyógyfürdők, hévforrások gall istenségének nevét viselte.

Abieta (Abikta) alighanem Aveta – a születés, a szüléset gall istennője – nevét örökölte.

Trisson – E név alighanem hármasságot jelent. Talán Lugus istenségre utal: olykor három fejű, három arcú személyként jelenik meg. A kelta anyaistenségeket (Matres, Matronae) szintúgy hármasság csoportban ábrázolták.

Parka város neve emlékeztet a római Parca, Partula istenasszony megszólítására. Parca a szülő nők pártfogója volt.

Kandanon (Kandakon) megnevezése Candamius, Jupiter Candamius (római-ibériai égi istenség) megszólítására hasonlít.

Pession – Rokon nevű istenségről nincsen tudomásunk. A név jelentése lehetne átkelő (pl. rév, esetleg ellenőrző hely, vámhatár) is.

Partiskon helyét – ellentétben a többi városával – meglehetősen biztonsággal azonosíthatjuk. A Tisza mellett, nagyjából a mai Szeged helyén állott. Nevét bizonyára a folyótól kölcsönözte.

A többi város helyének azonosításával is kísérleteztek (pl. SZOMBATHY 1875; FEHÉR 2011), az eredmények azonban vitathatók, illetőleg ellentmondanak egymásnak. Ouskenon és Gormanon alighanem az Északi-középhegység, közelebbről talán a Mátra vidékén, a többi város pedig vélhetően a Duna–Tisza közti homokhátság keleti peremén foglalt helyet.

SZOMBATHY a felsorolt településeket rendre Vác, Gyöngyös, Pest, Jászberény, Kalocsa, Kecskemét, Kiskunfélegyháza, Szeged vidékén keresi. Magunk a szóban forgó helyeket – kísérletképpen – Gyöngyös, Jászárokszállás (Eger), Jászberény, Szolnok, Pilis (Cegléd), Kecskemét, Pusztaszer, Szeged környékére helyeznénk.

A Tisza nevét SZÁDECZKY-KARDOSS (1954a, 1954b) „szkíta”, azaz iráni eredetűnek tekinti. Úgy véli, a *tak* (fut) gyökeiből képzett kifejezés többszörös átalakuláson ment keresztül, míg mai formáját felöltötte. A folyó nevének magyarázatát szerintünk is indoeurópai nyelvek, közelebből azonban a dákok, avagy trákok szótárában kellene keresnünk.

DURIDANOV (1985) megállapítása szerint a trák nyelv az indoeurópai nyelvcsaládba tartozik, és legközelebb áll a balti nyelvekhez. Eredményeire alapozva kíséreltük meg felfedni a Tisza nevének jelentését.

Az ókori történetírók által lejegyzett *Parisos*, *Pathissus*, *Parthiscus* stb. szóalakhoz, ide sorolva Partiskon város nevét is, a litván *potvynis* (ár, áradat stb.) kifejezés hasonlít leginkább. Nem csupán alakja, hanem tartalma is ide illő. A későbbi – népvándorlás kori – *Tigas*, *Tisia*, *Tissos*, *Titza* stb. szóalak alighanem egy *ár*, *áradat* jelentésű trák kifejezés megrövidült, elfajzott változata.

A Temes (Tibisis, Tibiskos, Tibiscus) és a Tömös, illetőleg a Maros (Maris, Marisos, Marisus), továbbá a Kárpátok neve is jó eséllyel balti eredetű. A litván *tamsus* kifejezés *sötét*, *szurtos* stb., a *mares*, *marios*, *tenger*, *tócsa* stb., a *máuras* szó pedig *iszap*, *sár* jelentéssel bír. A Maroshoz jobban illenék az *iszapos*, *sáros* jelző. A litván *karpytas* tartalma *csipkés*, *fogazott* stb.

A Mátra neve vélhetően a kelta anyaistenségek megszólításával (Matres) rokonítható.

Szombathy szkíta szófejtései

Jeles szerzőnk a jászokat magyar, illetőleg hun–magyar nemzetiségűnek tekinti, nyelvüket magyarnak nevezi. A hun–magyar nemzetiséghez tartoztak szerte a jászok, hunok, székelyek, avarok és magyarok.

SZOMBATHY a magyarnak vélt földrajzi-, személy- és törzsi nevek visszafejtésével is kísérletezik. Megfejtései alaki szempontból többnyire megfelelők, ám tartalmukat tekintve a hozzájuk fűzött magyarázattal együtt sem meggyőzőek.

Szerzőnk a görögös *arimaspoi* kifejezést (HERODOTOS szerint e szó jelentése egyszeműek) ekképpen magyarázza: *arimás*, azaz *egyszemes*. A *Tanais* (Don) folyó nevét pedig *Tanya* alakban adja vissza.

A görögös *iazyges* kifejezésben felismeri a többes számú szkíta szót, ám azt *iászu*, *iászok* – egyes számban *iászu*, *iász* – alakban olvassa. A nevek hasonlatossága okán az illír–kelta jaszokat (iasi, iassioi) is a jászokkal azonosítja.

A PLINIUS könyvében szereplő *Silis* és *Temarunda*, avagy *Temerinda* nevet a *Szíl* (Határszél), illetve a *Temerind* (Tengerindító) szóval egyeztetni. Előbbi a Szirdarja latinósított szkíta neve, utóbbi pedig a szkíta tengeristenségé.

DION O KASSIOS, *Rhomaïke historia* című munkájában felbukkan néhány járszi atyánkfia, úgymint MASTOR, valamint BANADASPOS és ZANTIKOS neve. SZOMBATHY vélekedése szerint e görögös személynevek jelentése MESTER, BANADÁS és SZÁNTI.

A MASTOR név talán *bősz* (bösztör) szavunkkal rokon. CZUCZOR és FOGARASI (1862) szerint: „BÖSTÖRKÖDIK (bösz-tör-köd-ik) k.m. böstörköd-tem, ~tél, ~ött. Haragosan, felbőszülve ellenmond, perlekedik, veszekedik. Hangban és értelemben hasonló hozzá: pözdörködik, pëzdërkëdik. V. ö. BÖSZ.” ZANTIKOS címe rokonítható *csontika* (csonk stb.) szavunkkal is (ÁDÁM 2015b). BANADASPOS megszólítása (bānavaspa: sugárzó paripa) ellenben iráni eredetűnek látszik.

SZOMBATHY a fent említett kelta (indoeurópai) gyökerű városneveket is értelmezi, pl. Ouskenon (Őskő), Bormanon (Göröngyvár, Gyöngyvár), Abieta (Jegenyész). Nem különben az AMMIANUS MARCELLINUS által előszámlált járszi főemberek nevét. ZIZAIS (SZISZAI vagy SISA) megszólítását magyaros hangzásúnak, ZINAFER nevének első elemét (szín) magyarnak véli. RUMO, FRAGILEDUS, valamint USAFER (idegen eredetű és hangzású neve miatt) szerzőnk állásfoglalása szerint nem lehetett törzsökös jársz-magyar. A kölcsönzés lehetőségével, úgy tűnik, nem számolt. Pedig mai napig divatozik ama szokás, miszerint különböző népek a közöttük vagy környezetükben élő idegenektől, a Bibliából stb. kölcsönöznek neveket, melyeket azután saját nyelvükhöz hajlítanak. A mondottakra példa lehet a DION O KASSIOS, illetve SZOMBATHY által említett kvád király „magyaros” neve, FURTIOS (jeles szerzőnk szerint FURT). Eredetiben e név PHOURTIOS, és jelentése szerintünk inkább FÜRTÖS.

Arthur király és az alánok

ARTHUR király mesebeli népvész volt, aki a középkori történetek szerint a britek védelmét szervezte, az 5. század végén, illetve a 6. század elején, a szász hódítók ellen. Történetét az irodalom néphagyományokban megőrzött, részben bizonyára valóságos elemekből merítette. A mesében ARTHUR jeles harcosként tűnik fel, ki védi Britanniát emberi és természetfölötti ellenségeitől.

Az ARTHUR mondakör egyik-másik jelképét, miként sokan teszik, összekapcsolhatjuk a szkítákkal. Az esküdtek hadistenségét megszemélyesítő kard mintaképe lehetett a csodás Excaliburnak, hadi jelvényük pedig, a nyitott szájú sárkánykígyó, PENDRAGON vörös sárkányának. A Grálnak nevezett tárgyat mintázhatták a szkíták áldozati tálkájáról is. Nagyjából ez minden, mit e kérdésről röviden mondhatunk. A részletek iránt érdeklődőknek MAKKAY (1995, 1998), SZEGFÜ (1996), továbbá LITTLETON és MALCOR (2000, 2005) könyvének tanulmányozását javasoljuk.

A kérdéssel foglalkozó szerzők alighanem túlértékelik a MARCUS AURELIUS uralkodási idejében (2. század) Britanniába vezényelt alán haderő (mintegy 5500 lovas harcos) jelentőségét, a szkíta jelképek, egyes szkíta szavak stb. meghonosításában betöltött szerepét. Nagyobb alán tömegek Közép- és Nyugat-Európába a népvándorlások idején, a 3–4., illetve az 5. században települtek. Számosságánál fogva bizonyára e népesség hagyott jelentősebb nyomokat Európa nyugati felének műveltségében, örököltette át egyes szavait, szokásait stb.

A szkíta jelképek kölcsönzés útján, illetve átöröklés révén kerülhettek idegen környezetbe, a hozzájuk kapcsolódó eszméket azonban a germán, kelta stb. műveltség elemei helyettesítették. Ennélfogva a nyugati mesékben a szkíta hiedelmvilágnak jószerével nyomát sem találjuk. A kard nem a hadistenség képmása, a sárkány szerepe sem ugyanaz, mint a szkítáknál, és a Grálnak nevezett tárgy sem az eskü, az istenekkel kötött szövetség jelképe.

A kőbe zárt kard története (a fegyvert csak a kiválasztott veheti birtokba) és a szkíta hadistenség – Harag istenatyja, Haragistya, Hargita – tisztelete (HERODOTOS, *Historiai*, IV. 62.) nemigen osztozik közös elemeken.

A többi isteneknek így és ilyen állatokat áldoznak, Aresnek azonban következőképpen. A kormányzóságok minden kerületében felállítják Ares szentélyét ily módon. Vesszőkötegeket raknak halomba; hosszúságuk és szélességük három stadion [kb. 555 m], magasságuk viszont kisebb. Tetején négyszögletű területet alakítanak ki; három oldala meredek, a magaslat negyedik oldala azonban menedékes. Évenként halmoznak rá százötven szekér vesszőt, mivel a tél miatt mindig alább száll. E halomra, melyről beszéltek, minden kerület ódon vas kardot állít, ez Ares jelképe.

Nagyjából ugyanígy nyilatkozik e kérdéssel kapcsolatban AMMIANUS MARCELLINUS (*Rerum gestarum libri*, XXXI. 2. 23.) is az alánokról szólva.

Sem templom, sem szentély náluk nem látható, még szalmatetős kunyhót sem látni sehol, hanem barbár szokás szerint meztelen kardot szúrnak a földbe, és azt Marsként, az általuk bejárt terület oltalmazójaként szerényen tisztelik.

Hírneves szerzőnk e helyt az alánok pusztaságáról ír, másutt, például a 358. év eseményeinél (xvii. 13. 12–13.), az alánok szalmatető kunyhóiról, gerendákból épített házairól stb. tudósít. Nincsen e beszámolók között ellentmondás. A füves puszták szkíta lakói – alkalmazkodván a természeti viszonyokhoz – Közép-Ázsiában és Kelet-Európában elsősorban vándorló pásztorok voltak, míg az erdős puszták népessége, példának okáért a Kárpát-medencében, letelepedett életmódot folytatott.

IORDANES (6. század) – PRISKOS (kb. 410–474.) elveszett írásából merítve – a hunok hadistenének kardjáról beszél. E történet (*Getica*, 35. 183.) már inkább meszeszerű. Egy marhapásztor akad rá a földben rejtőző fegyverre, s viszi ATTILÁHOZ. A hunok fejedelme úgy véli, ő a világ ura, és a hadisten kardjának birtoklása a harci sikerek biztosítója.

A sárkány számos nép hiedelemvilágában, meséiben szerepel. Általában az emberfölötti, fékezhetetlen erők megtestesítője, némelykor azonban félig-meddig jámbor teremtményként tűnik fel. Mi volt szerepe ősi világképünkben, jórészt elfeledtük. A szkíták küzdelmeiben a sárkány alighanem rémisztő és veszsző szövetséges, a harciaknak erejét kölcsönző túlvilági lény. Külsejét ARRIANOS (*Tekhne taktike*, 35) ekként írja le.

A szkíta hadi jelek sárkányok, melyek arányos hosszúságú rudakról függenek alá. Összevarrt tarka szövetdarabokból készülnek, fejük, és testük a farokig kígyót ábrázol.

A szkíták eredetmondájáról nyilatkozván HERODOTOS (*Historiai*, iv. 5.) ekéről (arotron), igáról (zygon), szekercéről (sagaris) és csészéről, jobban mondva tálról (phiale), CURTIUS RUFUS (*Historiarum Alexandri Magni*, vii. 8. 33.) pedig ökörfogatról és ekéről (iugum boum et aratrum), nyílról, dárdáról (sagitta, hasta) és áldozati tálról (patera) – az alábbi fordításban serleg – beszél.

Szolgálni nem tudunk, parancsolni sem kívánunk senki fiának. Tudd meg, mily ajándékok adattak a szkíthák népének: ökörfogat, eke, nyíl, dárda, serleg. Ezeket fordítjuk barátaink javára, ellenségeink vesztére. Termésünket, az ökrök munkájának gyümölcsét barátainknak adjuk, a serlegből velük együtt bort áldozunk isteneinknek; a nyíllal messziről, a dárdával közletről törünk ellenségeinkre. (KÁRPÁTY CSILLA fordítása.)

A Nart regék és az alánok

A Nart hősmondákat – feltételezések szerint nagyjából háromezer évesek – jóval régebbinek tartják, mint ARTHUR király mesés történetét. Bár több észak-kaukázusi népnél is felbukkannak, e mondákat rendszerint az oszétoknak is nevezett ironoknak tulajdonítják (Миллер 1887; Абаев 1945; DUMÉZIL, 1986; COLARUSSO 2002; J. KOVÁCS 2008; FAZEKAS 2009).

A kérdés kutatói a monda egyes elemeit a szkíták szokásainak HERODOTOS stb. által lejegyzett részleteivel, illetőleg eredetmondájával állítják párhuzamba. Nem annyira a valóságos hasonlóság miatt, inkább mert az ironokat és az alánokat rokonoknak tartják. Az ironok azonban eredetileg Szogdia vagy Khorasmia iráni lakói lehettek, akik vélhetően a jászikkal együtt rajzottak ki Közép-Ázsiából, s jutottak mai hazájuk területére, a Kaukázus északi oldalára.

A szóban forgó mondákban, mint minden regében, akadnak ősrégi és újabb, eredeti és kölcsönzött elemek is. Ám az iron mondák elsősorban hősök és cselekedeteik, a szkítáké viszont istenségeik körül forognak. Mindazon megfelelések, melyeket a kutatók a szkíták eredetmondájában, szokásaiban felfedeznek vagy felfedezni vélnek – csakúgy, mint ARTHUR király története esetében –, tartalmi szempontból alapvetően mások. S a névanyagban sem találni – sem formai, sem tartalmi – egyezéseket. A Nart hősmondák az ironok, illetve a szomszédos kaukázusi népek világképét tükrözik, nem a szkítákét.

Hunok és jászik

A hunok (hsziungnuk) Belső-Mongólia területén, illetve a Sárga-folyó nagy kanyarulatánál letelepedett (i. e. 7–4. század), részben kelet-európai eredetű, törökös népességet képviseltek. Nevük első ízben az i. e. 318. évben bukkan fel kínai forrásokban. Az egymás ellen hadakozó kínai fejedelemségek küzdelmeiben vettek részt segédcapataik. Ez időtől fogva, a Csin (i. e. 221–206.) és a Han időszakban (i. e. 206–i. sz. 220.) rendszeresen szerepelnek a kínai feljegyzésekben. Első, név szerint ismert fejedelmük TOUMAN (i. e. kb. 220–209.) volt.

CSIN SI HUANG császár (i. e. 220–210.) uralkodása idején a kínaiak elhódították Ordosz vidékét a hunoktól. TOUMAN és népe ekkor északra, vélhetően az Orhon folyó vidékére költözött.

TOUMANTÓL legidősebb fia, MOTU (i. e. 209–174.) vette át a hatalmat. Uralkodása idején a hunok legyőzték КАОУС császárt (i. e. 202–195.), megalázó békekötésre kényszerítették (i. e. 198.), és visszafoglalták Ordosz vidékét. Szövetségbe

tömörítették Belső-Ázsia valamennyi lovasnépét, és meg-megújuló támadásokkal háborgatták Kína északi határvidékeit, illetve a Tarim-medence városállamait.

Igába hajtották keleti szomszédjukat, a kelet-ázsiai tunghu népet (i. e. 208.), azután az Altaj, a Szajánok és a Bajkál-tó környezetében élő tinglingeket és más népeket, pl. hunjü, csüsi, kokun, hszinli, és végül (i. e. kb. 176.) a Csilien-hegység vidékén élő jüecséket, valamint a Tunhuang környékén honos vuszunokat. A hunok birodalma ez időben magában foglalta Belső-Ázsia pusztáit, és vélhetően még a Kazah-hátság környékét is. Befolyásuk délen a Tarim-medencéig, illetőleg a Kínai Birodalom határáig terjedt. A hun szövetség uralkodó törzsének és uralkodócsaládjának neve LUANTI volt.

MOTU halála után fia, a LAOSANG címmel felruházott CSICSOU (i. e. 174–161.) lett a hunok fejedelme. Az i. e. 166. évben személyesen vezette seregeit a kínai Anting tartomány ellen. A hadjárat során a hunok elűzték a jüecséket a Csilien-hegység vidékéről. A menekülők nagyobb része nyugatra vándorolt, s az Ili folyó völgyében, illetve az Iszik-köl vidékén telepedett le, majd az i. e. 129. évben a szogdok földjén, illetve Kelet-Baktriában tűnt fel. A jüecsék vándorlásának következményeként az Ili folyó környékén honos szakaurak szétszóródtak, a kan-karok pedig hódításokba kezdtek, s ennek nyomán a jászok egy része, az i. e. 130. év táján, kirajzott közép-ázsiai hazájából. Első csoportjaik időszámításunk második évtizedében érték el Alföldünket.

A kínaiak i. e. 150–60. között a nyugati területekért hadakoztak a hunokkal. Ez időben került sor CSANG CSIEN utazására (i. e. 137–115.), a hunok elűzésére a Tarim-medencébe vezető Hohszi átjáró vidékéről (i. e. 121.), a Fergánai-medence lerohanására (i. e. 104.) s a Turpan (Csüsi) környéki összecsapásokra (i. e. 67. és 60. között). A kínaiak végezetül ellenőrzésük alá vonták a Tarim-medencét is, és megnyitották a Keletet Nyugattal összekötő Selyemutat.

Mindeközben, az i. e. 71. évben, a tinglingek és szomszédaik fellázadtak, és elszakadtak a hunoktól. A hunok vezérlő törzsén belül ez idő tájt (i. e. 63–60.) felerősödtek az ellentétek. Kisebb-nagyobb urak küzdöttek a főhatalomért, s rövid időn belül királyok sora váltotta egymást a trónon. A tinglingek közben nyugat felől támadták a hunok birtokait, és csatlakoztak hozzájuk a kínaiak által támogatott vuszunok is.

Az i. e. 57. évben a hunok szövetsége széttöredezett. Előbb öt, majd utóbb két fejedelem irányítása alá került. HUHANJE (i. e. 58–31.), illetve a déli hunok az i. e. 53. évben Kínához szegődtek.

CSECSE (LUANTI HUTUVUSZE), az északi hunok fejedelme, átlátván nehezen tartható helyzetét, nyugat felé vonult. Az i. e. 51. évben legyőzte a tinglingeket, és velük együtt a hucsie és kokun (csienkun) népet is leigázta. A 45. évben beházasodott a kankarok uralkodócsaládjába, és leányát adta feleségül Kankó királynak. A házasság révén lett szövetségesek több alkalommal kifosztották a vuszunokat, később azonban összekülönböztek. CSECSE, sokakat megölve Kankó lakói közül, erőd építésére hajtotta a népet a Tulaj (Talas) folyónál, a mai Taraz környékén. Az i. e. 36. évben KAN JENSOU és CSEN TANG, kínai hadúr támadást indított CSECSE ellen. A kínai sereg áthaladt a vuszunok birtokain, és behatolt Kankó földjére. PAOTIEN, Kankó alkirálya több ezer lovas élén megrohanta, és kifosztotta Cseku városát (alighanem a Naryn folyó felső szakaszánál állott), megölte a vuszun fejedelem több mint ezer emberét, és elhajtott számos jószágot. A vuszunok földjén portyázó kankar lovasság visszatérőben megtámadta a kínai utóvédet, de legyűrte őket az ellentámadás. CSEN TANG serege sok harcost levágott, másokat foglyul ejtett, és kiszolgáltatta őket a vuszunoknak. Elfogta JINUTUT, PAOTIEN egyik főemberét is. Kihasználva Kankó és CSECSE ellentétét, a szkíták körében szerzett titkos szövetségest, TUMO személyében. A foglyul ejtett KAJMOUT, egy kankói nemes, PEJSZÖCE fiát pedig megtette a kínai sereg kalauzának. PEJSZÖCE – TUMO anyjának fiatalabb testvére – szintén neheztelt a hunok fejedelmére. A mondottak okán, miként a *Hansu* 70. szakasza hangsúlyozza, a kínaiak kellően tájékozottak voltak CSECSE helyzetét illetően.

Midőn a kínaiak CSECSE erődítményét vívták, több mint tízezer kankar harcos vette körül az ostromlott várat. Éjjel a kínai táborokat zaklatták, újra és újra próbálkoztak, és azonnal visszavonultak, ha a helyzet nem volt számukra kedvező. Addig nem távoztak, míg a kínai erők át nem törték a város védelmét. A kínaiak felperzselték CSECSE erődjét, őt magát és híveit megölték.

A *Hansu* 94b fejezete szerint Kankó azért működött együtt a hunokkal, mert a vuszunok ellen szüksége volt erős szövetségesre.

VANG MANG (9–23.) uralkodásának zavarai idején a hunok visszanyerték befolyásukat a nyugati területek, illetve a Tarim-medence fölött, és a 61. esztendő után beleszóltak Hotan és Yarkant (Sacső) ügyeibe. A kínaiak azonban a 73. évben visszaszorították őket a Tien-san vidékére.

A 85. esztendőben a hszenpejek a déli hunokkal, a tinglingekkel stb. fogtak össze az északi hunok ellen. Kevéssel ez után, a 89. évben, a kínai hadsereg legyőzte és szétszórta az északi hunokat, és ennek nyomán a belső-ázsiai pusztá

új urai a hszenpejek lettek. A tinglingek részben a hszenpejek, részben a hunok közé vegyültek, s a hunok is részt vettek a hszenpejek birodalmának megalapításában.

Az Ikh Bayan (Mongólia) mellett lezajlott ütközet az északi hunok ellen indított kínai hadjárat döntő összecsapása volt. A kínaiak és a velük szövetséges déli hunok serege 13 000 harcost levágott, 81 törzset, illetve 200 000 fegyverforgatót megadásra bírt. Az északi hunok uralkodója alkudozásra kényszerült. A kínai erők visszavonultak, és megkezdődött a követjárás a béke ügyében. A Kínának korábban behódolt déli hunok fejedelme azonban nem várta meg a tárgyalások befejezését, hanem már a következő év elején ellenlábasára tört. Hatalmába kerítette vetélytársa pecsétjét és kincstárát, valamint feleségeit és leányait. A kínaiak ez után büntető hadjáratot szerveztek az ellenállásban részt vevő hun törzsek ellen, s nyugat felé hajszolták őket. Az északi hunok fejedelmének nem maradt számba vehető ereje. A 91. év elején maradék seregeit legyőzték, őt magát elűzték az Altaj vidékéről, ahová korábban menekült. Úgy tudjuk, a kankaroknál lelt menedékre, s hívei társaságában az Ili folyó völgyében ültette fel sátrát. Neve a híradásokban ez után már nem szerepel. A hadjáratban közvetlenül nem érintett dzsungáriai hunok – a Barköl (Balikun) tó környékén tanyáztak – új vezetőt választottak, és államuk újraszervezésével próbálkoztak. Vezetőjüket a 93. évben megölték, s ez után a szóban forgó csoport már nem szerepel híradásokban.

A hszenpejek 155–160. között több ütközetben megverték az északi hunokat, elfoglalták szállásterületeiket, és rövid életű (156–234.) birodalmat alapítottak. A hunok egy része – költözésük vélhetően már a kilencvenes években megkezdődött – nyugat felé vonult. Egyes csoportok a Volga vidékén, illetve Kelet-Európa pusztáin üttették fel sátraikat, mások a Tarbagataj-hegység, illetve Dzsetiszu vidékén telepedtek le, és létrehozták a gyenge hunok (Csupan, Jüepan, 160–490.) birodalmát. A tingligék stb. egy része szintén Közép-Ázsia pusztáira vándorolt. A belső-ázsiai őshazában visszamaradt hunok a hszenpejek, illetve a közülük kiszakadt topák uralma alatt folytatták életüket. A 4. században hun törzsek is részt vettek a zsouzsuanok, avagy zsuanszuanok belső-ázsiai országának (330–555.) megszervezésében.

A hunok nevét, kínaiból (匈奴), *hsziungnu* (kimondva hszūŋnu) alakban szókas átírni. Mi lehetett azonban e szó eredeti alakja? Ha a kínaiban két vagy több magánhangzó kerül egymás mellé, egyikük, mindenekelőtt az *i*, csak a mellette álló magánhangzók nyomósítására szolgál, *ng* pedig *n*-hez igen hasonló orrhan-

got jelöl. Másrészt orrhang előtt nem állhat *o* magánhangzó. Harmadszor, idegek szavait, ha mássalhangzóval végződnek, a kínai általában kénytelen magánhangzóval megtoldani, esetleg megrövidíteni. (Lásd még: 23. oldal.)

Nyugati forrásokban a hunok nevét, többek között, *chionitae* alakban írták le. E szó végéről a latinos képzőt, illetve a többes jelölését lenyisszantva *chion* szótövet kapunk. Ennek alakjából következtetve a hunok nevének első hangja inkább *k* lehetett, mint *h*, a második pedig inkább *o*, nem pedig *u*. Az *i* hang betoldása alighanem a szó végi *n* lágyított voltára utal. A keresett kifejezés, a hunok neve, tehát jó eséllyel *kóny* lehetett. S tudjuk azt is – Várkonyi nevű településeink az avarhunok (görögösen ouarkhonitai) megnevezését őrzik –, hogyan hallotta a szkíta fül a hunok nevét. A *kóny* kifejezés jelentése alighanem *ember*.

A hunok Közép-Ázsiában

A hunok, avagy törökök felbukkanása előtt Kelet-Európa, valamint Közép-Ázsia füves és erdős pusztáit a szkíta szövetség hadai népesítették be. Közép-Ázsiát nagyobb tömegben a bronzkorban szállták meg, valamint Nyugat-Szibéria déli részének pusztáit, s derékhaduk – ama keskeny pusztai övben, melyet ma a szibériai vasút nyomvonala is követ – a Minuszinszki-medencéig, illetve a Bajkál-tó vidékéig jutott. Kisebb-nagyobb csoportjaik pedig Belső-Mongóliába stb. is elvetődtek. A szkíta, illetve a török és a mongol nyelv elmélyültebb kapcsolatát ez időtől számíthatjuk. Szkítáink Belső-Ázsiában eredeti anyanyelvüket elvesztették. Eltörökösödésük vélhetően a vaskorban ment végbe. Seregnyi átörökített és kölcsönadott szavukat a törökök és mongolok stb. nyelve máig őrzi.

A Belső-Ázsia pusztáiról, nagyobb tömegben az i. sz. 1–2. században kirajzó, nem kis részben szkíta eredetű törökök – a hun szövetség népei – kezdetben a Szir-darjától északra foglaltak maguknak területeket: a Balkas-tó, illetve az Irtis vidékétől a Déli-Urál környékéig. E táj őstelepes szkíta lakóiról csak régészeti hagyatékuk tanúskodik. Az ókor tudósítói – az izzítókat és az aranyörzőket nem számítva – hallgatnak róluk. Sorsukra ilyenformán csak következtetni tudunk. Nagyobb részük vélhetően helyben maradt, csatlakozott a hunok szövetségéhez, s négy-ötszáz év múltán maga is törökké lett.

Az i. sz. 3. században – kínai forrásunk a 239–265. év közötti eseményekről számol be – a belső-ázsiai törökös népesség egy része már Közép-Ázsia pusztáin, a Szir-darjától és az Aral-tótól északra legeltette gulyáit, nyájait és ménekeit, és a jászok is megszabadultak a kankarok igájától (*Vejlüe*, 25–28. szakasz).

Északi-Vujipie birodalma Kangcsütől északra helyezkedik el. Ott van még Liu birodalma, Jen birodalma és Jencaj birodalma, amelyet Alan névvel is illetnek. Mindegyik birodalom ugyanolyan életmódot folytat, mint Kangcsü. [Jencaj] nyugaton határos Ta Csinnel [Római Birodalom], és délkeleten Kangcsüvel. A birodalom bőségében van a híres cobolyprémeknek. A lakosság, csordáinak és nyájainak társaságában, vizet és legelőt keresve vándorol ide-oda. [Jencaj] a Nagy Mocsár mellett van. Korábban Kangcsü hűbérese volt, most már nem az.

Hutö királysága északra van a Cung Lingtől [Pamír], északnyugatra a vuszunoktól [az Ili folyó völgyében laktak], északkeletre Kangcsütől. Több mint 10 000 fegyveresük van. Marháikat követik. Kiváló lovakat tenyésztenek, és cobolyprémjeik vannak.

Csienkun [a kirgizek] királysága északnyugatra van Kangcsütől. Több mint harmincezer fegyveresük van. Követik marháikat, és nagy számú cobolyprémjük, valamint kiváló lovaik vannak.

Tingling [a mokusprémek] királysága északra van Kangcsütől. Hatvanezer fegyveresük van. Tőlük származnak a híres cobolyprémek, továbbá a sarki rókák fehér és kék prémje.

E három állam közül Csienkun központi helyzetű. Hétezer li [kb. 2911 km] távolságra van a hun csanjü Anhszi folyó partján álló udvarától [a mai Ulánbátor környékétől].

Délen 5000 li [kb. 2080 km] választja el Csüsi [Turpan] hat királyságától, délnyugaton 3000 li [kb. 1247 km] Kangcsü határától, nyugaton 8000 li [kb. 3326 km] Kangcsü királyának székhelyétől.

Azt gondolták, talán ezen tinglingek a hunoktól északra [a Bajkál-tó vidékén] élő tinglingek, de az északi tinglingek a vuszunoktól nyugatra találhatók, és úgy tűnik, ők más nemzetet képviselnek. A hunoktól északra van, azonkívül, Hunjü [a kunok], Csüsi, Tingling, Kokun [a kirgizek] és Hszinli királysága.

Köztudott, ha a Pej Hajtól [Északi Tenger: Bajkál-tó] dél felé megyünk, újra megtaláljuk a tinglingeket. Ők nem ugyanazok, mint a vuszunoktól nyugatra élő tinglingek.

A hun szövetség különböző népei ekkor főként a Kazah-hátság, a Kulunda-, a Baraba- és az Isim-alföld, a Torgaj-kapu és a Déli-Urál vidékén éltek. A leírásból világosan kiderül, miszerint a kirgizek és a tinglingek – utóbbiak neve alkalmasint a törökös *mokus* szóból származik – egy-egy csoportja nem mozdult ki belső-ázsiai hazájából, a Szajánok (Minuszinszki-medence stb.), illetve a Bajkál-tó környékéről.

A 350–370. év táján a hun szövetség egyes népei elindultak az Altaj, illetőleg az Irtis, az Iszik-köl stb. környékéről, s betörték a Szir-darja és az Amu-darja közére.

Szogdiát a 350. évben rohanták le a chionitae névvel illetett hunok, avagy törökök, vélhetően egyik harciasabb kötelékük. Az alább idézett szöveg Szogdiát s a jászok országát (Jencaj) egynek veszi. Úgy tűnik, mintha utóbbiról volna e helyen szó. A kankarok egykori országától (Kangcsü) északnyugatra, a Szir-darja alsó szakaszánál, a Nagy Mocsár mellett a jászok éltek. A kínaiak Szogdia északnyugati részét, Kankó egykori birtokát is illették Kangcsü névvel, ám ezen ismeret birtokában sem tudunk válaszolni a kérdésre, mi lehet oka Jencaj és Szogdia összevonásának. S vonatkozthatjuk-e a szóban forgó tudósítást a jászok országára, illetve arra is.

Szogdiából a hunokat utóbb az avarok szorították ki a 437–456. év között. Vélhetően a 441. évben győzték le, illetve üzték el őket. A *Vejsu* (102.2270) a 457. év eseményeiről tudósítván utal az előzményekre.

Szutö [Szogdia] országa. A Cung Lingtől [Pamír] nyugatra fekszik. Ez volt az ősi időben Jencaj. Vennasa névvel is illetik. Kiterjedt mocsárban fekszik, északnyugatra Kangcsütől. Tajtól 16 000 li [kb. 6653 km] távolságra van. A hszüingnuk korábban megölték királyát [Szogdia uralkodóját], s elfoglalták országát. Huni király a harmadik uralkodó [a sorban].

Az avarok szogdiai birtokainak szkíta neve Méneság lehetett, és királyi családjuk neve MÉN. Amaz a kínaiak hallása szerint Vennasa, emez pedig VEN (*Vejsu* 102: 2270, 2281).

A Fergánai-medence lakói és a kankarok vélhetően a 4. század végén csatlakoztak a hunok szövetségéhez. Ta Jüan és Kangcsü – kínai források (*Csinsu*, 113. fejezet; *Cecse Tungcsien: Csincsi*) szerint – a 381. évben még követséget küldött a kínai udvarba.

Avarjaink – fehér hunoknak, illetve heftalitáknak is nevezték őket – a 441. év táján tagozódtak be a hunok szövetségébe. A *Vejsu* (102.2278), illetve a *Tung-tien* (5259.) a heftalitákról a következőket írja.

Jeta országa. A Ta Jüecsékhez [itt avarok] kapcsolódó nép; a kaocsök [kocsizók, avagy törökök] másik fajtájának is mondják őket. Eredetileg a szajoktól [szakák] északra fekvő tartományból jöttek. Elhagyván a Csinsant [Arany hegy, Altaj hegység] dél felé, Jütientől [Hotan] nyugatra telepedtek le; fővárosuk több mint 200 li [kb. 83 km] távolságra van a Vuhszü folyótól [Vakhs, Amu-darja] délre, 10 000 li [4158 km] távolságra Csangantól [ma Hszián].

Jata ország, Jitatung. Jata országról azt mondják, hogy vagy a kaocsö vagy a Ta Jüecse néptörzs tagozata. A kínai határtól északra [fekvő területől] származtak, és a Csinsan hegységtől jöttek le délre. Jütientől nyugatra található. Csangan felé, keletre, 10 100 li [kb. 4200 km távolság] van. A Késői Vej Ven[cseng Ti] uralkodásáig [452–465] nyolcvan vagy kilencven év telt el.

Forrásaink két eltérő származású csoportról tájékoztatnak. Haladzsokról (ala at: tarka ló), akik a törökök (kaocsö, tielő) egyik ágát képviselték, és az Altaj vidékéről költöztek a Szir-darja és az Amu-darja közére. A *Tungtien* szerint – az első heftalita követség látogatásának idejétől (456.) számolva – a 366–376. esztendőben. A jetának, jatának stb. (yeti ala at: hét tarka ló), illetve nagy jüecséknek címzett avarok ellenben szkíták voltak, és Baktriában volt székhelyük. A hunok betörésének idején VARAHRAN, avagy BAHRAM (kb. 330–365.), perzsa kusansah névleges uralma alatt, a jüecsék, avagy kujsuangok korábbi birtokain, Baktra (Balkh) város környékén éltek. Székvárosuk a Kunduz folyó lapályán állott.

Avarok és haladzsok kapcsolatára csupán a fenti, illetve ahhoz hasonló kétértelmű utalásokból, továbbá a nevek hasonlóságából (ami lehet véletlen is) stb. következtethetünk. A haladzsok, ez bizonyos, hűbéresei voltak avarjainknak, a kínai tudósítások azonban nem zárják ki a szövetséges viszony lehetőségét sem.

A közép-ázsiai szkíták kisebb-nagyobb csoportjai török népek közé gyűltek. A jászik csapatai utóbb eszkil, a kankaroké pedig besenyő, kun és palóc néven tűntek fel. Az avarok – bár az 5. század közepétől a hunok kötelékében éltek, és török elemekkel is keveredtek – megőrizték nevüket, s bizonyos mértékben függetlenségüket is.

Vélhetően Közép-Ázsiában öltött alakot, s nevét is ott vette fel – törökök és szkíták társulása – a besenyők népe. A kunok és a palócok ellenben korábban Belső-Ázsia törökös lakói voltak. A kunok (hun, hunjü) a Tola folyó, a palócok (polocse), avagy sárga ujgurok kínai iratok szerint a Tien-san vidékén laktak.

Az avarok – a szkíta népek közül egyedül ők – a hunok szövetségén belül is megtartották nevüket. A bolgárok és a kazárok jó részben népi nevüket vesztett, illetve nevet változtatott jászik voltak, a szabarok, a besenyők, a kunok és a palócok pedig nagyobb részben törökök.

Úgy véljük, habár korábban ellenkezője mellett kardoskodtunk, a *hun* elnevezés pusztán a belső-ázsiai törökös népek szövetségét jelenti, más szóval nem létezett körükben *hun* – *hsziungnu*; *khounoi*, *ounnoi*; *chionitae*; stb. – nevet viselő nép. Az *esküdtek* megszólítása is csak a szkíta népek szövetségét jelöli, hasonló címet viselő népet nem ismerünk. Úgy gondoljuk, a hunoknak is nevezett

törökök, vagy legalább egyes csoportjaik, a kínaiak által hunoknak (hsziungnu) nevezett népességet képviselték. THÚRY JÓZSEF (1886a, 1886b, 1886c) az ujugurokat tartja a hsziungnu névvel illetett belső-mongóliai népesség örököseinek. Nevezettek, illetve elődeik – magunk is ekként vélekedünk – vitték a vezető szerepet a hun szövetségen belül. Talán az európai hunok, azaz a bolgárok török népességét is ők képviselték.

A hun birodalom összeomlása (i. sz. 91.) után a törökök nagyobbbrészt helyben, vagyis Belső-Ázsiában maradtak, az Altaj, a Tannu-ola, az Orhon folyó, illetve a Tien-san által határolt területen élő népek jó része viszont a Kazah-hát-ság, a Kulunda-, a Baraba- és az Isim-alföld, a Torgaj-kapu és a Déli-Urál vidékére költözött. Mindez az első és a második században történt, és nagyjából ez időben tűnt fel a nyugati történetírók írásaiban a *khounoi*, *ounnoi* stb. név, illetve PROLEMAIOS munkájában az Urál folyó görögösített török neve: *Daixos*, valószínű alakjában *Dzsaik* (kiterjedt, illetve áradat). Korábban (ÁDÁM 2015a) a *Daixos* nevet szkíta eredetűnek véltük, és ilyenként értelmeztük. Az Urál folyó neve azonban a szkíta időkben Lég (görögösen Lykos) volt.

Az *úz*, pontosabban *oghuz* (oğuz), illetve az *ogur* kifejezés, számnévvel összekapcsolva, a hun szövetség egy-egy nagyobb csoportját jelöli. Az ótörök *oğuş* – a szkíták nyelvén *ág*, *ágazat* – *atyafiság*, *rokonság* értelemmel bír. A szövetség keleti ágai a törökös oğuz nevet viselték, a nyugati ágak „magyarosan” *ogurnak* nevezték magukat. Közép-Ázsiában a törökös népesség számottevő többségben volt. A szkítákat e helyen elsősorban a kankarok képviselték. Kelet- és Délkelet-Európában szkíta népeké – a jásziké, illetve az avaroké – volt a meghatározó szerep.

A hunok előőrsei Kelet-Európában

A hunok előőrsei talán már a második század első felétől jelen voltak Kelet-Európa keleti határainál. DIONYSIOS O PERIEGETES (117–138. táján) – *Oikoumenes periegeses*, 730. – felsorolván, nyugatról kelet felé haladva, a Kaszpi-tenger partvidékén élő nemzeteket, a hunokat (*ounnoi*) a szkíták (*skythai*) után, a kaszpiak (*kaspioi*), az albanok (*albanoi*), a kadusziak (*kadousioi*), avagy gélek, a mardok (*mardoi*), a hyrkániaiak (*hyrkanioi*), a tapyrok (*tapyroi*) és a derkebiek (*derkebioi*) előtt említi. A „szkíták” a kelet-európai pusztán, a kaszpiak és az albanok a Kura folyó mentén éltek. A hunok egy csoportja tehát, ha hinni lehet a tudósításnak, ez időben már az Északkeleti-Kaukázus lejtőin, vélhetően a mai Derbent környezetében lakott.

A 150. esztendő táján PTOLEMAIOS (*Geographike hyphegesis*, III. 5. 25.) Sarmatia Europaea területén, tehát a Dontól nyugatra, a baszternák (basternoi, bastarnai) és a rósálánok (rhoxolanoi, rhakalanoi) lakóhelye között helyezi el a hunokat (khounoi), valamint (III. 5. 20.) egyesek szerint az avarokat (auarenoi, abarinoi) a Visztula forrásvidékénél. PTOLEMAIOS idejében a baszternák a Podóliai- és a Dnyeper-melléki-hátság területén laktak, a rósálánok birtokai pedig a kelet-európai pusztán a Dontól az Olt folyóig terjedtek. A khounoi névvel kapcsolatban csak találgathatunk, ezzel szemben az auarenoi stb. megnevezés bizonyosan a germán varini népet jelzi. A Don, illetve a Volga szomszédságában (v. 9. 16–17.; Sarmatia Asiatica) jelölt soudardenoi és materoi nép nevében egyesek a szabar, illetve a magyar szót vélnek felismerni. Valószínűbbnek látszik azonban említettek iráni, szuromadai eredete. PTOLEMAIOS (VI. 14. 1.) említi először az Urál folyó görögösített török nevét (Daixos: Dzsaik).

PLINIUS (*Naturalis historia*, VI. 12. 30.) korábbi, a 77. évben közzétett adata is említést érdemel, jóllehet ezzel kapcsolatban is csak találgathatunk. A szerző tudósítása szerint a Kaukázus egyik hegyszorosa (valószínűleg a Derbenti-kapu), illetve az ott található erősség a Cumania nevet viselte.

Kínai forrás (a 239–265. év eseményeit tárgyaló *Vejlüe* 25–28. szakasza) szerint az alánok a 3. század elején már nem hűbéresei a kankarok királyságának. Az esemény alighanem kapcsolatban van a kankarok befolyásának csökkenésével. Korábban a jüecsékkal (kujsuangokkal) kellett szembenézniük, ez idő tájtban pedig a hunokkal.

A 300. év körül a gótok leigázták a kelet-európai pusztá nyugati felében honos alánok egy részét. A Gót Birodalom határa keleten elérte a Don folyót. Az alánok már csak a Dontól keletre, elsősorban a Kubány folyó környékén, a Kaukázus északi előterében és a Keleti-Kaukázusban uralkodtak. Az alánok és a hunok közötti viszony ez időben még békés volt, nincs hírünk csatározásokról.

Ha szó szerint vesszük a vonatkozó tudósítások szövegét, akkor a hunoknak is nevezett kazárok (kezdetben őrsők és vélhetően barszilkok társulása) a 3. század első felétől a 4. század közepéig némelykor Armeniát háborgatták, máskor meg szövetségesként vettek részt az armeniai királyok háborúskodásaiban. A hunok előőrseinek északnyugati csoportja ez idő tájt a Déli-Urál környékén lakott, egyik-másik osztaguk azonban távolabbi vidékekre, például a Keleti-Kaukázus tájára is eljuthatott.

A 4. század második felében a szövetségük neve nyomán hunoknak is címzett törökök lerohanták a kelet-európai pusztát, s az ott élő szkíta, germán stb. népeket – a Kaukázus fő vonulatának északi lejtőin élő alánokat (őrsöket) kivéve – szövetségükbe beolvasztották. Ez időtől fogva nevezik görög és latin források a kelet-európai szkíta hadakat hunoknak is. Nem különben bolgároknak, az európai hunok népi neve után. Ámde, meglehet, járszi stb. csoportok már a törökök tömeges beözönlése előtt csatlakoztak a hunok szövetségéhez. A barszilok például – egyesülvén az ott élő őrsökkel – letelepedhettek a Keleti-Kaukázus vidékén. S talán e két nép szövetsége nevezte magát kazárnak.

Legkorábban egy szír forrás, illetve armeniai szerzők adnak hírt a kaukázusi kazárokról, barszilokról, illetve hunokról, bolgárokról.

BARDAISAN (154–222.), szír vagy parthus bölcselő kazárokról és barszilokról tudósít (BARDAISAN in LANGLOIS 1872). „Mert, az ő [Vagharsch: I.KHOSROV (198–217.)] idejében, az északi népek szövetséges tömegei, hallok beszélni khazirokról s pasilokról, átkelvén Djor kapuján [Derbenti-kapu], Venasep Sourhab királyuk vezetése alatt, átkeltek a Cyrus (Gour) [Kura] folyón, és összegyűltek e helyen.”

MOVSES KHORENACI (kb. 410–490.) tudósítása – *Patmut'iwn Hayots'* – alkalmasint IOSEPHUS FLAVIUS (37–kb. 100.) alánokról szóló tudósításából – *Ioudaio-romaikoi polemoi* – is vett át részleteket. Forrásai között szerepel BARDAISAN és MAR ABAS KATINA (2. század) elveszett műve is, melyekből tartalmi kivonatot közöl.

KHORENACI a bolgár és az onogur név örmény nyelvhez hajlított változatait elsőik között említi. Szerzőnk beszámolója hihetőnek látszik, ám nem tudjuk azonosítani szereplőit, sem pontosabban meghatározni az események idejét. LUKÁCSY (1870: 142.) alábbiak szerint tolmácsolja nevezett szerző (II. 6.; II. 9.) tudósítását.

Mar-Ibas-Katina a Bolgároknak még egy más gyarmatáról is emlékezik Örményországban, mely Ararat középponti tartományát Felső-Phasiant (Phasiana Xenophonnál) nyerte lakhelyül „Valarsaces (149–127) miután a nyugoti sokaságot magától elbocsátotta, Saraitól nem messze azon tájakra szállott, mely előbb erdőlen és Felső-Phasian-nak hivatott; utóbb pedig az e helyen települt Velentur bolgár gyarmat Vent nevű főnökétől Vanantnak neveztetett. A vidék falvai és egyéb helységei mind maig Vent, s fivérei meg ivadékaiknak neveit hordozzák”.

A legkorábbi emlék, melyet az összes történetírás a Bolgárokról felmutathat, kétségkívül az, melyet az örmény történetész atyja Mar-Ibas-Katina évkönyveiben megtartott, a következő sorokban: „Első Arsaces (127–114 Kr. előtt) uralkodása

alatt, azon nagy belháboruk következtében, melyek a Kaukaszus hegyiségben, név szerint a Bolgárok földén támadtak, közülök számosan hazájokat odahagyván, országunkba (Armeniába) jöttek és sok ideig laktak Chol termékeny vidéken”. Chol, Felső-Örményország Daik vagy Dahk tartományának Colchissal határos kerülete.

Felső-Basean, Vanand, Kol és Tayk a mai Kars (Törökország) környékén keresendő. Nem messze innen, a Çıldır tó környékén lakott egykor a szigonyok (sigynnai) egy csoportja, s az Arpa (Árpás: Harpasos) folyó mellékén (Sakasene) a királyi szkítáké (skythenoi) is.

KHORENACI munkájában (II. 58.) a basilok (baslac) neve először I.KHOSROV (198–217.) uralkodásának idején történt eseményekkel kapcsolatban bukkan fel. LUKÁCSY (1870: 136.) így összegzi a szakaszban foglaltakat.

Artasesnek (88–129 Kr. ut.) [I. Artaxias (i. e. 189–160.)] idejében, Satinica [Satenik, más néven Satana] királyné rokonai és kísérei az alan származású Araveliek, mint vérei a nagy királynénak külön nemzetség- és főnökséggé (satrapia) alakítottak Örményországban, kik utóbb Tiridates [II. Tiridates (217–252.)] atyjának Chosroesnek [I. Khosrov] idejében a basilius gyarmat egyik nevezetes főnökével házasság által összeolvadtak.

KHORENACI szerint (II. 65.) VALARS uralkodása idején kazárok (khazrac), valamint basilok (baslac) harcoltak nevezett király ellen (lásd fentebb is).

Ennek (Valarsnak, uralkodott 194–214) országlása idejében az északiak: az-az a Kazarok és Basilok egyesült csapatai Szurhab-Venaszep nevű királyuk vezénylese alatt a Tzur kapun bétörttek, és átkelvén Cyrus folyóján Örményországba jöttek, kiket Valarses válogatott hadaival azonnal felkeresett és egy igen véres ütközetben megvert, azután a futamlókat a Tzur zárokig sőt azon belől is jó darabig kergette, itt azonban a magát újból rendbeszedett ellennel kemény és makacs harcz keletkezett, melyben jóllehet az Örmények győztek, de Valars királyuk, kit a harcz hevében nyílveszsző talált, elesett. Fia Chosroes, ki a persa Artabannak [IV. Ardavan (213–224.)] országlása harmadik évében lépett az örmény trónra, atyja halálát megboszulandó, Örményország szinte minden csapatait összevonta, és általmenvén a nagy hegyen (Kaukaszuson), a hegyiség harczias népeit fegyvere erejével meghódította... nagyobb biztonság okáért minden száz harczosból egyet magával kezessül elvitt, diadala és főurasága jeléül pedig emlékoszlopot állított hellén felírással. (LUKÁCSY KRISTÓF fordítása; 1870: 131–132.)

VALARS (VOLOGASES) és CHOSROES (KHOSROV) személyével kapcsolatban lehetnek kétségeink. II. VOLOGASES (186–198.) mint apa – uralkodási ideje okán – itt nem kerülhet szóba. A feltételeknek leginkább megfelelné – ARDAVAN ország-

lásának kezdetét tekintve alapnak – I.KHOSROV (198–217.) és fia, II.TIRIDATES (217–252.). Emezt KHOSROV névvel is illették (CHAHIN 2001), például AGATANGELOS (lásd alább). A kazárok és a barszilok armeniai hadjáratára tehát – I.KHOSROV elestének idejéből következően – a 217. év táján került sor.

KHORENACI (II. 83.) szerint TRDAT (III. TIRIDATES, 287–330.) ASKHADAR, alán király leányát – neve ASKHEN, görögösen ASIKENE (ΑΣΙΚΗΝΗ) – vette feleségül a 297. évben. Uralkodásának vége felé pedig basilok (basilk) törtek be Armeniába. A harcokról, illetve a király hősies helytállásáról LUKÁCSY (1870: 137.), a szerzőt (II. 85.) idézve, részletesen beszámol. TIRIDATES győzelmet aratott, majd II.SHA-PUR (309–379.), perzsa király ellen indult.

Hasonló történetet ad elő IOSEPHUS FLAVIUS. Az alánok – a Tanais folyó (Don) és a Maiotis tó (Azovi-tenger) között lakó szkíta törzs (nyilván őrsök) – a Kaukázuson túli területek kifosztására készültek. Hyrkania (e helyen Kaukázusi Ibéria) királyának engedélyével NAGY SÁNDOR kapuján (Derbenti-kapu) benyomulva feldúlták Atropatene (Azerbajdzsán) és Armenia királyságát. I.TIRIDATES (53–58., 62–88.) és testvére (a későbbi II.PAKOROS, 77–115.) több alkalommal megütközött velük. E harcok során egy alán harcos pányvát vetett TIRIDATESRE, és kis híján foglyul ejtette.

AGATANGELOS (5. század) tudósítása a parthusok bukásának idejére vonatkozik. Amikor az Arsakida származású II.TIRIDATES (217–252.) – az örmény szerző KHOSROVNAK nevezi – értesült rokona, IV.ARDAPAN (213–224.) haláláról, megtorlásra gondolt. Sereget gyűjtött, egyebek között kaukázusi alban és ibériai csapatokat, és megnyitotta az alánok kapuját (Darjal-szoros), továbbá Tsor védművét (Derbenti-kapu), engedélyezvén a hunok (honk) csapatainak bevonulását. Megtámadta a perzsák birtokait, azonkívül Asorestant (Beth-Aramaye) Tisbon (Ktesiphon) kapuiig. A grúz történeti feljegyzésekben (*Kartlis Tskhovreba*) ezen eseménnyel kapcsolatban az *ovsni* (jászok) s a *khazarni* (kazárok) nevét említik. Ovsni a kaukázusi alánoknak is nevezett őrsöket, khazarni pedig a Keleti-Kaukázus északkeleti lejtőin letelepedetteket jelenti. Utóbbiakat más esküdteknek és kazároknak is nevezik, a hozzájuk csatlakozott törököket pedig barszilnak.

A Derbenti-kapu örményhez hajlított szkíta neve *Tsor* – görögösen elferdítve *Zouarou* (Ζουαρου), *Tzour* (Τζουρ), latinosan *Tzur*, *Zuari* –, szkíta nyelven *Zár*. A perzsa *Darband* név jelentése pedig betű szerint *Kapuzár*.

AGATANGELOS beszámolója az események hátterét nem említi. A 226–228. évben I.ARDASHIR (224–242.), Parthia bekebelezése után, birodalmának gyarapítása fogott, s tervbe vette Armenia meghódítását is. A harcok első két évében a

rómaiak, szkíták (alkalmasint jászik) és a kusánok (e helyen avarok) seregei visszavonultak, II. TIRIDATES azonban folytatta a küzdelmet a perzsák ellen. Tizenkét évig tartó háborúskodás után ARDASHIR visszavonta csapatait Armenia területéről.

AGATANGELOS munkájának második része VILÁGOSÍTÓ SZENT GERGELY (kb. 257–331.) térítő munkájáról értekezik. A jeles szent Armeniát bejárva, Isten ígését hirdelve eljutott a szomszédos Masktac határáig, az alánok kapujáig stb. is. A szövegben megjelenő Masktac név a görög szövegváltozatban Masakhouton Ounon (Μασαχουτων Ουνων), azaz *más esküdt hunok* alakban szerepel.

SANESAN, avagy SANATRUK (298–338.) seregével, a 337. évben, esztendőnyi időre megszállta, és fosztogatta Armeniát, III. KHOSROV (330–339.), armeniai király csapatai azonban végül legyőzték. Az Arsakida házból való SANESAN Kaukázusi Albania Mazktac fejedelemségének ura volt. (A Mazktac név alkalmasint a szörnyszülött massaget, emez pedig a szkíta más esküdt szókapcsolat elfajzott változata.) Nevezett országrész a Kaszpi-tenger partvidékén, a mai Azerbajdzsán és Dagesztán területén feküdt. Déli határa a Kura folyó volt. Forrásunk – PHAUSTOS BYZANTIOS (5. század) munkája, *Patmut'iwn Hayots'*, 3. 7. – szerint SANESAN különböző népek, közöttük alánok, massageták (görögösen Μασαχουτων Ουνων) és hunok (honk) képviselői közül gyűjtötte hadait.

A 350. esztendőben a hunok betörték Szogdia területére, és a Perzsa Birodalom északkeleti tartományait háborgatták. II. SHAPUR, a perzsák királya a 350. évben fegyverszünetet kötött Rómával, visszatért a szíriai frontról, s leszámolni készült keleti ellenségeivel. Erejét és idejét 350–359. között az avarok és a hunok – a 356. évben keltezett híradás szerint kusánok (euseni), illetve chioniták (chionitae) –, valamint a lázadó gélek (a mai Gilan tartomány egykori lakói) elleni csatározások kötötték le. Az avarok (kínai források szerint jüecsék) ekkortájt (356–358.) Baktria területén, Balkh város környékén – VAHRAHRAN, avagy BAHRAM (330–365.), kusánsah névleges uralma alatt –, a kujsuangok korábbi birtokain éltek. A hunok egy csapata ez időben valószínűleg Dihistan tartományban tanyázott. A 358. esztendőben a hunok békét kötöttek, s szöveterkeztek a perzsákkal. A következő évben a perzsák mellett harcoltak – gélek, kaukázusi albanok és szakák (alighanem massageták, avagy jászik) társaságában – Amida (ma Diyarbakir) ostrománál. A 361. esztendő táján Edessa (Urfa) környékén is feltűntek.

Az alánok, avagy más esküdtek ez idő tájt Armenia perzsák elleni küzdelmében (359–368.) is részt vettek. A források II. ARSHAK (350–368.), armeniai király és az alánok szövetségéről tudósítanak.

A törökök leginkább harcias derékhada – a később európai hunoknak, bolgároknak is nevezett alakulat – a 4. század vége felé, a 375. évben tűnt fel a Volgától nyugatra. Leigázták a jászok és a germánok jó részét, és mintegy három emberöltőnyi ideig ők voltak a kelet-európai puszták kizárólagos urai.

IOORDANES szerint (*Getica*, 24. 123–126.) a hunok a Maeotis mocsarának túlsó (keleti) partján laktak. Amint a mocsáron átkeltek, rávetették magukat az alpidzurokra, alcildzurokra, itimarokra, tuncarsokra és boiscokra, akik az innenső oldalon éltek. Kik lehettek ők – egyesek feltételezik, talán a hunok előőrsei –, nemigen lehet eldönteni. IOORDANES PRISKOS munkájára hivatkozik, és a szóban forgó neveket is tőle kölcsönözte. PRISKOS fennmaradt töredékeiben nevezettek – Amilzouroi, Itimaroi, Tonosoursi, Boiskoi – RUGA, hun király uralkodási idejének (422–434.) szereplői. A szerző szerint az Al-Duna mentén éltek.

Az onogur név – khailandur alakban – első ízben (450.) a Keleti-Kaukázusban letelepedett hunokkal kapcsolatban bukkan fel ELISAEUS (410–475.) könyvében. (KHORENACI hasonló tárgyú jelentését, mint mondtuk, nem tudjuk pontosan keltezni.) Az ogur és onogur elnevezést PRISKOS a 463. esztendő eseményei kapcsán említi. A szabarokat ugyanezen időben (463.), a kazárokat, a barszlokat (555.) és az eszkileket (563.) jóval későbbben jelzik forrásaink. Nevük a mondott időben bukkant fel először a bizánci stb. híradásokban.

A 481. évtől a kelet-európai pusztán élő török–szkíta népességet, az európai hunoknak nevezett alakulat népét, már bizánci források is bolgár néven említik. (A korábbi adatok a 354. évből, illetőleg a négyszázas évek elejéről valók.) A bolgárok egyik felekezete, keleti szárnya (outourgouroi, outrigouroi: ötogurok) a Don folyótól keletre, a Kubány, a Kuma és a Manyics folyó mellékén lakott. Másik felekezetük, nyugati szárnyuk (kotrageroi, kotriageroi, kotrigoroi, kotrigouroi, koutourgouroi, koutragouroi, koutrigoroi, koutrigouroi: hatogurok) a Don folyótól nyugatra telepedett le. Nevezettek címe első ízben a 6. század közepe táján tűnik fel forrásainkban. A bolgárok megszólításának végső forrása, bár vitatott, hihetőleg az ötörök *bulgha* (bulğa: kavár) – a szkíták nyelvén *bolygat* (háborgat, kavár) – kifejezéssel van kapcsolatban.

PSEUDO-ZAKHARIAS – az 555. esztendőben – előszámlálja a Kelet-Európában, közelebről a Kaukázus vidékén tanyázó pusztai „népeket”. Az arámi szöveg az említett nevek – *wngr* (unogor), *wgr* (ugor), *sbr* (sabar), *bwgrgr* (burgar), *kwtrgr*

(kurtorgor), *br* (abar), *ksr* (kasar), *dyrmyr* (dyrmyr), *srwrgwr* (sarurgur), *bgrsyq* (bagarsyk), *kwls* (kulas), *bdl* (abdel), *ftlyt* (eftalyt) – többfajta hangzósítást is megengedi.

Az *onogur* (wngr), illetve rövidebb változata, az *ogur* (wgr) név ágazatot jelent. Az *oğuz*, avagy *ogur* kifejezés, számnévvel összekapcsolva, a hun szövetség egy-egy nagyobb csoportját jelöli, pl. *toquz oğuz* (kilenc nép ágazata), *onogur* (tíz nép ágazata).

A *szabarok* (Állhatatosság népe) és a *barsziloc* (párduc népe, párduc szövetsege), nevükből következtetve – legalább nagyobb részben – alighanem törökök voltak. Megszólításuk helyneveinkben is nyomot hagyott, pl. Szabar, illetve Berce, Varsány.

A *bolgárok* (kavarók), avagy európai hunok vegyes, török és jászai népességet képviseltek. Keleti és nyugati szárnyuk az *ötogur*, illetve a *hatogur* nevet viselte. A két csoport lakóhelyét a Don választotta el egymástól. Az ötögurok között a jászokat – többségében legalábbis – alighanem őrsök, a hatögurok között pedig rósalánok képviselték. A *kurtorgor* (kwrtrgr) és a *koutrigouroi* stb. cím, jóllehet betűzésük eléggé hasonló, nem szükségképpen (ámbár valószínűsíthetően) azonos népet jelöl. A bolgárok kötelékéhez tartozott egy időben, nem számítva a kaukázusi alánokat, valamennyi kelet-európai török és szkíta nép. Az e helyen említettek is, az avarok kivételével.

Az *avarok* (Avi népe) túlnyomórészt szkíták voltak. Egyetlen szkíták uralta felekezet a felsoroltak közül, mely megőrizte népi nevét, és nem volt részese a bolgárok társulásának.

A *kazárok* (császárok) népének szervezői szkíták, nevezetesen jászok, közelebről őrsök voltak. Ők eredetileg Kalász (Khorasmia) lakói voltak. A *kalászi* (kwls) név szintén őket jelöli. A Keleti-Kaukázus vidékén élő őrsök, barsziloc és szabarok népességének egy része utóbb kivált a bolgárok, illetve kazárok kötelékéből, és megalapította Volgai Bolgárországot stb.

A *dyrmyr* címet – helytelenül lebetűzött név is lehet – PRISKOS töredékeinek *itimaroi* nevével kapcsolják össze, ám utóbbit sem tudjuk ismert néphez rendelni.

A *sarurgur* (srwrgwr) névvel kapcsolatban is csak találgathatunk. Talán a sárga ujgurokat képviselték, és talán más néven is szerepelnek a felsorolásban. Először PRISKOS említi őket (saragouroi) a 463. évben, s az 555. évben hallunk róluk utoljára.

A *heftalitáknak* (bdl, fflyt) nevezett avarok a felsorolás végén kétszer szerepelnek.

AL-TABARI (839–923.) *B.n.ž.r* és *B.l.n.ž.r* nevű nemzetséget említ a Kaukázus vidékéről (AL-TABARI in BOSWORTH 1999). Előbbiről biztosat nem mondhatunk; utóbbi alkalmasint Berencsként, Berényként (Berendzs[l]er) értelmezhető. Nevezetteket, jelenti a szerző, a kazárokkal egyetemben, a türkök leigázták az 566–571. évben.

A hunok európai birodalma

Szogdiát a 350. évben rohanták le a chionitae névvel is illetett hunok, avagy törökök, vélhetően egyik harciasabb kötelékük. Kilenc évvel később a hunok már együtt hadakoztak a perzsákkal – gélek, kaukázusi albanok és szakák (véltetően más esküdtek, avagy alánok) társaságában – Amida (ma Diyarbakir) ostrománál. A 361. esztendő táján Edessa (Urfa) környékén is felbukkantak.

Az európai hunoknak nevezett alakulat seregei a 375. évben megjelentek a Volga és a Don közötti pusztákon. Fellépésük végét jelentette a békés kapcsolatoknak, és egyúttal végét a szkíták birodalmának. A hunok, a leigázott népek hadaival egyesülve, uralmuk alá hajtották a kelet-európai puszták lakóit. A számban legjelentősebb alánok egy része, a Északi-Kaukázus vidékén, megőrizte függetlenségét, más részük, pl. a legyőzött Don-vidéki tanaiták, a hunokhoz csatlakoztak. A hunok és alánok rövid életű háborús szövetsége csupán emberöltőnyi ideig tartott.

A hunok előőrsét alkotó alánok ezt követően a Don és a Dnyeszter között élő keleti gótokra támadtak. Ezek többségükben meghódoltak – királyukat elvesztették –, csupán kisebb csoportjuk menekült, ALATHEUS és SAPHRAX vezérletével, római területre. A keleti gótokon kívül hűbéreseik, pl. a germán herulok, szkírek, rugiak, a balti venedek, a szkíta alánok is a hunok uralma alá kerültek. IORDANES (*Getica*, 24. 130.) szerint a hunok királya ez időben BALAMBER volt, állításának hitelét azonban – mivel e név csakis nála szerepel, s mert a hun király megszólítása feltűnően hasonlít pl. a gót Walamer névhez – több szakember is kétségbe vonja. A hun fejedelem mindazonáltal viselhetett törökös nevet is – pl. mongol *балмад*, *баламад*, *баламуд* (balmad, balamad, balamud): *merész*, *vad*, *vakmerő* stb. –, melyet a germánok saját hallásukhoz igazítottak. (ATTILA, bolgár uralkodó nevével is alighanem hasonlóképpen jártak el. Alkalmasint a mongol *эзэн* (edzen: fejedelem) szóból ferdítették.)

Tehát a hunok benyomultak azoknak az alanusoknak területére, a kik szomszédjai a greuthungusoknak és a kiket Tanais-mellékieknek szoktak nevezni. Sokat közülök megöltek és kifosztottak, a többbit szövetségi szerződéssel csatolták magukhoz és csatlakozásuk által önbizalmukban megerősödve váratlan támadással berontottak Ermenrichusnak, egy harczias és sokféle vitéz tettei miatt a szomszéd népektől rettegett királynak kiterjedt és termékeny birtokaiba. (AMMIANUS MARCELLINUS, *Rerum gestarum libri*, XXXI. 3. 1.; PIRCHALA IMRE fordítása.)

AMMIANUS MARCELLINUS szerint a keleti gótok királya, HERMANARIK a fenyegető veszedelem miatt – túlzott rettegés okán – végzett magával. IORDANES (*Getica*, 24. 129.) szerint a korábban leigázott rósálánok (rosolani, rosomeni, rosomoni, rosomori, tasomoni) csoportjából ketten, név szerint SARUS és AMMIUS sebeztek halálra.

HERMANARIK halála (376.) után a keleti gótok két pártra szakadtak. Többségük behódolt a hunoknak, kisebb részük pedig a nyugati gótoknál keresett menedéket.

A hunok a 376. esztendőben megütköztek a nyugati gótokkal a Dnyeszternél. A gótok a Szeret folyóhoz hátráltak, majd tovább nyugat felé. Kisebb kötelékük, elűzvén onnan az alánokat, az Erdélyi-medencében (Caucaland) telepedett le, nagyobb csoportjuk pedig az Al-Dunához sereglett, és a Római Birodalom területére kért bebocsátást. A keleti gótok egy része, az Olt és Duna közén lakó táifalok, valamint a velük együtt élő népek is csatlakoztak hozzájuk. A rómaiak méltatlan bánásmódja miatt a gótok hamarosan Róma ellen fordultak.

A 377. évben a hunok és alánok kisebb csapata a nyugati gótok, illetve királyuk, FRITIGERN seregét támogatva harcolt a rómaiak ellen. A gótok közben Trákiát dúlták. VALENS császár (364–378.) perzsa frontról kivont seregeivel ellenük ment, de a hadrianopolisi (Edirne) csatában (378.) vereséget szenvedett, és halálát lelte. Ezután a lázadók, maguk előtt hajtván a Kárpát-medencében letelepedett jászik kisebb-nagyobb csapatait is, Felső-Moesián át betörték Pannoniába, a 379. esztendőben azonban I. THEODOSIUS császár (379–395.) legyőzte őket. Ezek után Róma kifosztására indultak, majd a 418. évben Galliában királyságot alapítottak.

FRITIGERN nyugati gótjait végül Alsó-Moesia és Dacia ripensis tartományban telepítették le. ALATHEUS és SAPHRAX keleti gótjait, valamint a hozzájuk szegődött hun-alán rajt Felső-Pannoniában. A 380. évben GRATIANUS császár

(367–383.) szerződést kötött velük, és engedélyezte nekik a letelepedést, s ettől fogva római segéderőként szolgáltak. GRATIANUS hun és alán testőrcsapatot is szervezett.

A hunok derékhada a gótok erejének letörése után sem mozgult el a kelet-európai puszta keleti feléből. Fő szállásukat még a négyszázas évek elején is a Dontól keletre találjuk. A keleti gótok a hun uralom egész ideje alatt megtarthatták szálláshelyeiket a Dontól nyugatra.

A 381. évben a Havasalföldön lakó nyugati gótok egy része is átkelt a Dunán római területre. A gótok elhagyott szálláshelyeit az Al-Dunánál a hunok foglalták el, és innen nyomultak előre az Alföld felé, s azt a 384. esztendő előtt vélhetően el is érték. Jó ideig hatalmuk biztosításával, birodalmuk szervezésével voltak elfoglalva, s ezért viszonylagos békében éltek a rómaiakkal. Fejedelmeiknek fizetett hűbér ellenében féken tartották Róma ellenségeit. Hun és alán rajok gyakorta vettek részt – segédcsapatként – a Birodalom belső viszályai kapcsán dúló csatározásokban.

A 391. év decemberében a hunok csapatai, a befagyott Dunán átkelve, római tartományokban pusztítottak. A jászik a dákokkal (bajos megállapítani, milyen népre vonatkoztatták ez időben a dák nevet) beütöttek Pannoniába. Kalandozásaik során a Júliai-Alpokig jutottak. A baszternák és a nyugati gótok, valamint – CLAUDIUS CLAUDIANUS (kb. 370–404.), római költő szerint – a gelónok és a massageták ugyanekkor Trákiába törtek be. FLAVIUS STILICHO, a rómaiak hadvezére legyőzte őket 392. tavaszán. A gelónok a mordvinok társaságában élő hellének voltak. HERODOTOS számol be róluk az i. e. 5. században. Fellépésük e helyen és időben nehezen elképzelhető.

THEODOSIUS halála (395.) után belháború dúlt a Római Birodalomban. A hunok nagyobb csapata, kihasználva a zavaros állapotokat, a Kaukázuson át betört Perzsiába, valamint a kis-ázsiai római tartományokba. Egy csoportjuk az Antitostól délre és nyugatra pusztított. Ezeket, amikor átlépték az Eufráteszt, a rómaiak szétszórták. Egy másik hun csapat Ktesiphon felé vette az irányt. Őket a perzsák vetették vissza. A harmadik csoport Kis-Ázsia keleti részén és Szíriában dúlt.

A hunok, illetve a keleti gótok és az alánok, a 395. év nyarán Pannoniát és Dalmáciát támadták. A markomannok, a kvádok és a vandálok – ez idáig távol tartották magukat a harcoktól – szövetségesként csatlakoztak hozzájuk. A hun sereg nyugati szárnyának fejedelme – a Havasalföld és az Alföld népességét uralta – ez idő tájt ULDIN (390–410.) volt.

A nyugat felé terjeszkedő hunok a háromszázas évek végén kiszorították az Erdélyi-medencében megtelepült nyugati gótokat, és a Tisza-menti síkra űzték őket. Az Alföldön élő, gótoktól szorongatott jászik egy csoportja a 398. évben római területre kért bebocsátást. Egy részüket Pannonia tartományban szállásolták el, többségüket azonban Észak-Itáliába és Galliába vitték, és a hadra fogható férfiakat besorozták a római seregbe. A vandálok – a Felső-Tisza vidékétől a Maros torkolatáig terjedő síkon laktak – jelentős része szintúgy Pannonia tartományba költözött, és szolgálatot vállalt a római seregekben. A Kárpát-medence északkeleti szögletét megszállva tartó gepidák egyik csoportja szintén nyugatra vándorolt.

A nyugati gótok a 401. évben betörték Pannoniába és ott hét évig garázdálkodtak. A rómaiak lett alán és vandál telepések Noricum ripense és Rhaetia tartományba menekültek, az alánok egy része, valamint a keleti gótok pedig csatlakoztak a nyugati gótokhoz, és a szövetségesek derékhada a 408. évben Itáliába vonult. A 424. évben RUGA, később a hunok királya (432–434.), sátrát az Alföldön, a Tiszától keletre ültette fel.

A hun csapatok az alánok alföldi birtokait a 401. évben, a nyugati gótok pannoniai pusztításaival nagyjából egy időben foglalták el. A hun sereg egyik szárnya ugyanekkor, a Kárpátokat északról megkerülve, a sziléziai vandálokat űzte el birtokairól. A hunok csapatai valamivel később (405–406.) foglalták el a kvádok Ipoly és Morva között elterülő földjeit. Legyőzetésük nyomán a kvádok (ez időtől fogva szvébeknek nevezték magukat) részben behódoltak, részben elmenekültek, s a Duna mentén nyugat felé vették útjukat.

A hunok és az alánok háborús szövetségének szakadása (401–402.) nyomán az alánok nagyobb számban – germán népek csoportjainak társaságában – Délnyugat-Európába (Galliába, a Pireneusi-félszigetre stb.), illetve Észak-Afrikába költöztek.

A menekülők több kisebb csoportban, a Duna völgyében, a Rajna felé menekültek. Út közben magukkal ragadták ama germán és alán telepéseket, kik nem sokkal előbb érkeztek Pannoniából Noricum és Rhaetia tartomány területére. A menet a 406. évben Mogontiacumnál (Mainz) érte el a Rajnát, ahol a menekedők összecsaptak a frank véderővel.

A rómaiak által barbároknak nevezett népek másik csoportja a gót RADAGISUS vezérlete alatt Aquileia városa felé vette útját, és 405. végén betört Itáliába. A jórészt gótokat tömörítő sereget a római hadak, illetve alán és hun segédcsapataik 406. nyarán tönkrevették.

A hunok 430. körül már a Majna és a Neckar völgyében élő burgundok, illetve a frankok ellen hadakoztak, és a burgundok területeit legázolva az Alsó-Rajnáig jutottak.

Rajtaütöttek a langobardokon is, és megölték királyukat. PAULUS diaconus (kb. 720–799.) ezen eseménnyel kapcsolatban a hunokra bolgár (vulgares) néven hivatkozik (*Historia Langobardorum*, 1. 16.). Egy névtelen római író pedig már a 354. év naptárában ZIEZI nevű vezetőt és vulgares nevű népet említ (CHRONOGRAPHUS ANNI CCCLIII in MOMMSEN 1892). Kiket tehát európai hunoknak mondkunk, magukat bolgár névvel illették. A „hun” cím eszerint nem nép neve volt, hanem számos népet egyesítő szövetségé.

Róma – BLEDA (434–444.) és ATTILA (434–453.) uralkodásának kezdetén – átengedte Pannonia Prima és Valeria tartományt a hunoknak. ATTILA, ha hinni lehet a tudósításnak, utóbb megölette fivérét híveivel együtt. Uralma alatt egyesítette a hunokat és szövetségeseiket, és közvetlen befolyását a Fekete-tenger vidékétől a Kárpát-medencéig terjesztette ki.

II. THEODOSIUS (402–450.), bizánci császár a 449. évben követséget küldött ATTILA udvarához. A küldöttség tagja volt PRISKOS, görög történétíró, ki szemtanúként nyilatkozik a hunokról és uralkodójukról.

ATTILA a 451. évben a Nyugat-római Birodalom ellen vonult fel, s Galliában vezetett hadjáratot. Seregének magvát bolgárok, gepidák és keleti gótok alkották. A vele szemben álló erők között, a Tricassium (Troyes) mellett lefolyt csatában, ott voltak az Aurelianum (Orléans) környékén letelepített alánok seregei is, mintegy tízezer lovas, SANGIBANUS vezetésével. A catalaunumi síkság, ahol az ütközet lezajlott, alighanem a nyugati gótoktól és az alánoktól örökölte nevét.

ATTILA Észak-Itália elleni hadjárata Aquileia városának elfoglalásával (452.) vette kezdetét. A hunok serege a Pó alföldjén Mediolanumig (Milánó) nyomult előre. Az éhínség és a járvány – valamint a kelet-római császár csapatainak betörése hun területre – visszavonulásra szorította őket.

ATTILA halála (453.) után – legidősebb fia lett a főhatalom birtokosa – fiai összekülönböztek örökségükön. A germán népek kiváltak a hun szövetségből, illetve szembefordultak uraikkal. A gepidák vezette pártütők – szvébek, rugiak, herulok, szkírek és a hozzájuk csatlakozott alánok – sorozatos csatákban felülkerekedtek a hunok nyugati szárnyának seregén. A hunok mellett küzdöttek a germánok és alánok kisebb kötelékei. ELLAK (453–454.) elesett a Nedao folyó (talán a Duna) melletti harcokban. A hunok befolyása a Kárpát-medencében néhány éven belül megszűnt. Maradékaik (nagyobb részük vélhetően török, kisebb ré-

szűk szkíta, és nyilván germán stb. néptörödékek is éltek közöttük) a Havasalföldön, illetve a Keleti-Balkán (Dacia ripensis, Kis-Szkítia, Moesia inferior, Trákia) területén leltek hazára, s néhány évszázad alatt összekovácsolódtak az ott lakókkal. Más részük a kelet-európai pusztára vonult vissza, ahonnan a hunnak, ön-maga által bolgárnak (vulgares, boulgaroi), azaz kavarónak nevezett vegyes népesség jelentősebb része nem is mozdult el. A vulgares név a 354. évben, a boulgaroi elnevezés pedig a 481. évben tűnt fel először.

IORDANES (*Getica*, 52. 268–269.) ekként számol be a Kelet-Európába visszavonult hunokról.

Megtörtént pedig, hogy Attila fiai a gótok ellen jöttek, mintha azok csak uralmak alól szöktek volna meg, vagy úgy, mintha megugrott rabszolgák után kutatnának és a másik két testvér tudta nélkül egymagára Valamerre támadnak. Ezeket ő, bár kevesed magával, mégis fogadta és sokáig fárasztva, úgy leverte, hogy az ellenségnek alig egy része maradt meg, amely futásra fogván a dolgot, Scythia azon részébe ment, a mely mellett a Danaber folyam [Borysthenes (Boristen); Dana aviz: Dnyeper] vize folyik el, amelyet a hunnok saját nyelvükön Varnak [Bor] neveznek. (BOKOR JÓZSEF fordítása.)

A Kárpát-medence nagyobb részében a 454. év után germán népek uralkodtak. A gepidák a Tiszától keletre eső területeket birtokolták, beleértve az Erdélyi-medencét és tágabb környezetét is. A Duna–Tisza közének déli részén szkírek laktak, a Garam vidékétől nyugatra szvéb néptörödékek (a kvádok maradécai) és herulok, Alsó- és Felső-Pannoniában (a 456–471. évben) a keleti gótok. A Kárpát-medence korábbi telepesei, illír, kelta, pannon, szkíta stb. származású lakói közül is sokan helyben maradtak.

DENGITZIK (454–469.), ATTILA második fia az Al-Dunától keletre letelepedett hunok, többek között az akatirok fölött uralkodott. Utóbb Bizánc ellen szervezkedett, és a 459. évben megszállta Bassiana (egykor Pétervárad) városát. Tíz évvel később egy újabb vállalkozás során csatát veszített, s elesett.

Egyesek az akatiroi nevet összekapcsolják a ragadozók (agathyrsoi) megszólitásával. Az akatiroi, illetve az agathyrsoi stb. név egybecsengése alighanem véletlen, mindenesetre alkalmat ad találgatásra.

ATTILA harmadik fia, ERNAKH (454–469. után) híveivel, közöttük CANDAC (Kandász, avagy Kondás) fejedelem alánjaival, Kis-Szkítiában (Dobruzsza) letelepedett le.

Az európai (fekete, avagy nyugati) hunok hatalmának lehanyatlásával nagyjából egy időben (456.) Közép-Ázsiában a heftalitának (yeti ala at), illetve fehér (avagy keleti) hunnak is címzett avarok jutottak uralomra. Az avarok fő fészke Kelet-Baktria volt. A kínaiak őket jüecséeknek, örmény hírmondók kusánoknak, nyugati források kidarítának nevezik. Az avarok ekkortájt – utolsóként a szkíta népek sorában – tagozódtak be a hunok szövetségébe, és az 554. esztendőig a heftalitáknak nevezett kötelék részesei, illetve szervezői voltak.

Ez idő tájt került sor a szabarok költözésére is. Az avarok harcba keveredtek velük, alighanem Szogdia megszállása kapcsán. A szabarok – az eseményekről PRISKOS a 463. évben számol be – elhagyták Közép-Ázsiát, és a Keleti-Kaukázus vidékén telepedtek le, kimozdítván onnan az ogurokat (ourogói), a saragurokat (saragouroi) és az onogurokat (onogouroi). A saragurok azután a kelet-európai pusztá keleti felében telepedtek le, majd több ütközetben legyőzték a Dnyeper-mellékén élő akatirokat (akatiroi, akatziroi), a 467. év táján pedig már velük együtt – a rómaiak szövetségeseiként – hadakoztak a perzsák ellen, Kaukázusi Ibéria és Armenia területén.

ARTILA halála után a kelet-európai pusztán a bolgároké a vezető szerep. Az alánok, avagy más esküdtek – jöllehet a török népesség között tekintélyes számban, helyenként többségben éltek, s megőrizték anyanyelvüket is – önállóságukat, és vele nevüket kétségtelenül elvesztették. A Kaukázus északi lábánál azonban virágzik egy független alán állam. Az alánok időről időre hűbéresei, szövetségesei lesznek türköknek, kazároknak stb., kitartanak azonban e helyt egészen a 13. századig, a mongol megszállás idejéig.

A Kárpát-medencében letelepedett alánok a szerveződő germán birodalmak – gepidák az Erdélyi-medencében és a Tiszántúlon, keleti gótok Pannoniában stb. – hűbéres szövetségeseiként folytatták életüket. A Duna–Tisza közén és a Temesközben egyes csoportjaik, legalább névlegesen, megőrizték függetlenségüket. Az Alföldet a ravennai császári udvar továbbra is szarmata határvidékként tartotta számon. Az 5. század vége felé még hallunk a „szarmatákról”. A 469. évben a keleti gótok ellen harcoló germánok sorában – BABAI, illetve BEUCA nevű fejedelmük vezérletével, a kvádok utódainak szövetségeseiként – részt vettek a Bolia (Ipoly) melletti csatában. BABAI 472. körül elfoglalta Singidunum (ma Belgrád) városát, a nyugati gótok azonban legyőzték, szolgálait és javait zsákmányként elhurcolták. A Kárpát-medencei alánok további sorsát, adatok hiányában, jó ideig nem tudjuk nyomon követni. A 488. évben még hallunk róluk – egy cso-

portjuk a gepidák soraiban harcolt a gótok ellen –, azután már csak az avar letelepedés idején. Legutoljára PAULUS diaconus említ „szarmatákat”, az 568. évben Pannoniából kiköltözött langobardok szövetségesei között.

A Kárpát-medence területét nagyjából egy évszázadig a gótok, herulok, gepidák és langobardok stb. törzsei uralták. Az 567–568. évben a Közép-Ázsiából kivándorolt avarok vették birtokba területét, s mintegy 250 évig meg is tartották. A germán törzsek többsége az avarok foglalása előtt, vagy az után Italiába költözött. A medence keleti felét birtokló gepidák többsége azonban nem hagyta el a Kárpát-medencét, az avarok hűbérese lett. Néhány száz év alatt egybevegyültek uraikkal, csakúgy, mint az itt élő szkíta alánok és más népek (pl. dákok, illírek, kelták) utódai.

Alánok Délnyugat-Európában és Észak-Afrikában

Tudósítóink már a dák–római háborúk stb. idején is hírt adnak alán hadifoglyokról – kortárs beszámolók szerint látványuk nem volt szokatlan Italia városaiban –, besorozásukról, illetve alánok letelepítéséről a római birtokokon. E gyakorlat a hunok, avagy bolgárok felbukkanása idején is folytatódott. Az alán harcosokat Róma urai nagyra tartották. GRATIANUS császár (367–375.), egyebek között, azért bukott meg, mert a római katonákkal szemben előnyben részesítette, megkülönböztetett figyelemmel kezelte alán kíséretét. I. THEODOSIUS (379–392.) országlása idején is soroztak be alánokat. A *Notitia Dignitatum* jó néhány, római területen szolgáló alán (szarmata) katonai egységről, lovascapatról számol be. Az alábbiakban a Birodalom nyugati felében elszállásoltakat vesszük sorra.

Régészeink, történészeink többsége – miként tették ezt általában az ókor tudósítói is – az alánokat és a szarmatákat különböző népességnek tekinti. Alán (alanoi) a jászok kisebb szövetségének neve volt, éppúgy, mint korábban a más esküdt (massagetai). A szuromadai (sauromatai, sarmatai, syrmatai) nevet joggal viselő nép pedig madai, avagy méd eredetű volt. A jászokra alkalmasint azért ragadt rá ezen irániak megszólítása, mert nevezettek lakóhelyén (Sarmatia) tűntek fel az i. e. 2. században, és mert bizonyára magukba olvasztottak szuromadai népelemeket is. Sarmatia, azaz a kelet-európai puszták lakói pedig, függetlenül eredetüktől stb. – hírmondóink felfogása szerint legalábbis –, mi mások lehetnének, mint szarmaták? Régészeink és történészeink többsége pedig, szükségszerűen, igyekszik vizsgálati területét leszűkíteni. Nagyjából annyit vállal, amennyi

nyivel elbír. Így aztán, aki az alánok történetét kutatja, nem egyszer figyelmen kívül hagyja a „szarmatákra” vonatkozó adatokat mint számára érdekteleneket, s megfordítva.

Comites Alani: alán kíséret Italiában (SEECK 1876, part. oc. VI. 50.).

Cuneus Sarmatarum, Breitenraco: breitenraciumi szarmata ék Britanniában (SEECK 1876, part. oc. XL. 54.).

Szarmata parancsnokságok Italiában és Galliában.

Italia tartományban: *Praefectus Sarmatarum gentiliū Apuliae et Calabriae*; *Praefectus Sarmatarum gentiliū per Brittios et Lucaniam*.

Italia mediterranea tartományban: (*Praefectus Sarmatarum gentiliū Apuliae et Calabriae*); (*Praefectus Sarmatarum gentiliū per Brutios et Lucaniam*); *Praefectus Sarmatarum gentiliū, Foro Fuluiensi*; *Praefectus Sarmatarum gentiliū, Opitergii*; *Praefectus Sarmatarum gentiliū, Patauio*; *Praefectus Sarmatarum gentiliū, ... [Uerona]*; *Praefectus Sarmatarum gentiliū, Cremonae*; *Praefectus Sarmatarum gentiliū, Taurinis*; *Praefectus Sarmatarum gentiliū, Aquis siue Tertona*; *Praefectus Sarmatarum gentiliū, Nouariae*; *Praefectus Sarmatarum gentiliū, Uercellis*; *Praefectus Sarmatarum gentiliū, Regionis Samnitis*; *Praefectus Sarmatarum gentiliū, Bononiae in Aemilia*; *Praefectus Sarmatarum gentiliū, Quadratis et Eporizio*; *Praefectus Sarmatarum gentiliū, (in Liguria) Pollentia*.

Galliában: *Praefectus Sarmatarum et Taifalorum gentiliū, Pictauis*; *Praefectus Sarmatarum gentiliū, a Chora Parisios usque*; *Praefectus Sarmatarum gentiliū, inter Renos et Tambianos prouinciae Belgicae secundae*; *Praefectus Sarmatarum gentiliū, per tractum Rodunensem et Alaunorum*; *Praefectus Sarmatarum gentiliū, Lingonas*; *Praefectus Sarmatarum gentiliū, Au...* (SEECK 1876, part. oc. XLII. 46–70.)

S mint nevezett forrásból kiderül (SEECK 1876, part. oc. XL. 37., 44., 50.), Britanniában hunok, dákok és trákok is szolgáltak. S kiegészítésként hozzátesszük, forrásunk megemlékezik az Egyiptomban szolgáló alán lovascsapatról, *Ala septima Sarmatarum* (SEECK 1876, part. or. XXVIII. 26.) is, valamint (pl. SEECK 1876, part. or. I. 116.) Kis-Szkitia (Dobruddza) lakóiról, az urak, avagy királyi szkíták késői utódairól.

A nyugati gótok ellen vívott harcokban (5. század eleje) fontos szerep jutott a római birtokokra telepített alán szövetségeseeknek, illetve SAOUL, SAULUS nevű fejedelmüknek.

Az Italiában letelepített alánok állomáshelyei – Bologna, Cremona, Novara, Oderzo, Padova, Torino, Tortona, Vercelli, Verona stb. – túlnyomórészt a Pó völgyében csoportosultak. Olaszország északi tájain több település ma is viseli az alánok nevét, például Alagna, Alano, Allain, Allegno, Sarmato.

A hunok, avagy bolgárok csapatai a 401. évben kivetették lakóhelyükről a sziléziai vandálokat, elűzték a Kárpát-medence keleti részén letelepedett germánokat, s elfoglalták a helyben lakó alánok alföldi birtokait. Az alánok erre hátat fordítottak a bolgároknak, s egy részük csatlakozott a menekülő vandálokhoz. A kvádok (szvébek) közül is akadtak követők. IORDANES szerint (*Getica*, 31. 161.) a Pannoniában letelepített vandálok és alánok költöztek Galliába. (Ahogy ez általában lenni szokott, nyilván csak egy részük kelt útra, s nem csupán ők képviselték a kivándorlókat.) Az új hazát keresők útja a Duna völgyében vezetett nyugat felé. A 401. és 402. esztendő fordulóján a Duna középső és felső szakaszánál teleltek. A 406. évben, az esztendő utolsó napján, a Rajnánál a frankok állták útjukat. A befagyott folyón átkelő vandálok már-már elvesztek a küzdelemben, az alánok egyik csoportja azonban – fejedelmük RESPENDIAL – segítségükre sietett.

Az alán-germán sereg zöme Aquitania felé tartott, kisebb csapatok azonban Belgica tartományt dúlták, illetve a Rhône völgyében haladtak dél felé. Az alánok egyik csoportja, fejedelmük GOAR, az átkelés után a rómaiakhoz szegődött. A 411. évben tűntek fel újra, amikor a GUNDAHARIUS vezette burgundiakkal karöltve IOVINUS császárt (411–413.) támogatták.

Az alánok egy része Dueroctorum (Reims) környékén szerzett lakóhelyet. E vidéken több település – Alaincourt, Allaines, Allamont, Alland’huy, Sampigny, Sermaise, Sermaize-les-Bains, Serriers, Sermoise stb. – jelzi egykori jelenlétüket.

Tudósítóink szerint a dél felé tartó alánok és germánok legyőzték a frankokat, és a Pireneusokig jutottak, ott azonban útjukat állta a határvédelem, ezért a környező tartományokban szóródtak szét, s ott dúltak, fosztogattak.

Az alánok, szvébek és vandálok végül, a 409. évben, betörték Hispania tartományba, s a 412. évben, római jóváhagyással, sorsolással felosztották egymás között a megszállt területeket. Az alánok Lusitania (Alentejo) és Carthaginiensis tartományt kapták meg, a szvébeknek és az asding vandáloknak Gallaecia, a siling vandáloknak pedig Baetica jutott.

A nyugati gótok, Róma kifosztása (410.) után, Dél-Galliában kerestek lakóhelyet maguknak. A 414. évben egy időre megszerezték Narbona (Narbonne), Tolosa (Toulouse) és Burdigala (Bordeaux) irányítását, Vasatae (Bazas) ostromával

azonban felhagytak, mert alán szövetségeik elpártoltak tőlük. A római csapatok elűzték a gótokat – a 415. évben már Hispaniában találjuk őket –, az alánokat pedig letelepítették Tolosa és Narbona között. Nevüket, pontosabban szövetségüket a környéken számos település viseli ma is, pl. Alaigne, Alan, Alénia.

A 417–418. évben a nyugati gótok – Róma biztatására – a Lusitaniát és Baeticát megszálló alánokkal, illetve vandálokkal hadakoztak. Tudósítóink szerint a (siling) vandálokra és a szvébeket uraló alánokra megsemmisítő csapást mértek Calpe (Gibraltár) hegyfokánál. Miután királyuk, ADDAC (ADDACHER, ATAC) elesett, a vezető nélkül maradt alánok az asding vandálok uralkodójánál kerestek menedéket.

A 419. évben a rómaiak és a szvébek szövetsége elűzte a vandálokat Gallaeciából. Tíz év múlva utóbbiak, valamint a hozzájuk csatlakozott gót csoportok átkeltek Észak-Afrikába. A 435. esztendőben a mai Marokkó és Algéria partvidékén ütöttek tanyát, majd a 439. évben független birodalmat alapítottak Carthago vidékén. Királyaik *Rex Vandalorum et Alanorum* címmel illették magukat. Birodalmuk az 534. évig állott fenn.

Az alánok egykori jelenlétének nyomait a Pireneusi-félszigeten is megtaláljuk. Nevét Cataluña a gótoktól és az alánoktól örökölte. Portugáliában pl. a Liszabon körzetéhez tartozó Alenquer települést kapcsolják az alánok nevéhez. Az alaunt néven ismert nagyobb testű kutyafajtát – leírása a kuvaszra illik, ábrázolása, árnyképe szerepel Alenquer címerében – az alánok honosították meg a Pireneusi-félszigeten. A 17. században azonban e fajta kihalt. Nevét ma az *alano* kutyafajta viseli. A latin nyelvekben is gyökeret eresztett egy-két szkíta eredetű kifejezés, pl. *avo*a (galíciai), *àvia* (katalán), *avia* (latin), *avó* (portugál), *abuela* (spanyol). A felsorolt nyelvekben az illető szó jelentése *nagymama*. A szkíta eredeti (ó) a magyarban is megvan. Ma már inkább csak jelzőként kapcsoljuk össze a szülőink megszólításához, pl. ómama. Kicsinyítve becézett alakját (avi) sajnálatos módon elfeledtük.

A Galliában visszamaradt alánokról forrásaink csak a 440. évben adnak újra hírt. A rómaiak ez évben engedték át Valentia (Valence) vidékét a Rhône völgyében a SAMBIDA uralta alánoknak. Az alán nevet több környékbeli település megörökölte, például Allan.

A 442. évben AETIUS alánokat telepített le Transalpine Gaul (Gallia Ulterior) tartományban. Feltételezések szerint ezen alánokról, illetve királyukról szól az alábbi, 451. évre keltezett tudósítás.

A 446. esztendő táján AETIUS utasította EOCHAR, alán királyt a bagaudák lázongásának letörésére az armoricai kerületben. SZENT GERMANUS (kb. 378–448.) rávette az alánok királyát, álljon el tervétől, hívja vissza seregét. Feltételezések szerint a korábban említett GOARRÓL van itt szó, kinek nevét a tudósító elrontotta. Ám az is lehet, azonos nevű másik személyről szól a híradás.

A 451. évben SANGIBANUS és alánjai is részt vettek a bolgárok elleni ütközetben (Campi Catalaunici, vagy Campi Mauriaci). Röviddel a csata előtt az alánok ura Aurelianum (Orléans) városának átadását ígérte a bolgároknak, a rómaiak és szövetségeseik azonban meggátolták tervének végrehajtását. Orléans környékén számos település található, mely az alánok nevét viseli ma is, pl. Allainville, Courtalain.

A 453. évben, amikor a hunok elleni háborús szövetség felbomlott, a nyugati gótok leigázták a Galliában, a Loire folyón túl élő alánokat, és megalapították saját királyságukat.

A 464. évben a BEORGOR vezette alánok Italia északi részét háborgatták. Seregüket a 464. évben, Bergomun (Bergamo) mellett legyőzték a véderők, s a csatában királyuk is elesett.

Az említett alán fejedelmek nevének többsége alighanem idegen eredetű, és többé-kevésbé elferdített. Egyik-másik azonban nyelvünk szókészlete alapján is visszafejthető. GOAR jó eséllyel lehet GÓR. CZUCZOR és FOGARASI (1864) szerint gór szavunk egyik jelentése „Nagy, magas, felnyúlt, hosszú lábu, hosszú nyakú”. RESPENDIAL neve eredetileg alighanem RÓSVANDÁL, RÓSVENDEL lehetett. Rós szavunk jelentése *vörös* (CZUCZOR és FOGARASI 1870).

A jászik jelenlétére, szövetségük nevére utal a Nyugat-Európában ma is divatos Alain, Alan, Alen stb. férfinév. Női megfelelője Alaina, Alana stb.

Szólnunk kell még e helyen a svájci Val d’Anniviers lakóiról, kiket jobbára hun eredetűnek tartanak (FISCHER 1896; KISZELY 1996). Őseik, ha csakugyan „hunok” voltak, lehettek germán vagy akár török eredetűek is, leginkább azonban – tekintettel a környéken nagyobb számban letelepedett gyarmatosok nemzetiségére – alánok, azaz jászik.

Avarok és jászok az Indiai-félszigeten

Avarjaink a Parthus Birodalom (i.e. 247–i.sz. 224.) bukását követően hűbéres sorsra jutottak. A perzsák uradalmukhoz csatolták szállásterületüket: Avarországot (Aparshahr) a Kopet-dag északi előterében, és Baktriát, a kusánok egykori birtokát. AL-TABARI szerint (AL-TABARI in BOSWORTH 1999) a kusánok (avarok) királya önszántából meghódolt.

Avarjaink sorsát, miként általában a szkíta népeket, nehezen tudjuk nyomon követni. A rájuk vonatkozó híradások igen hézagosak, s nem egyszer ellentmondásosak. S hozzá még különböző források más-más névvel – heftaliták, hunok, jüecsék, kidariták, kusánok – illetik őket. A nevüket joggal viselő jüecsék (kusánok) korai történetét a kínai források olykor össze is vegyítik az avarok viselt dolgaival stb.

I. ARDASHIR (224–242.) Parthia bekebelezése után birodalmának bővítésébe fogott. A 226–228. évben Armeniára támadt. Az örményeket római, szkíta (alán) és kusán (avar) csapatok segítették, két év után azonban – amint a perzsák elfoglalták Khorasant – magára hagyták II. TIRIDATEST (217–252.), aki ez után támogatás nélkül folytatta a harcot a perzsák ellen.

Bár TIRIDATES – MOVSES KHORENACI rendíthetetlenül KHOSROVNAK nevezi – hírvivők útján megkísérelte rávenni Parthia nemesi családait a visszavágásra, s mozgósítani a kusánok (avarok) teljes haderejét, egyetértés hiányában próbálkozásai kudarcot vallottak. Törekvéseit csak rokonai – Balkh városának ura, valamint az Arsakida származású KAREN-PAKHLAV család – támogatták (KHORENACI, *Patmut'iwn Hayots'*, II. 72.). E tudósítás nem nélkülözi a valós alapot, ám vélhetően mesés elemeket is magában foglal.

A perzsák, mondja az örmény szerző, utolérték a menekülő KAREN családot, és a kisdéd PEROZAMAD kivételével kiirtották a férfiakat. A gyermekkel megmentője a khusok birtokaira (vagyis az avarok országába) futott. PEROZAMAD utóbb, a perzsák szolgálatában, a hadvezéri tisztségig vitte. A hunok (e helyt nyilván avarok) elleni harcokban kitüntette magát, és végül támogatásukkal Balkh városának hűbéres ura lett. Mivel I. SHAPURNAK (240–270.) az engedelmességet megtagadta, elérte végzete. Idősebb fia, KAMSAR, felismervén tarthatatlan helyzetét, a 325. év táján örmény királyi rokonánál (III. TIRIDATES, 298–330.) keresett menedéket, s a Kamsarakan nemesi család alapítója lett.

Utólérvén Artaxerxes a Chosroeshez (örmény királyhoz) futamló kareni Bahl családot, azt egy lábíg levágatta, kardra hányatván annak minden férfi ivadékát a korostól le a csecsszopóig, egyetlen kisdédet kivéve, kit Purz nevű gyámnoka elrej-

tett és vele a Chusok földére menekült, azt vérei kezére juttatandó. Kit, miután életben maradását és hollétét Artaxerxes megtudta, csakis úgy nyert magának kiadatni, hogy gyámatyja fiainak ünnepélyesen felfogadta, miszerint a serdülő Berozamadnak nála legkisebb bántalma sem leend, sőt atyja tisztibe és ősi örökségébe visszahelyeztetendi.

Azon időben (320 Kr. ut.) hozzá (Tiridates Armenia királyához) jött Kamszar nevű rokona, Berozamadnak idősebb fia. Berozamad pedig azon gyermek, kit Purz, a Kareni Bahl nemzetségnek Artaxerxes (perzsa király) parancsolatjára történt felkonciztatása alkalmával a közveszélyből kiragadott, s a kit midőn felserdült, Artaxerxes, atyja méltóságába, a hadvezérbe helyeztetvén, ama barbar népek (Hunok) ellen küldött, álnokul őt törbe ejteni és elveszteni szándékozván, de a ki erős és bátor férfi levén, hadvezéri képességének és vitézségének számos ütközetekben bámulatos jeleit adta; a vezérrel, kit Chagannak hívnak, több versen megütközött, utóbb annak leányával egybekelvén vője lön és ipja segítségével azon végszéli tartománynak (Bahl) ura lett. Artaxerxes látogatására többé ugyan nem ment, de míg ő élt, főhatóságát elismerte; hanem halála után fiának Sapornak az engedelmisséget megtagadta, és rajta nem egyszer diadalmaskodott; kit végre a ravasz Sapor, mint-hogy fegyver erejével meghódítani nem tudott, bizonyos hivei által nyújtott méreggel vesztett el. Ez alatt más lön vezér Chagan, ki Berozamad fia Kamszar iránt ellenséges indulattal viseltetett; ő tehát jól belátván, mikép két hatalmas birodalom és két egyaránt vesztére törő uralkodó között magát sokáig fen nem tarthatja, anynyival is inkább, mivel fivérei sem igen egyeznek vala vele, nagy számu családjával és ingó vagyonával Tiridates királyunkhoz menekült, fivérei ellenben Saporhoz ménének. (KHORENACI, II. 73, 87.; LUKÁCSY KRISTÓF fordítása.)

Az avarok hamarosan megszabadultak a perzsák igtájától. Az India-félsziget északnyugati részén az utolsó kusán uralkodók – I. SHAKA (kb. 305–335), KIPUNADHA (kb. 335–350.) –, illetve perzsa kusánsahok örökébe léptek. Királyaik – érméiken KIRADA, PERÓZ és KIDARA – a 335. évtől saját pénzt verettek Gandharában. PERÓZ Balkhban is pénzt bocsájtott ki VAHRAHRAN (330–365.) kusánsah nevében, de a kidaríták nemzetségjegyével. KIDARA (kb. 350–390.) a 365. évben már Balkhban is saját nevével verette pénzeit, s kusán királynak címezte magát. Gandhara és öt kisebb királyság – Yarkand, Tashkurgan, Wakhan, Chitral és Uddiyana – hűbérura volt a Tarim-medence nyugati peremén, a Pamír területén, illetve az Indiai-félsziget északnyugati részén.

Amikor az északi hunok birodalma a 91. évben felbomlott, kisebb-nagyobb hun csoportok Dzsungária, illetve az Altaj és a Tien-san vidékéről a Kazah-hát-ság, a Kulunda-, a Baraba- s az Isim-alföld, a Torgaj-kapu és a Déli-Urál környéke, vagyis a szkíta népek birtokaira költöztek. Elsőként valószínűleg az északi pusztákon élő szkíta népek tagozódtak be a hunok szövetségébe. Például az Urál hegység keleti oldalán élő izzítók. Országuk neve (Jen, vagyis Szakadék, Szikla) utoljára a *Vejlüe* beszámolójában (i. sz. 3. század) szerepel.

A 350. évben a hunok (helyesebben kónyok: chionitae) egyik alakulata betört a Szir-darja és az Amu-darja közére, illetőleg az ott élő szogdok birtokaira. Az események részleteit nem ismerjük. Ta Jüan (a Fergánai-medence) és Kang-kuo (Kankó) még emberöltőnyi ideig független maradt. Kínai források (Csinsu, 113. fejezet; Cecse Tungcsien: Csincsi) szerint követségük utoljára a 381. évben járt a kínai udvarban. A közép-ázsiai jászik sorsáról ezen időben nincsenek értesüléseink.

Az avarok utolsóként tagozódtak be a hunok szövetségébe. Az általuk megszervezett kisebb szövetség (yeti ala at) első ízben a 456. évben küldött követséget Kínába.

A 350. évben II. SHAPUR (309–379.), perzsa király fegyverszünetet kötött Rómával, visszatért a szíriai frontról, és leszámolni készült keleti ellenségeivel. Erejét és idejét 350–359. között az avarok és a hunok – a 356. évben keltezett híradás szerint kusánok (euseni), illetve chionitae –, valamint a lázadó gélek (a mai Gilan tartomány egykori lakói) elleni csatározások kötötték le. Az avarok (kínai források szerint jüecsék) ekkortájt (356–358.) a Kopet-dag északi előterében, illetőleg Baktriában, a kusánok korábbi földjein éltek, és az Indiai-félszigeten is voltak birtokaik. A hunok (chionitae) – egyik csoportjuk ez időben valószínűleg Dihistan vidékén táborozott – a 358. esztendőben békét kötöttek, és szövetkeztek a perzsákkal. A következő évben a perzsák mellett harcoltak – gélek, kaukázusi albanok és szakák (valószínűleg massageták, avagy alánok) társaságában – Amida (ma Diyarbakir) ostrománál.

A 367–368. évben az avarok (kusánok), legyőzván SHAPUR hadait, megszabadultak a perzsák igájától, és a következő években (370–380.) hatalmuk biztosításával voltak elfoglalva. A 375. év táján indiai birtokaikra átmenetileg a Gupta Birodalom terjesztette ki befolyását. KIDARA (szkíta fülnek KITÖRŐ), avar fejedelem Kelet-Baktriában uralkodott, s birtokolta az Oxos (Amu-darja) mellékét. Vélhetően birodalmához tartozott Szogdia egy része is. Átkelt a Hindukus vonulatain, és 390–396. között biztosította uralmát az Indiai-félsziget északnyugati tar-

tományaiban. Birtokaihoz tartozott Gandhara és Kasmír, valamint ezen ország-részekről északra öt kisebb hűbéres királyság. Talán Kabul környékét is megszállta, e területet azonban csak a 388. évig tarthatta. A kidarita pénzek kusán mintára készültek, jelezvén, a kidariták magukat nevezettek utódainak kívánják láttatni. Egy avar uralkodó agyag függőpecsétjének felirata – „A hunok királya, a nagy kusán király, Samarkand ura” – szintűgy erről tanúskodik.

A *Pejsi* (97.11b), valamint a *Vejsu* (102.8b) bejegyzése szerint Ta Jüecse (Nagy Jüecse) fővárosa Polo (Balkh) volt, és királyukat CSITOLO (KITÖRŐ) névvel illették. A belső-ázsiai pásztorkodó zsujzsujok szorongatták őt. Átkelt a nagy hegyeken, és dél felé haladva megszállta Tiencsut (India). A Csientoloutól (Gandhara) északra elhelyezkedő öt királyság uralma alá tartozik. A *Pejsi* (97.13a) és a *Vejsu* (102.10a) közli, miszerint nevezett királyt nyugat felé szorították a hsziungnuk (e helyen vörös hunok), és utóbb fiát tette meg Fulousa (Peshavar) urának. Fiát ezért Hsziao Jüecse (Kis Jüecse) névvel illették stb.

A 388. év táján Kabulisztánt, Kapisa–Kabul környékét, megszállta a hunok egy csoportja, és elragadta a perzsáktól e tartományt. Királyaik pénzérméin, pecsétjein az *alkhono*, *alkhonno* stb. (vörös hun) felirat szerepel. Az ezzel egyenértékű *karmir khyon* nevet a perzsák ragasztották rájuk. Talán a jászok egyik csoportjáról van itt szó. Egy másik, szintén vörös hunnak (görögösen ermikhion: ερμικιον), illetve eszkiinek is nevezett jászok csoport utóbb Közép-Ázsiában és Kelet-Európában bukkant fel.

A hun szövetség népei – a kínaiak is éltek e szokással – az égtájakat, illetve ennek megfelelően seregrészeit színekkel jelölték. A hunok az északi irányt, illetve seregrészt kézzel, a délit vörössel, a nyugatit feketével, a keletit pedig fehérrel.

AMMIANUS MARCELLINUS jelentése (*Rerum gestarum libri*, xxxi, 2, 16.) megerősíteni látszik a jászok jelenlétét az Indiai-félszigeten. „Mátfelől, az amazonok országához közel, kelet felé az alanusok laknak, a kik népes és kiterjedt törzsekre oszlanak; ezek átnyúlnak Ázsia vidékeire és, a mint értesültem, egészen a Ganges folyóig terjeszkednek; ez a folyó átszeli az indusok országait és a déli tengerbe ömlik.” (PIRCHALA IMRE fordítása.)

Az Indiai-félszigetre költözött vörös hunok név szerint ismert első, s egyben legjelentősebb királya KHINGILO (kb. 430–490.) volt. Neve egy pecséten ESKINGILO, kínai forrásokban pedig CSINCILA alakban szerepel. Kingir vagy Kingira (ötörök qingraq: kétélű kés) a hunok kard képében tisztelt hadistensége volt, Es-kingir, Eskingira pedig e kard, azazhogy *Kingir*, *Kingira társa*.

A 412–420. évben az avarok Baktria védelmében hadakoztak a perzsákkal. A vörös hunok mindeközben, a 420. esztendő táján, befészkeltek magukat Gandharába is. Peshavart ez időben KIDARA fia tartotta.

Míg V. BAHRAM (420–438.), perzsa király Rómával csatázott (421–422.), ellenségei – seregével egy turk, más változat szerint egy csin (tunghu, vagyis keleti barbár) kagán – perzsa területeket háborgattak. BAHRAM 427. táján elűzte a betolakodókat stb. A szakemberek többsége a perzsák ellenfeleit az avarokkal (kidaritai) vagy a szogdiai hunokkal (chionitae) azonosítja.

A 437. évben kínai követség látogatott Baktriába és Gandharába. Jelentésükben heftalitákról nem esik szó, ellenben beszámolnak a szogdiai hunokról, valamint a baktriai kidaritákról.

II. YAZDEGERD (438–457.), perzsa király 438–440. között a baktriai avarok (kusánok) ellen hadakozott. A perzsák megszállták az Indiai-félszigeten a vörös hunok által elfoglalt Kabulisztánt, valamint a kidariták birtokainak egy részét, pl. Peshavart is. YAZDEGERD jószérével egész uralkodási ideje alatt hadban állt az avarokkal, illetve heftalitákkal, ám azok legtöbbször legyőzték, s hadiadó fizetésére kötelezték.

A perzsák uralkodói – II. SHAPUR (309–379.), V. BAHRAM (420–438.), I. PEROZ (459–484.), BALASH (484–488.), I. KAVAD (488–496, 499–531.) és I. KHOSROV (531–579.) – gyakorta tetemes összegekért váltották meg a békét, amit az avarok megkülönböztető jegyeivel vert pénzérméik is bizonyítanak.

Avarjaink a 437–456. év között – talán a 441. évben – üzték el a hunokat Szogdiából, illetve hajtották uralmuk alá őket. A jelzett időben vették fel a *yeti ala at*, vagyis a *hét tarka ló* nevet. A vélhetően ekkor megszalasztott szabarok – kimozdítván ottani szálláshelyeikről a saragurokat, ogurokat és onogurokat – a Keleti-Kaukázus vidékére települtek. Onnan pedig valamivel később egy részük a kelet-európai pusztára költözött. Ott találjuk őket – hun és szkíta származású csoportok társaságában – Régi Nagy Bulgária népei között, s részesei voltak a kazárok szövetségének is. A kazárok vallási meghasonlása után, a 830. év táján, a jászai eredetű kavarak az önállóság útjára léptek, s velük együtt a szabarok egy csoportja. Szövetségük a magyar (madzsar) nevet vette fel. A magyarok egyik része, ÁRPÁD népe, a 9. század második felében a Kárpát-medencébe költözvén ura és névadója lett az ott élő népeknek, egyebek között az 567–568. évben ott letelepedett avaroknak is.

A 442–449. esztendőben az avarok (kusánok) már Szogdia védelmét szervezték. Erődöket építettek (pl. Paykent, Samarkand) a perzsák támadásai ellen, és új városokat is alapítottak (pl. Kushaniyya, Panjakent).

A döntő összecsapásra avarok és perzsák között a 454. évben került sor. YAZDEGERD megalázó vereséget szenvedett. Ez időben, mint tudósítónk (ELISAEUS in LANGLOIS 1869) mondja, egy BEL nevű, a khailandurok (onogurok) országának királyi véréből való hon (hun) férfiú, a perzsák hűbérese, a kusánok (avarok) királyához futott. Beszámolt a helyzetről, figyelmeztetett a készülő perzsa támadásra, és ekképpen hozzájárult az avarok győzelméhez. Az onogurok itt említett országa a Keleti-Kaukázus vidékén volt.

A már többször szenvedett megveretése miatt rendkívül felindult Isdegerd uralkodásának 16-ik évében újból táborba szállott a Chusok ellen, és Hyrcaniából az Avarok országába menvén, a bilincsekben sinlődő örmény országnagyokat és főpapokat erős őrizet alatt Nyuschabu [Nishapur] erődben hagyta, kettőt közülök kivéve, kiket a táborban levő keresztények elrettentésére magával hurczoltatott.

Bizonyos Béla nevű Hun a Kalandorok királya nemzetségéből, ki titkon a keresztényekhez szított és tanaikat örömet hallgatta, megsokalván a hallatlan kínzásokat, miket a zsarnok király a szent férfiakon naponta elkövet vala, mivel más képp rajtok segíteni nem tudott, általment a Chusokhoz és azok királyát mindeokról részletesen értesítette, elbeszélte neki a szerencsétlen örmény nemzetnek végetlen szenvedéseit, el a kaukazi Hunok őrizetének elfoglalását és leromboltatását a felkelt Örmények által; azt sem feledé elmondani, hogy a Persák, országa határhoz gyors léptekkel közelednek ugyan, hanem a táborban elégületlenség és békétlenség uralkodik a királynak rendkívüli kegyetlensége miatt, kit számtalan sokaságu hadai szintugy gyűlölnék mint nagy kiterjedésű birodalmának különféle népei.

A Chusok királya távol attól, hogy Bélát kémnek tekintse vagy szavaiban legkevesebbet kételkedjék, barátságosan fogadta, bizodalmaival megtisztelte és hitelt adott szavainak, anynyival is inkább, mivel a persa királynak hadjáratában, melyről Béla tudósította, valóságát látta azon tudósításoknak, melyeket kémei a persa készülletekről jóval előbb hoztak, minél fogva egybevonván haderejét, azonnal a Persák ellen indult, kikkel ez úttal nagyobb számuk miatt, nyílt csatába bocsátkozni nem mert, hanem táboruk szélső szárnyaira rá-rácsapván, azokban nagy károkat okozott, ily módon a király hadainak hol egyik, hol másik oldalánál teremvén, folytonos nyugtalanítások és csatározások által azokat anynyira kifárasztotta, hogy a király végre is seregének sürgetésére, nagy veszteséggel kényszerült

viszszavonulni, kit a Chusok királya üzőbe vétén, országába nyomult, azt derekasán kirabolta és temérdek zsákmánnyal tért vissza. (LUKÁCSY KRISTÓF fordítása.)

A heftaliták a 456. esztendőben küldtek először követséget a kínai udvarhoz. Ugyanezen évben jelenik meg először a kidarita név (kidaritai ounnoi, ounnoi oi kidaritai) nyugati forrásokban. Többen úgy tekintenek a kidaritákra, mint a Kusán Birodalom örököseire. A kidariták a kusánok (jüecsék) egykori birtokainak egy részét uralták, királyaik magukat a kusánok örököseinek címezték, származásuk szerint azonban szkíták voltak, nevezetesen avarok.

A következő esztendőben (457.) a trónkövetelő I. PERÓZ (459–484.) az avarokkal szövetekezett, s két év múltán segédletükkel a perzsa trónra jutott. Szolgálatukért cserébe átengedte nekik Taliqan városát.

PERÓZ hamarosan háborút kezdett az avarok, illetve törökös nevű királyuk, KOUNKHAS (HOLLÓ) ellen. Segítségül hívta a vörös hunokat, illetőleg MEHAMA (kb. 461–493.) nevű hűbéresét, és a 466. évben legyőzte az avarokat Baghlan tartományban (ma Afganisztán). A következő évben elfoglalta székhelyüket, Balaa-mot. Ez, úgy tűnik, a mai Balkh. A várost a perzsák néhány évig meg is tartották. Ezen események kapcsán PRISKOS kidarita hunokról, PROKOPIOS (kb. 500–570.) fehérnek nevezett, avagy heftalita hunokról, AL-TABARÍ (839–923.) és FIRDÁUSZI (934–1027.) pedig heftalitákról beszél, s királyukat AKHSHONVAR, illetve AKHOSHNAVAZ névvel illeti.

PERÓZ 469. táján újabb hadjáratba kezdett az avarok ellen, de megalázó vereséget szenvedett. Őt és fiát elfogták, és csak tetemes váltságdíj ellenében bocsátották szabadon, illetve fiát kezesként visszatartották. A perzsák királya a 484. évben, nagy erőket egybegyűjtve, újólág szembeszállt az avarokkal. A összecsapásban a perzsa sereg jó része elpusztult, s királyuk is elesett. A vereség nyomán Herat, Marv és Nishapur a heftaliták birtokait gyarapította.

PERÓZ után fia, I. KAVAD ült a perzsák trónjára, ám összeütközésbe került apjának trónkövetelő fivérével, illetve a perzsa nemességgel. Kétszer is a heftalitákhoz menekült, illetve tőlük kért támogatást nehézségeit leküzdendő.

Az avarok (avagy kidariták) indiai uralmának a vörös hunok terjeszkedése vetett véget. KHINGILO magához ragadta Gandhara, illetve Taxila irányítását. Az avarok hosszabb ideig csak Kasmírt tudták megtartani. Utolsóként Uddiyana királyságát (ma Pakisztán Swat kerülete) veszítették el. Az indiai avarok küldöttsége utoljára a 477. évben járt Kínában.

A vörös hunok először a 457. esztendőben menesztettek követeket Kínába. Hatalmuk csúcspontján övék volt, Kasmír kivételével, egész Északnyugat-India. Keleten a Hinduszáni-alföldig, délen Gujaratig jutottak. Terjeszkedésük okán szembekerültek a Gupta Birodalommal, mely össze is omlott csapásaik alatt. Az 515. évben azonban a hindu erők megverték őket Malva országrészben. E vereség nyomán visszavonták erőiket Punjab területére, az 520. évben azonban újra harcba szálltak. Az indiai királyságok szövetsége végül legyőzte őket az 528. esztendőben. Indiai birtokaikat jórészt elvesztették. Visszavonultak Gandharába és Kasmírba, majd a 6. század vége felé Gandharát is feladták. Gazni, Kabul, Kapisa vidékére költöztek, ahol összevegyültek az ott uralkodó, királyi családjuk után Nizak hunoknak nevezett népességgel. Utóbbiak birodalma 484–665. között állott fenn. A mai Afganisztán területén fennmaradt királyságuk még az arab támadások után is.

A közép-ázsiai heftaliták jó ideig birodalmuk déli határainak biztosításával voltak elfoglalva. A 457–506. év között vélhetően ez okból nem küldtek követtséget Kínába. Ezzel szemben szogdiai birtokaikról, illetőleg Szamarkandból 468–509. között több alkalommal is menesztettek követeket. Miután kiszorultak az Indiai-félszigetről (477–507.), a heftaliták észak és kelet felé fordultak. A 497. esztendőtől kezdődően, illetve a 6. század első évtizedeiben kiterjesztették fennhatóságukat a Tarim-medence több városállamára, iga alá hajtották a törököket (kaocsö, tielő), megszállván Dzsungáriát Kaocsang (ma romváros Turfan közelében) és Jencsi (Karashar) városáig. Az 519. évben több mint negyven királyság fizetett adót a heftalitáknak. A *Liangsu* (lásd alább) felsorol ezek közül néhányat.

Kínai feljegyzésekben többször is felbukkan az avar (hua: 滑) és a heftalita (jentajjilito: 厌带夷栗阇, jeta: 嚙哒, jita: 挹怛, jitien: 挹阇 stb.) név. Az 502–556/557. év eseményeit taglaló *Liangsu* 54. fejezete is megemlékezik róluk. Avarország küldöttsége – mondja egyebek között a szöveg –, tudatta a császárral, miszerint királyuk neve Jentajjilito. Vagyis Yeti ala at. Az alábbi tudósítás, minden egyéb megokolás nélkül, PAHUA nevén keresztül Turfan királyságával kapcsolja össze az avarok országát.

Hua országa Csüsi [Turfan] másik ága. A Han [időszakban], Jungcsien első évében [126.] egy Pahua nevű csüsi embert, aki Pan Jung [kínai hadúr] alatt jeles szolgálatokat tett az északi vademberek [hunok] legyőzésében, Pan Jung egyetértésével Houpu Csinhanhou méltóságra [főnemes, a Han barátja] emeltek. Vej és Csin óta nem érkezett küldött [Hua országából] Kínába.

Az időben, míg a Jüan Vej [avagy Topa Vej] fővárosa Szangcsien volt [398–494], Hua még mindig kicsiny, Zsujzsujnak alávetett közösség volt. Idő múltával azonban egyre erősebbé válva sikerült meghódítania a környezetében élő néptörzseket – mint például Posze [Perzsia], Panpan [Warwaliz?], Csipin [Kasmír], Jencsi [Karashar], Kujce [Kucha], Sulö [Kashgar], Kumo [Aksu], Jütien [Khotan] és Csüpan [Karghalik] –, és több mint ezer li-vel [kb. 416 km] bővítette felségterületét.

Tiensent, vagyis a menny istenét, és Huosent, vagyis a tűz istenét imádják. Reggelenként először kimennek [sátraikból], imádkoznak az istenekhez, majd reggeliznek. Csak egyszer térdelnek le hódolni.

Hua országában [...] az embereknek nincsen írásuk, hanem egy fadarabot használnak rovásos pálcaként. A szomszédos néptörzsekkel folytatott tárgyalások során a szomszédos országok Hu-ját [idegen; itt idegen jelkészlet] veszik igénybe, hogy elkészítsék a Hu nyelvű iratot, báránybőr használatával papír helyett. [...] Nyelvük csak a Hona [Tujühun] nép szóbeli tolmácsolása révén érthető.

Kína először a 456. esztendőben szerzett tudomást a heftalitákról, amikor a TOPA VEJ udvarhoz küldtek követeket. A törökös nyelvű haladzsok – a fenti beszámoló helytelenül az avarokkal (hua) azonosítja őket – eredetileg a Narym (a Fekete-Irtis mellékfolyója) völgyében laktak, és a zsujzsujok, avagy zsuanzsuanok hűbéresei voltak.

Miképpen a *Tungtien* leírásából (80. oldal) kikövetkeztethető, a haladzsok a 366–376. évben tűntek fel a Szir-darja és Amu-darja között. Kisebb részük alighanem visszamaradt régi lakóhelyén. A *Liangsu* e helyen – mint a zsujzsujok hűbéreseiről – vélhetően róluk beszél.

SZUNG JÜN, buddhista szerzetes az 519. évben Wakhan környékén találkozott a heftaliták királyával, aki – mint szerzetesünk mondja – átvette a jüecsék által korábban birtokolt területeket, és nemrégiben meghódította Gandharát. A találkozó idején a király nem székvárosában tartózkodott, hanem téli szállásán. Szerzetesünk szerint a heftaliták befolyása északon a törökökig (tielö), keleten Khotanig, nyugaton Perzsiáig terjedt, s királyi családjuk a zsujzsujokkal házassági kapcsolatban állt.

A *Vejsu* és a *Bejsi* szerint a heftalita uralkodó POLOMEN (521–524.), zsujzsuj fejedelem három nővérét vette feleségül. POLOMEN balul sikerült lázadása után (522.) a heftalitákhoz próbált menekülni, de a kínaiak elfogták.

A türkök az 552. évben legyőzték a zsuanzsuanokat, és megalakították saját birodalmukat. BUMIN kagán (551–552.) halála után egyik fia – a *Csousu* 99. fejezete szerint MUKAN kagán (553–572.) – megtörte a heftaliták erejét. A viszályko-

dás részleteit nem ismerjük, de következményeiből ítélve – az 554. esztendőben például nem érkezett heftalita követség Kínába – a csatározásokra az 553–554. évben kerülhetett sor. Amikor JINAGUPTA, buddhista szerzetes az 555. évben a heftaliták országába érkezett, a termőföldeket parlagon találta. Az avarok nagy része, a hűbéres sorsot elkerülendő, elhagyta hazáját. PSEUDO-ZAKHARIAS jelentése szerint az 555. évben már a Keleti-Kaukázus vidékén táboroztak. A Kaszpi-tengert bizonyára délről kerülték meg.

Az 557/558–561., illetve az 558–568/569. év között a perzsák és a türkök szövetsége több csatában legyőzte a heftalitákat, s megosztozott birtokaikon. A perzsák az Oxostól (Amu-darja) délre fekvő területek urai lettek, a türkök pedig a folyótól északra foglaltak maguknak földeket. A korábbi avar uradalmak – egyebek között a jászok és a kankarok országa, valamint a Fergánai-medence – türk uralom alá került, és utóbb Baktria is. A Csousu szerint a heftaliták utoljára az 558. évben küldtek követséget Kínába.

A 646. évben szerkesztett *Ta Tang Hszijü Csi* 12. könyve a hűbéres avarok sorsáról ekként beszél.

Hszimotalo ország. Ezen ország első királya si [sákja, szaka] volt, félelem nélküli és harcias. A Cung Lingtől [Pamír] nyugatra élő népek többsége alá volt vetve hatalmának. Az [avar] határok közel voltak a tucsüekhez [türkök], s így átvették azok alantas szokásait, és szenvedvén azok támadásaitól, védték határukat. És így e királyság népe szétszóródott más-más tartományokba, és mindegyikben tucatnyi erősített várossal bírt, melyekbe önálló fejedelmeket helyeztek. Az emberek nemez-ből készült sátrakban élnek, és pásztorkodó életmódot folytatnak.

A Baktriában visszamaradt avarokat végül (a türkökkel stb. egyetemben), a 658–659. évben, a kínaiak vonták ellenőrzésük alá. Az avarok nagyobb csoportja Kelet-Baktriában, avagy Tokharában (Tuhuolo) – a kínaiak Avar (Huo) névvel is illették – lakott. Székvárosuk, Avar (Huolo: 活路) és szállásterületük a Surkhab (Kunduz) folyó lapályán volt. Utoljára a 732. évben hallunk róluk. KÜL TEGIN – a Második Türk Kaganátus uralkodója – emlékoszlopának feliratán rögzítették nevüket (apar), a temetésen megjelent népeké között.

THEOPHYLAKTOS SIMOKATTES tudósítása szerint a türkök igája alól szabadult avar törzsek – tarniakh (Ταρνιάχ), kotzageroi (Κοτζαγηροί), zabender (Ζαβενδέρ) – csatlakoztak a Kárpát-medencében letelepedett avarokhoz. Nevezettek – turnlar (darvak), koçaglar (kócsagok), semenler (szemények) – menekvéséhez különböző szerzők más és más időpontot (584., 598., 696. környéke stb.) rendelnek.

Bolgárok, szabarok, eszkilek, türkök

A 481. évtől Bizánc a kelet-európai hunokra már népi nevükön (bolgár) is hivatkozik, illetve onoguroknak is címezi őket a hun szövetség egyik ágazata nyomán. A 6. század közepe táján pedig megosztottságukról is értesülünk. Bolgárjaink uradalma kezdetben a Keleti-Kaukázustól a Déli-Bug vidékéig terjedt. Keleti részét öt törzs uralta (ötogurok), a nyugatit hat (hatogurok). Amazok a Kubány, a Kuma és a Manyics folyó mellékén, emezek pedig a Dnyeper környezetében laktak. A Keleti-Kaukázus vidékén élő kazárok alighanem önálló csoportot alkottak. A szkíták – zömmel jászik – nyilván nem egyenletesen széjjelszórva éltek a török népesség között, hanem kisebb vagy nagyobb csoportokban. Számuk nem sokkal maradhatott el azokétól, helyenként pedig a többséget képviselték. Jelentőségükről tesz, nem egyedül, tanúbizonyságot a fent említett bolgár társulások elnevezése: az ogur kifejezéshez szkíta számnevet – öt (out), hat (kout) – kapcsoltak. PROKOPIOS (*Hyper ton polemon logoi*, III, XI, 9–10.) a hunokat és a massagetákat, vagyis a jászikat egynek veszi: „... a massageták, vagy amint már neveztetnek, ounnok...”

Bizánc nem egyszer igénybe vette a bolgárok haderejét a gótok stb. ellen folytatott harcokban. A bolgárok azonban nem elégedtek meg ennyivel. Többször is megtámadták alkalmi szövetségüket. A Keleti-Balkánon, jobbra Trákia és Moesia területén dúltak, fosztogattak. Az 520. esztendő után a szlávok is csatlakoztak hozzájuk.

Az 527–528. évben a Krími-Boszporosz (Kercsi-szoros) közelében lakó bolgárokon, forrásaink hunoknak nevezik őket, GORDAS (Γορδας) nevű királyuk uralkodott. Bizánccal szövetkezve megkeresztelkedett, s hazatérve alattvalóit is megakart téríteni. Beolvasztatta aranyból és ezüstből készült istenképeiket. A természethívő bolgárok vallási vezetői fellázdak ellene, másvilágra küldték, és fivérét MOUAGEREST (Μουαγερης) választották uruknak. E történetet, illetve a főemberek nevét IOANNES MALALAS (kb. 491–578.) és THEOPHANES (kb. 758–817.) is feljegyezte. MORAVCSIK GYULA (1927, 1938) úgy véli, a MOUAGERES név és a történeti feljegyzéseinkben szereplő MAGOR személy-, illetve Megyer törzsnév kapcsolatban lehet egymással. „Kutatásaink végeredményeként tehát megállapíthatjuk, hogy a bizánci krónikás feljegyezte Muageris a kutrigur nép királya volt. Minthogy pedig a név a névadó ős, illetőleg a Megyer törzs nevével megegyezik, ez az egyezés a kutrigurok és az ősmagyarság közti esetleges kapcsolatokra irányítja a figyelmünket.”

MUAGERES nevét többen is összekapcsolják népünk elnevezésével. Felteszik, e főember a magyarság névadója. A szóban forgó előljáró és a magyar nép nevének azonban alighanem csak gyökere közös. Más szóval, ugyanazon fogalomról kapta nevét a szóban forgó fejedelem, valamint a magyar nép. Egyebekben azonban e feltételezés nagyjában-egészében helytálló. MUAGERES alkalmasint nem a hat-, hanem az ötögurok királya volt. Az ötögurok közül szakadt ki nagyjából háromszáz év múltán a magyarok három törzse, Nyék, Megyer és Kürtgyarmat.

Nem egy történetíró vezet vissza különböző népek elnevezését valamelyik uralkodójuk, esetleg ősük nevére. Többnyire, jelekből következtetve, alap nélkül. PROKOPIOS például OUTIGOUR és KOUTRIGOUR úrnak tulajdonítja a hasonló nevű bolgár csoportok elnevezését. PAULUS diaconus szerint az avarok is egyik királyuk nyomán illették magukat éppen az avar névvel stb.

A magyar nép neve nem sumer, nem is iráni származású. Nincsen köze más gusokhoz, sem Mada országához. Hozzá még nem is a *manysi* szóból nőtt ki. Helyesen következtetnek, kik *mag* szavunkat látják benne. Miként az avarok esetében, e helyen is szkíta istenség lehetett a névadó: Mag, minden élet ősforrása. A *magyar* név – tartalma szerint Mag népe – szabályosan képzett alakja magor lenne, ilyen formában azonban ritkán került s kerül szóba. Mag istenség nevét és tiszteletét a szkíták magukkal vitték a hunok közé. Törökök és szkíták közös nyelve bolgár török, a szkíták istenségének megszólításából képzett név pedig törökösen madzsar lett. A bolgár törököt meg nem értő szkíta eleink a madzsar nevet visszakölcsönözvén a maguk hallásához és nyelvéhez igazították. Ekként lett belőle magyar, megyer stb.

JÁKÚT AL-RÚMI (1179–1229.), arab utazó, földrajzi szótárában a baskírokról – AHMAD IBN FADLÁN (877–960.) tudósítása nyomán, hivatkozván, bár nevét nem említi, a magyarok névadó istenségére is – a következőket írja. „Közülük mind-egyik egy fadarabot penis formára farag, s azután nyakába akasztja; ha utazni, vagy pedig ellenséggel szembeszállni kíván, megcsókolja s előtte leborulva azt mondja: »Úristen, tégy velem így meg így!« Erre azt mondtam a tolmácsnak: »Kérdezd meg valamelyiket, miféle érve van erre nézve, és miért tekinti istenének!« Felelte: »Azért, mert én is ehhez hasonlóbból jöttem a világra, és nem ismerek kívülre mást, ami létrehozott volna.«” (KMO SKÓ MIHÁLY fordítása.)

A baskírok, baskortok (badzsgird, bajdzsirt, basgird, basgurd stb.) nyilván azonosak a Kárpát-medencében letelepedett madzsarok testvéreivel, a Volga vidékén visszamaradt magyar néprésszel. Megszólításuk alkalmasint a madzsar név köztörök nyelvhez hajlított változata. Arab szerzők gyakorta címezték a madzsarokat baskírnak.

E helyen kell szólnunk a magyarok csodaszarvas-mondájáról, amely görög írók szerint a hunoké, azaz a bolgároké. A monda az 5. század elején bukkan fel, első ízben EUNAPIOS – más szerzők (SOZOMENOS, ZOSIMOS) kivonataiból ismert – munkája nyomán. Utóbb PRISKOS, illetve nyomdokain PROKOPIOS és IORDANES stb. is feljegyezte.

ZOSIMOSNÁL a hunok kalauza egy bögölyök zaklatta tehén, illetve egy szarvasünő. PROKOPIOS szerint a hun király két fia, OUTIGOUR és KOUTRIGOUR egy szarvast követve kel át a Kimmériai Boszporoszon (Kercsi-szoros), s ezen ifjaktól származik az outigourok és koutrigourok népe. IORDANES előadása szerint a hunoknak egy szarvasünő mutatta meg a Szkítiába vezető utat a Maiotis mocsarán át (MORAVCSIK 1914a, 1914b).

A monda magyar változata (KÉZAI in SZABÓ 1862) is felsorakoztat hasonló elemeket, de több olyan részletet is, melyeket a szerző nemigen meríthetett idegen forrásból (SOLYMOSSY 1942).

A csodaszarvas regéjének meghatározó elemei – például a segítő szerepben felbukkanó, a népet új szálláshelyre kalauzoló szarvas alakja – alkalmasint évezredek. Azon időkre vezethetők vissza, amikor az eurázsiai pusztá népessége, az újkőkör előtt, többé-kevésbé egységes művelődési körhöz tartozott. Regéink olyan ősi világképben, hiedelmekben gyökereznek – élt-élettelent lélekkel ruháztunk fel, istenségnek tekintettünk, s hozzá egyéni képet rendeltünk –, melyeket elfeledtünk, önmagukban álló jelképeiket már nem értjük. Az ősi elemek az eltelt időben eredeti kapcsolataikat elvesztették, más összefüggésekben szerepelnek, idegen vagy új elemekkel keveredve jönnek elő stb.

Közfelfogás szerint a „hun” kifejezés népet jelöl, nevezetesen ama népességet, melynek ATILLA volt legnevesebb királya. E törökökből, szkítákból, germánokból stb. összeötvöződött népesség azonban magát bolgárnak, onogurnak és hunnak is nevezte. *Bolgár* volt népi neve, *onogur* kilenc másik néppel alkotott tagozatáé, *hun* pedig szövetségéé. A magyarok (kavarók és szabarok) is részesei voltak mindhárom csoportnak, és utóbbi kettőnek az avarok is. Lehet a magyarok hun hagyományát (HÓMAN 1925) – nem különben szkíta tudatát – hatalmi érdekeket szolgáló koholmánynak, idegen eredetűnek, történelmi közhelynek

stb. minősíteni, vagy akár tagadni is, ám ez a tényeken mit sem változtat. Hazudhatunk magunknak és másoknak, és kényszeríthetünk másokat, hogy ők is hazudjanak, a valóságot azonban nem írhatjuk felül még hatalmi eszközökkel sem.

A szabarokról legtöbbször Bizánc és Perzsia viszálykodásával kapcsolatban hallunk. Nevezettek, amennyire ez forrásaink alapján megállapítható, a Keleti-Kaukázus pusztáin, a Kura folyó völgyében és környezetében ütötték fel sátraikat. Szír források (541.) bizonyára őket említik hangaraje, kangaraje (onogurok) néven (CZEGLÉDY 1954).

A 6. század első felében több kaukázusi, illetve kis-ázsiai csetepatében vettek részt, hol a bizánciak, hol a perzsák oldalán. Nagyjából ez időben – kisebb csoportjaik nyilván visszamaradtak a Kura folyó stb. környezetében – nagyobb részük a bolgárok keleti szárnyához csatlakozott. Nevükkel az avaroktól elszenvetett vereségük (558.) után már csak egyszer-egyszer találkozunk.

A bolgárok birodalmának keleti részét, ahol őrsők képviselték a szkíta népesség zömét, öt ogur törzs uralta (utigouroi), a nyugatit pedig, ahol a rósálánok voltak többségben, hat (kutrigouroi). Bizánci forrásokban a 6. század közepe táján tűnik fel először e társulások – a korábban hun vagy bolgár néven emlegetett népesség – neve. Az ötogurok az 560. év táján az avarok igája alá jutottak, s uraikkal karöltve hódoltatták a saragurokat, barszilokat, kutrigurokat, valamint a keleti szlávok közé sorolt antokat.

A keleti- és a nyugati bolgárok az 551., illetve az 558–559. évben egymással hadban álltak. Az ellenségeskedést főképpen Bizánc szította. Végül mindkét csoport az avarok hűbérese lett, később azonban, az 568. esztendőben, az ötogurokat bekebelezte a türkök birodalma. Az ötogurokról az 576., a hatogurokról az 597. évben hallunk utoljára. Törökös nevük nem szerepel többé bizánci íróknál. A Don és a Dnyeper között lakók neve a jelzett időtől fogva általában bolgár, a Dontól keletre tanyázóké onogur.

THEOPHANES tudósítása szerint az 563. évben eszkil követek jártak a bizánci udvarban. „Ugyanabban a hónapban (júliusban) követek jöttek Konstantinápolyba Askélturtól, a herméchiónok királyától, aki az Oceánhoz közel az avarok népén belül helyezkedett el.” Öt évvel később újabb követjárásra került sor, melyről ekként számol be szerzőnk. „A Dontól a keleti szél irányában laknak a régebben massagetáknak nevezett türkök, akiket a perzsák a maguk nyelvén kermichiónoknak mondanak. Az idő tájt ezek is ajándékokat és követeket küldtek Iustinos császárhoz kérve, hogy ne fogadja jóindulattal az avarokat. A csá-

szár átvette az ajándékokat, szíves készséggel viszonzta a barátságot és elbocsátotta a követeket haza. Később jöttek az avarok és kérték, hogy Pannoniában lakhassanak és békét köthessenek; a császár azonban nem szerződött velük: betartotta a türköknek adott szavát és az azokkal létrejött megállapodásokat.” (Az idézett szövegrészeket SZÁDECZKY-KARDOSS SAMU fordította.)

A beszámolót olvasván megtudhatjuk, az eszkilnek nevezett nép a hunok vörösnek címzett seregrészához (ερμηχιον; karmir khyon) tartozott. Mondott időben a türkök alattvalója, korábban pedig más esküdt, azaz jász volt. Királyuk neve (inkább címe) e helyt értelmezhető *aszkel úr* alakban is. A törökös *aszkel*, *eszegel*, *eszkel* stb. – kínai forrásokban aszecsie, szecsie – jelentése *jászik népe*, *jászik szövetsége*. Mint korábban mondtuk (104. oldal), jászinak véljük a 388. év táján Gandharát megszálló, alkhono nevű népességet is.

Az eszkilek, pontosabban egyik csoportjuk ez idő tájt a Don folyótól keletre, az Óceán (itt alighanem a Kaszpi-tenger) közelében, vélhetően a Keleti-Kaukázus vidékén lakott. THEOPHANES szerint királyuk „az avarok népén belül helyezkedett el”. Szerzőnk állítását értelmezhetjük ekként is: ama rövid ideig, míg az avarok a Keleti-Kaukázus vidékén laktak, szálláshelyükön az eszkilekkel osztoztak. Ám az is lehet, az „avarok népe” szókapcsolat az avarok bolgár stb. hűbéreseire hivatkozik.

Csupán találgathatunk, mikor és milyen módon jutott az eszkilek e csoportja Kelet-Európába. Talán a heftaliták bukása idején szakadtak el nemzetüktől, s a hűbéres sorsot elkerülendő költöztek nyugatra. Kínai források később (651–766.) a türkök jobb (nyugati) szárnyának részeseként említik az eszkileket. A Szirdarja vidékén éltek, és érdekelték voltak a Selyemút kereskedelmének ellenőrzésében.

A kelet-európai eszkilek, vagy egy részük utóbb a volgai bolgárokhoz csatlakozott. AHMAD IBN FADLÁN aszkel néven emlékezik meg róluk. IBN RUSZTA (10. század) szerint a volgai bolgárok három törzse: barszula, eszegel, bolgar. Volgai Bolgárország lakói között voltak barszilkok, bolgárok, eszkilek, szabarok (szuvarok, csuvasok), s ezen kívül nyilván indoeurópai és uráli népek is.

A türkök serege az 566–567. esztendő fordulóján megjelent Kelet-Európában, és a következő években iga alá hajtotta a Kaukázus vidékén, illetve a Volga és a Don között élő népeket. Elfoglalta a szabarok és az ötogurok birtokait, valamint az alánok kaukázusi országát és Kolkhis királyságát. Az 568. évtől körülbelül a 630. esztendőig tartó türk uralom ideje alatt a leigázottak hűségét a türk uralkodók által kirendelt hűbéres fejedelmek biztosították.

Az 568. évben szogdok vezette türk küldöttség érkezett a bizánci udvarhoz. II. IUSTIN császár (565–574.) szövetséget kötött a türkökkel közös ellenségeik, többek között az avarok ellen.

A bizánci–avar szövetség miatt felbőszült türkök az 576. évben megtámadták Bizánc krími városait. Valamivel később, az 580. esztendőben, bizánciak és türkök rendezték kapcsolatukat, s a barátságos viszony helyreállt.

Az ötögurok neve elveszett, az 576. évben már újra onogur néven említették őket. Bizánc ez időtől fogva a türkök uralta valamennyi népre, általánosságban, a türk (tourkoi) nevet alkalmazta. Az avarok fennhatósága alá tartozó hatógurok nevét mintegy húsz év múlva (597.) váltotta fel az általánosabb bolgár elnevezés.

A türkök az 581. évben ostrom alá vették Khersonesost (ma Szevasztopol) a Krím-félszigeten. A Türk Birodalom ez időben nyújtózott legmesszebbre nyugat felé.

Kazárok

A kazárok megszólításával kapcsolatban találgatásokra vagyunk utalva. Nevük – ez látszik leginkább hihetőnek – a latin *caesar* (császár) szóra megy vissza. A jüecsék (utóbb kusánok) királya, KADAPHES is használta e címet, időszámításunk kezdete táján, AUGUSTUS, római császár (i. e. 27–i. sz. 14.) ezüst dénárját másolván. Pénzérméjének felirata: KOZOΛA KΑΛΛΑΦΕC XOSANOV ZAOOV. Az első szó (kozola) alighanem a *cézár* (görög kaisaras) uralkodói címet másolja, a második (Kadaphes) uralkodói név, a harmadik (khosanou) a kusán nép neve, a negyedik (zaouu: dzsabghu) szintén főúri cím (szövetséges fejedelem).

A kazárok története alighanem az európai hunok felbukkanásával egy időben (2. század) vette kezdetét. Az 1–2. században a közép-ázsiai hazájukból kivándorolt alánok a Kárpát-medencében, a Keleti-Balkánon és a kelet-európai pusztán laktak. A névadó törzs az Alföldön és Olténiában, a rósalánok az Olt és a Don között, az őrsök a Dontól keletre, az Urál folyó vidékéig, továbbá a Keleti-Kaukázus vidékén, valamint Khorasmia területén. A germánok vándorlása (3. század eleje) nyomán a rósalánok egy része beköltözött a Kárpát-medencébe, más részük a gótok stb. befolyása alá került. A Kelet- és Délkelet-Európát megszálló hunok, avagy bolgárok uralmuk alá hajtották az ott élő alánokat, germánokat stb., s velük összekovácsolódtak. A Keleti-Kaukázusban élő őrsök – ez látszik valószínűnek – kezdetben szintén a bolgárok kötelékéhez tartoztak, s nyilván a barszilok is. A Kaukázus északi lejtőin letelepedett alánok (őrsök) egy ré-

sze ellenben megőrizte függetlenségét, s megalapította az alánok kaukázusi országát. Az általuk uralt tartomány nagyjából a Tyerek folyó felső szakaszától a Kubány felső szakaszáig terjedt.

A 4. század második felében (366–376.) a haladzsok egy csoportja az Altaj környékéről a Szir-darja és az Amu-darja közére költözött. Valamivel később, az 5. század közepe (441.) táján az avarok betagozódtak a hunok szövetségébe. Az avarok által ekkortájt megszalasztott szabarok felbukkanását valamivel később (463.) jelzik a Keleti-Kaukázus vidékéről.

Az 540. évben a Perzsa Birodalom és Bizánc háborúba keveredett egymással, s a harcokban a szabarok is részt vállaltak. Nagyobb csoportjuk később elhagyta a Kura folyó vidékét, a kelet-európai pusztára, vélhetően a Tyerek és a Kuma folyó vidékére költözött, és a bolgárok keleti szárnyához szegődött. S nyilván a kazárokhoz is társultak szabarok.

Az 552–553. évben a kazárok és a szabarok elfoglalták Derbent városát, továbbá Kaukázusi Albania északi részét, s megszállva tartották közel egy évtizeden át. Betörésük nyomán kezdték el építeni a perzsák Derbent erődtényét.

Az 554. évben a türkök terjeszkedése kimozdította az avarokat, pontosabban csak egy részüket Közép-Ázsiából. Avarjaink, a Kaszpi-tengert bizonyára délről kerültek meg, az 555. évben már a Keleti-Kaukázus vidékén táboroztak. THEOPHILAKTOS SIMOKATTES (*Historiarum libri*, VII. 8. 1–6.) ilyenképpen számol be az avar hunokról és a helyben lakókról.

A barsélt [sarselt], az onogur [ounnougounoi], a sabir [sabiroi] s ezeken kívül néhány más hun nép is igen nagy rémületbe esett, amidőn a saját területén meglátta a var és chunni [ouar kai khounni] szökött néptöredékét; azt gyanították ugyanis, hogy a bevándorlók avarok. (SZÁDECKY-KARDOSS SAMU fordítása.)

Az avarok SAROSIOS, alán fejedelem pártfogását kérték. A független kaukázusi alánok ura IOUSTINOST (kb. 525–566.) – aki ez időben Lazikében a bizánci csapatok hadvezére volt – tájékoztatta az avarokról, IOUSTINOS pedig császárat, I. IOUSTINIANOST (527–565.). Az avar követjárásra az 557–558. évben került sor; a küldöttség vezetője KANDIKH volt. A követség lakóhelyről és szövetségről tárgyalt a császárral.

Az avarok, Bizánc szövetségeseiként, MENANDROS (6. század) szerint, előbb az onogurokkal bocsátkoztak harcba, azután a zalokkal, s a sabirokat is legyőzték. Az onogur név – talán a bolgárookra hivatkozik – e helyen is félig-meddig tartalmatlan, tudniillik a történet valamennyi szereplője, beleértve az avarokat is, a hunok szóban forgó ágazatához tartozott. A zalokat, tekintettel THEOPHI-

LAKTOS SIMOKATTES fenti tudósítására, a barszilokkal azonosítják. Későbbi (568–569.) eseményekből következtetve – az avar kagán az utigurok és kutrigurok urának is mondja magát, és ezen jogon követeli Bizánctól a nekik járó évpénzt – avarjaink a bolgárokat is uralmuk alá hajtották, vélhetően az 560. évben. A kutrigurok egy része alighanem az avarokhoz szegődött, s uraival együtt, az 567–568. évben, letelepedett a Kárpát-medencében. Nyomban ez után, az 568. esztendő táján, az avarok kagánja, BAIAN (562–602.) tízezer kutrigur harcost küldött Dalmácia pusztítására.

A türkök serege az 566–567. év fordulóján megjelent Kelet-Európában, s iga alá hajtotta a Kaukázus vidékén, valamint a Volga és a Don között élő szkíta és török stb. népeket. Az 568. évtől nagyjából a 630. évig tartó türk uralom idején a leigázottak hűségét a türk uralkodók által kirendelt hűbéres fejedelmek biztosították.

A perzsák és az avarok a 626. évben megtámadták Konstantinápolyt. A kazárok ez időben még, Bizánc szövetségeseiként, a nyugati türkökkel vállvetve harcoltak. A 627. évben 40 000 harcost küldtek HERAKLEIOS császár (610–641.) segítségére. A kazár uralkodó ekkor még a *dzsabghu* (szövetséges fejedelem) címet viselte. A kazárok birtokainak központja a Kaszpi-tenger partvidékén, Derbenttől északnyugatra helyezkedett el. Két nagyobb erősségük – úgymint Belendzser (Berenler: Íjászok) és Szemender (Szemenler: Szemények) – a Tyerek folyó és Derbent között épült.

Szemény szavunk – mondja KISS (1973) – perzsa gyökerű (eredetileg sagbān: falkamester), s jelentése *szövetséges külföldi zsoldos*.

ISRAYEL, Kaukázusi Albania püspöke, valamint kísérete a 682. év elején látogatást tett a hunoknál, közelebbről a kazárok egyik csoportjánál, Varacsan (Varsány) városában. E település szintén Derbenttől északnyugatra keresendő. MOVSES KAGANKATVACI (10. század) részletes leírást ad a püspök térítő munkájáról, s mintegy mellékesen a hunok vallási szokásairól is.

A hunok Tangri Khan istenségnek – megmentőnek, életadónak, minden jó dolog forrásának tartották – szent tölgyfáknál lovat áldoztak. Vérért a fára öntötték, koponyáját, bőrét az ágakra aggatták. A Napnak és a Holdnak is áldoztak, valamint a tűznek és a víznek, az utak istenségeinek, és minden számukra fontos teremtménynek. Ha villám sújtott valakit vagy valamit, úgy vélték, egy fajta áldozat ez Kuar istenségnek. Arany vagy ezüst sárkányábrázolásokat is viseltek.

Az elhunytak tiszteletére doboltak, füttyültek; szablyával, dákossal arcukat, végtagjaikat megsebeztek; a sírnál karddal viaskodtak nekivetközve, ember ember ellen és csapat csapat ellen. Birkóztak, lovasversenyt rendeztek, táncoltak.

ISRAYEL felfogása szerint kicsapongó életet éltek, pogány, barbár szokásuknak megfelelően apjuk feleségével házasodtak, megosztottak egy feleséget két testvér között, több nővel házasodtak.

A püspök utasítására a legnagyobb tölgyfát kivágták, belőle ügyes ácsok keresztet faragtak, festett díszekkel kicifrázták stb., és a királyi udvarban állították fel. Az Alp-Ilutuer (hűbéres uralkodó) parancsolatára az aranyból öntött istenképeket összegyűjtötték, és a nagyúr saját kezével összezúzta azokat. A püspök a törzs urának beleegyezésével felgyújtatta a pogány szentélyeket.

A 628–630. évben a türkök hatalma megrendült, s kelet-európai hűbéreseik ekkor önálló útra léptek. KUVRAT (kb. 632–665.) a 635. évben elszakította a kutrigurokat az avaroktól, és egyesítvén a bolgárok két szárnyát, létrehozta a bolgárok kelet-európai birodalmát, Régi Nagy Bulgáriát.

Az arabok, terjeszkedési törekvéseik okán, nem egyszer összeütközésbe kerültek a kazárokkal. Az első összecsapásokra Belendzsernél került sor a 642. évben. A kazárok megvédték fővárosukat, de a következő években újra és újra fel kellett venniük a harcot a hódítókkal. A 652. évben az arabok újólág a kazár fővárost rohamozták, ám ismételten siker nélkül. A nyugati türkök hatalma közben lehanyatlott, és a 659. évben Kína hűbéresévé lettek. A Keleti-Kaukázus vidékén letelepedett kazárok – jászok (őrsök), barszilok, szabarok – ekkortájt szakadtak el véglegesen a türköktől. Az őrsök vezette szövetség uralkodója 652–653. táján öltötte magára a kagán címet.

KUVRAT halála után néhány esztendővel, a 668. évben, a kazárok elfoglalták a bolgár birtokokat, és ez időtől kezdve nagyhatalomnak számítottak Kelet-Európában. A nyugati bolgárok egy része Délkelet-Európába menekült, és a Keleti-Balkánon megalapította az első dunai bolgár birodalmat (679–680.). A bolgárok egy része viszont helyben maradt, elismerte a kazárok fennhatóságát.

JOSEPH, kazár uralkodó (940–965.) HASDAI IBN SHAPRUTHOZ írott levele a bolgárokról is megemlékezik, valamint a hun szövetség onogur ágazatának népeiről: ujgur, türk, avar, oghuz (kun), barszil, tarna, kazár, zagur, bolgár, szabar. Ezek közül kettő, tarna és zagur biztosan nem azonosítható.

*Leveledben azt kérdezted: melyik népből, melyik nemzetségből és melyik törzs-
ből valók vagyunk? Tudd meg, hogy mi Jefetnek, és pedig Togármáh-nak vagyunk
ivadékai. Őseinknek nemzetségi lajstromaiban úgy találtuk, hogy Togármáhnak 10
fia volt, s ezek neve: Ugjur (vagy Agjur), Tíros, Avvar, Úgin, Bízal, Tárna, Kozar,
Zagur, Bulgar, Szávir.*

*Mi a hetediknek, Kozarnak, gyermekeitől származunk, a kiről az van írva, hogy
napjaiban őseim kevesen valának, de a szent, dicsőíttessék ő! erőt s bátorságot
adott nekünk, úgy, hogy háborút viseltek sok és náluknál erősebb népekkel, melye-
ket a mindenható segítségével elűztek, országukat elfoglalván, úgy hogy (e népek)
megfutamodtak, ők (a kozarok) pedig űzőbe vették mindaddig, míg a nagy folyón,
melynek neve Duna, átszalasztották. Ezek még mai napság is a Duna mellett lak-
nak, Konstantinápoly közelében. A kozarok pedig országukat foglalták el. (KOHN
SÁMUEL fordítása.)*

Az arabok a 7. század vége felé újabb hadjáratot indítottak keleten, s a har-
cok évtizedekig elhúzódtak. Betörték Közép-Ázsiába, erővel az iszlám zöld zász-
laja alá terelték az ott élő népeket, többek között a szkítákat is. Így lettek
Közép-Ázsia különböző vallású népei nagyobb részben muszlimok. Az arabok
többek között megkísérelték a Kaukázuson átvető utak ellenőrzését is maguk-
hoz ragadni. A 712. évben elfoglalták Khorasmia oázisát. Az ott lakó őrök stb.
színe-java a kazárokhoz menekült. Utóbb a fizetett hadsereg derékhadát alkot-
ták, és bizonyos kiváltságokat is élveztek. A 722. évben az arabok Belendzsért is
elfoglalták, és egy ideig meg is tartották. A kazárok ekkor szövetségre léptek az
alánok független államával. A 730. évben a mintegy 30 000 harcost számláló
kazár-alán sereg, a kazár kagán fia, Bardzsik vezetésével, átkelt a Darjal-szoro-
son, és az arab kézen levő perzsa Ardabil város mellett megsemmisítő csapást
mért a muszlim hadakra. E vereség okán az arabok meghátráltak, és az iszlám
hódítás délkeletről nem érhetette el Európát.

Az arab-kazár háborúk azonban ezek után is folytatódtak. A 737. évben az
arab seregek a Darjal-szoroson és Derbentnél törtek be a kazár birtokokra, s a
kagánt is megszalasztották, illetve el is fogták. Szorult helyzetében el kellett is-
mernie az arabok fennhatóságát, és az iszlám hitet is elfogadta. Az arabokat ez
időben lekötötték belső nehézségeik, erőforrásaikat kimerítette a kazárok elleni
hadviselés stb., s így nem tudták ellenfelüket ellenőrzésük alá vonni. A kazárok
három év múlva visszanyerték függetlenségüket. A csetepaték ugyan nem szűn-
tek meg, ám egyre ritkábban került rájuk sor. A békekötéseket olykor házasság-

gal erősítették meg. A kazárok utoljára a 798. évben törtek be a Kaukázuson túli arab birtokokra. Az arab terjeszkedés elakadt a Kaukázus vidékén. Nyugodt időszak következett, a kereskedelmi kapcsolatok virágzásának kora.

Amikor az arabok, a 737. évben, áttörték a kazárok kaukázusi védvonalát, a kutrigurok egy csoportja kivonta magát a kazárok közvetlen befolyása alól. E csoport, a hozzá szegődött barszil és szabar (szuvar, csuvas) néprésszel, illetve a kelet-európai eszkilekkel a Szamara folyó vidékére költözött. Utóbb (850. körül) a mai Csuvas- és Tatárföld területén megalapították Volgai Bolgárországot.

A Kazár Birodalom hatalmának csúcspontján nemcsak a kelet-európai pusztát uralta. Befolyása keleten az Aral-tóig terjedt. Adófizetőként a kazárok fennhatósága alá tartoztak a besenyők és az oghuzok, a volgai bolgárok, a mordvin-földi burtasok – mordi jászik: az őrsők (manapság erzák) egy csoportja és az általuk megszervezett mordvinok –, és más finnugornak címzett népek. Ezen kívül számos keleti szláv törzs, a krími gótok, a Kaukázusban sok nép, egyebek mellett a grúzok, az abházok és az örmények egy része.

A kazárok első fővárosa, 650–722. között, Belendzszer volt a Keleti-Kaukázus vidékén. A második pedig Itil stb., avagy Kahmlidj, Khamlij (Kaghanbalik: Kánváros) a Volga deltájánál. A kazárok a 8. század közepén helyezték át oda székhelyüket. A város a kereskedelmi utak kereszteződésében épült, és az áruforgalom ellenőrzését is szolgálta.

Fénykorában Itil a kereskedelem egyik gócpontja volt. A kazárok számára fenntartott nyugati városrészben volt a közigazgatás központja, a bíróság és a helyőrség. A város keleti részét, mely legfőképpen a kereskedelem céljait szolgálta, később építették. E városrészt idegen származású kereskedők, illetve kézművesek lakták. Kényelmüket számos nyilvános fürdő stb. szolgálta. A két városrész között, egy szigeten állott a kagán és a bég palotája. A szigetet hajóhíd kötötte össze a település egyik (véltetően nyugati) részével. Arab források szerint a város egyik felét Itilnek nevezték, és Khazarannak a másikat. A kazárok csakis télidőben lakták városukat. A pásztorok tavasztól őszig a pusztán legeltették állataikat, a szántóvetők kertjeiket és földjeiket művelték.

A különböző forrásokban felbukkanó *Atil*, *Etel*, *Itil* stb. név – a Volga folyó, illetve a kazárok fővárosának törökös elnevezése – a mongol nyelvből veszi eredetét. A mongol *эзэн* (edzen) szó jelentése *fejedelem*. A Volga tehát *Fejedelmi folyó* (avagy Folyók fejedelme), a kazárok második fővárosának neve pedig szintén *Fejedelem*.

A 830. év táján belháború ütött ki a kazárok országában. Az okokat nem ismerjük, feltevések szerint azonban a felkelés vallási kérdések, illetve az ez idő tájt végrehajtott államcsíny okán törhetett ki. Az ismert tények, illetve az ezekből levonható észszerű következtetések e feltételezésnek nem mondanak ellent.

A 740. év táján BULAN, tisztben első a kagán után, MÓZES hitére tért, és példáját más kazár előkelők is követték. A 800. év táján OBADIJAH (kb. 786–809.), BULAN unokája, illetőleg pártja magához ragadta a hatalmat. Félreállították útjukból az uralkodót, de nem tették le trónjáról, hanem vallási szereppel ruházták fel. A judaizmust államvallássá léptették elő, és ennek emlékeztére a 837–838. évben pénzt (yarmak) bocsátottak ki, melynek felirata: *A kazárok országa*, illetve *Mózes, Isten hírnöke*. OBADIJAH után fia uralkodott, majd annak fia s így tovább – mindahányan bibliai nevet viseltek –, és törvény szerint idegen nem ülhetett trónra. Ilyenképpen nyert végleges formát a kettős királyság intézménye, mondja Апрамонов (1962), illetve ТОЛСЗТОВ (1986), a kazárok országában.

A hatalomátvétel nyomán a korábbi rend hívei, a kazár hadsereg magvát képező őrsök, közelebről a Kubány, a Kuma, a Manyics mentén élő ötugorok, felázadtak, a hatalom birtokosai azonban idegen erők – feltehetően besenyők és úzok – segédletével leverték a felkelést. Akik túléltek a vérengzést, nagyobb részben elmenekültek, kiváltak a kazárok kötelékéből, és magukat kavarónak, vagyis bolgárnak nevezték. Akik pedig, hasonlóképpen, nem tudtak megbékélni az új vallással és annak törvényeivel – a szabarak egy csoportjáról van szó –, szintén hátat fordítottak a kazárok birodalmának. A kavarók és a szabarak szövetségre léptek egymással, vérrel megpecsételt szerződést kötöttek, és utóbb *magyar* – törökösen madzsar, baskort stb. – néven írták be nevüket a történelembe. A bizánciak jobbra türköknek, vagyis törököknek nevezték őket, mások (a szót saját nyelvükhöz igazítva) oguroknak vagy onoguroknak.

A nyolcszázharmincas évek előtt – a mondottakból következik – „magyar” nevet viselő nép nem létezett. Csupán hasonló (Magyar, Megyer) nevet viselő bolgár (ötogur) nemzetség.

A magyarok előbb észak felé vették útjukat. A Volga és az Urál folyó között, a Szamara folyó vidékén telepedtek le. Népeességük, vélhetően megosztottságuk okán, kettészakadt. A nagyobb csoport nyugat felé költözött, a Dnyeper és a Szeret között foglalt magának területeket. A kisebb csoport utóbb a volgai bolgárok keleti szomszédja lett, a Belaja folyó mellékét választotta lakhelyül. Ma baskír, illetve baskort néven ismerjük őket.

A magyaroknak, pontosabban Mag istenség tisztelőinek, a Kaukázus északi előterében is maradtak töredékei. Őket illeti a szakirodalom Kuma-menti, illetve kaukázusi magyarság névvel (BENDEFY 1941, 1942).

A magyarok elszakadása után a kazár uralkodó zsoldos hadsereget szervezett. E fizetett haderő elsősorban bevándorlókból, Khorasmiai őrsökből állott. A kazárokról szólván, AL-MASZÚDI (896–956.) munkája – *Murúdzs adz-dzahab va maádin al-dzsaváhir*, 17. fejezet – többek között erről is megemlékezik. Az őrsök (jászok) neve e helyt, illetve más arab nyelvű híradásokban *al-Arsiya*, *al-Arsiyya*, *al-Larisiya*, *al-Orsiyya*, *al-Ursiyya*, *As-yah* stb. alakban szerepel. Felbukkan még *al-Khalis*, *al-Khullas*, azaz *kalásziak* alakban is.

Bab el-Abváb [Derbent] város lakói sokat szenvednek egy Dsidân nevű királyság szomszédsága miatt, a mely a kazar király uralkodása alatt áll, kinek itt volt Szemender nevű fővárosa, Bab el-Abvâbtól nyolcz napi távolságban. Mai nap is kazarok lakják, de mióta az iszlám terjedésének első ideiben Szulejmân Rabiah el-Bâhili fia elfoglalta, a kazar birodalom fővárosa áthelyeztetett Amol-ba [Itil], a mely innen hét napi távolságra esik s jelenleg a kazar királyok itt laknak. Ezt a várost egy nagy folyó [Volga], mely a turkok fõnsíkjáról folyik, három részre osztja; a folyó egyik ága [a Donról van itt szó] a bolgárok tartománya felé hajlik s úgy aztán az Azovi-tengerbe ömlik. Amol a folyó két partjára épült, a melynek közepén egy sziget van, a mely a kormányzat tulajdonképeni székhelye. A sziget egyik végén emelkedik a király palotája, a melyet egy hajóhíd köt össze a partok egyikével. Ezen város lakossága moszlimokból, keresztényekből, zsidókból és pogányokból áll. A király, udvara s az ő nemzetiségéből való kazarok a zsidó valláson vannak. A kazar király Harun er-Resîd [Hárún ar-Rasîd (786–809.)] uralkodása alatt tért át a zsidó vallásra, a mikor is a moszlim tartományokból s (később) Rûm birodalmából felesszámú zsidók özönlöttek a kazarokhoz. Armanûsz [I. Romanos (920–944.)], Rûm királya, ugyanis a jelen időben, úgy mint a hidsra 332-ik évében [i. sz. 943.], a zsidókat erőnek erejével keresztényekké akarta tenni, (a mely erőszak miatt számosan közülök a kazárokhöz menekültek.) [Az alábbiakban szólni fogunk a rûmi birodalom királyairól (császárajairól), uralkodási éveik számáról, jelesen az (említett) királyról (ú. m. Armanûszról) és uralkodótársáról a jelen időben.] Számos zsidó a rûmi birodalomból az általunk leírt módon (vázolt körülmények következtében) a kazar földre menekült. Nincs itt helye arról szólanunk, hogy a kazar király áttérése a zsidó vallásra, hogy mint történt; erről a tárgyról már szólottunk megelőző munkáinkban. Az ezen tartományban (a kazar birodalomban) élő pogányok különböző nemzetiségekből valók, vannak közöttük oroszok és szlávok

vok, a kik a főváros egyik oldalán laknak s halottaikat, (kedvelt) állataikkal, fegyvereikkel és ékszereikkel együtt elégetik s a midőn egy férfiú meghal, vele együtt elevenen nejét is elégetik, ha azonban a nő hal meg előbb, férjét nem égetik el. A nőtlennek halála után nőt adnak. A nők azért óhajtanak férjeik oldalán elégetetni, mert így reménylik, hogy lelkeik azokéval együtt a paradicsomba juthatnak. Ez a szokás meg van Indiában is, mint a hogy erről már szoltunk, azon különbséggel, hogy ott a nőt csak akkor égetik el urával, ha azt maga is akarja. A moszlimok alkotják az uralkodó elemet a kazar birodalomban, mert a király testőrei közülük valók; őket (közönségesen) lâriszijeh-knek nevezik. Kharezm környékéről származtak ide s az iszlâm elterjedése után kevéssel kiütött háborúk és pestis miatt a kazar királyhoz menekültek; ezek igen vitéz férfiak s a kazar királynak háború idejében legelőkelőbb támaszát képezik. A midőn a kazar földön megtelepültek, bizonyos előnyöket kötötték ki maguknak, milyenek: szabad vallásgyakorlatok, templomépítési s a nyilvános imák szabadalma s hogy a vezír [alkirály] mindig közülük válassztassék. A jelenlegi vezír is moszlim, Ahmed ben Kovaih-nak hívják. Azt is kikötötték maguknak, hogy valahányszor a kazar király háborút folytat moszlimok ellen, ők a háborútól távol maradhassanak s csak azon háborúban vegyenek részt, melyeket a hitetlenek ellen indít. Jelenben körülbelül hét ezer nyilas van ilyen, vértet, sisakot és vasinget hordanak; közülük többen lándsát forgatnak s olyan fegyverzetük van, mint rendesen a moszlim katonáknak. Biráik is az ő vallásukon vannak. A kazar fővárosban bevett jogi szokás, hogy ott hét bíró ül törvényt, kettő a moszlimok, kettő a kazarok részére; utóbbiak a tőra szerint ítélnék; megint más kettő, kik a keresztények peres ügyeiben az evangéliumból hozzák ítéletüket s egy a szlávok, oroszok s a többi pogány nép részére s utóbbi a pogányok módjára pusztán a józan ész után ítél. Ha valamely oly fontos ügy merül fel, a melyet bíróik el nem tudnak dönteni, ezekben a perlekedő felek a moszlimok kadhijaihoz fordulnak s az iszlâm törvénykezésének megfelelő ítéleteiket elfogadják s magukra nézve kötelezőknek tartják. Ezen földrészen a kazar király az egyedüli, a ki zsoldos katonákat tart. Az ezen tartományban lakó moszlimok (noha különböző eredetűek) közönségesen lâriszijeh-knek neveztetnek. Az oroszok és szlávok, kikről mondtuk, hogy bálványimádók, szintén beléphetnek a hadseregbe s a király szolgálatába. A Kazar-birodalomban a lâriszijeh-ken kívül vannak kereskedelemmel s iparral foglalkozó moszlimok is, kik oda azért jöttek, hogy az igazságszolgáltatás és biztonság előnyeiben részesedjenek. Egy nagy mecseten kívül, melynek minâretje a királyi palota fölé emelkedik, más kisebb mecseteik is vannak, a melyekhez iskolák vannak csatolva, a hol a gyermekek a Korânt tanulják olvasni. Ha a moszli-

mok a keresztényekkel valamikor egyetértenének, a kazarov királyának nem volna hatalma felettük. Azt mondja Masz'ûdi, hogy a mit eddigelé elmondottunk, nem vonatkozik a főkirályra, vagyis a khâkânra, mert tudni kell, hogy a kazarov birodalmában van egy olyan főkirály, ki szokásaik értelmében egy másik király hatalma alatt áll s ennek palotájában lakik. A khâkân a palota belsejében tartózkodik, lovagolni nem tud s a főuraknak és a népnek magát soha sem mutatja, lakosztályát soha sem hagyja el s háremje vele van, nem parancsol s nem tilt, s egyáltalában nem kormányoz. Mindazonáltal a kormányzó király hatalma semmi volna, ha a főkirály nem volna vele palotájában. A midőn a kazar földre szárazság jön, vagy azt valamely más csapás éri, ha egy másik országból háborút indítanak ellenök vagy őket bármely váratlan veszedelem éri, a nép s a főurak a király elé lépnek s így szólunk hozzá: «ettől a khâkântól s uralkodása, idejétől jót nem várunk; baljós-latú embernek, tartjuk őt s uralkodását; öld meg őt, vagy add át nekünk, hogy megöljük». Többször a király a khâkânt átadta (a nép dühének), kit aztán kivégeztek, néha pedig maga végeztette ki, másszor irgalmazva neki, az őt fenyegető vést tőle elhárította, minthogy nem szolgált reá saját bűnével. Nem tudom, hogy ez a szokás régi-e, vagy csak az újabb időkben kezdődött? Az a szokás, hogy a khâkânt az ország egyazon családjából választják, úgy hiszem, ősidőktől fogva (tart); a királyság ebben a családban örökös. Isten tudja, hogy mint van e dologgal. A kazarovoknak számos hajójuk van, melyekkel azon folyón hajóznak, mely városokon fe-lül az azt átmetsző nagy folyamba ömlik; e folyó [Szura] azon partvidékét, melyet Bartász-nak [mordi jász] neveznek, különböző turk törzsek lakják, kik mindnyá-jan a kazar fennhatóság alá tartoznak. Lakóhelyeik a kazarbirodalmat összekötik a bolgárokéval, a honnan ered az a folyó, melyen e két nép árúczikkei összetalál-koznak. A burtászok egy török fajú nép, mely, a mint előbb mondtuk, a róla neve-zett folyó partjait lakja; tartományukból a fekete és vörös rókabőröknek, melyeket általánosan bartászíjeh-knek neveznek, nagy kivitele van. Vannak ilyen bőrok, kü-lönösen a feketék közül, melyeknek egy darabja száz dinárt s még annál is többet ér; a vörösek kisebb értékűek. Az arab és perzsa királyok fekete rókabőrből készült ruhákkal ékeskednek és ezt becsesebbnek tartják, mint a czoboly-, hölgymenyét- és egyéb hasonló prémekeket. Sapkákat, khaftánokat és bundákat is készíttetnek ma-guknak belőlük s alig van oly király, kinek burtászi fekete rókabőrrel bélelt khaftánja vagy bundája ne volna. (KUUN GÉZA fordítása.)

AL-MASZÚDI idejében (896–956.) a kazárok országában szabadon gyakorolhatták vallásukat a különböző felekezetek képviselői. A köznép nagyobb része alighanem természethívő volt, kisebb része pedig muszlim és keresztény. A judaizmus mindenekelőtt az uralkodó osztály vallása volt.

A szomszédos népek, illetve a korábbi szövetségesek támadásai miatt a kazároknak a 9–10. századtól több hadszíntéren kellett harcolniuk. Bizánc az arabok elleni küzdelmekben a kazárok oldalán állt, s a szövetséget az uralkodócsaládok közötti házasságokkal is megerősítették. A kazárok katonai erejének és befolyásának hanyatlásával Bizánc már korábbi szövetségesre ellen szervezkedett.

BENJAMIN uralkodásának idejében (kb. 920.) a MQDWN (a bizánci Makedón uralkodócsalád) mesterkedése nyomán, illetve cselekvő támogatásával a kazároknak négy ország – 'SY (jászi; talán burtas), TWRQY (turki; talán oghuz), 'BM (talán bolgár) és PYNYL (alighanem besenyő) – szövetséges hadai ellen kellett hadakozniuk. A kazárok egyedüli támaszai ez időben a kaukázusi alánok voltak. Forrásunk szerint akadtak közöttük muszlimok is.

A következő uralkodó, II. AARON (kb. 920–940.) a kaukázusi alánokkal keveredett viszályba. Alánia uralkodója keresztény hitre tért, és a kazárookra támadt. Bizánc ez ügyben mint felbujtó szerepelt. A kazárok oghuz zsoldosok segédletével felülkerekedtek, és elfogták az alán uralkodót is. Leányát kezesként, illetve feleségül adta AARON fiához, a már említett JOSEPH-hez.

A 9. század közepétől a ruszok megpróbálták ellenőrzésük alá vonni a kelet-európai kereskedelmi utakat, s egyre határozottabban léptek fel szomszédaik ellen. Megteremtették önálló államukat, s leigázták a kazároknak adót fizető szláv törzseket. A rusz hadurak több háborút indítottak a kazárok ellen, és rablóhadjárataik során eljutottak a kazár fővárosig is. Végül I. SZVJATOSZLÁV (945–972.), kijevi fejedelem hadjárata – melyben besenyő és oghuz csapatok is részt vettek – összeroppantotta a kazár nagyhatalmat. Sarkel erődjé (a Don mellékén állt) a 965. évben esett el, a Volga-menti főváros, Atil pedig a 968. vagy 969. esztendőben. A Volga és a Don között élő bolgár, kazár stb. népesség a kijevi fejedelemség adófizetője lett. A ruszok Szemender városát is feldúlták – hasonlóképpen a volgai bolgárok városait, és csapást mértek az alán és a cserkesz seregre is –, a kazárok kaukázusi területeit azonban nem vonták ellenőrzésük alá.

Országuk összeomlása után egyszer-egyszer még említik a kazárok nevét. A Krímben is élt jelentősebb népességük, s a keleti Kaukázusban is. A ruszok csak a 11. században foglalták el az utolsó kazár településeket. A bolgárok, a kazárok,

illetve a kaukázusi alánok kötelékéből kiszabadult jászai csoportok utóbb a besenyőkhöz, a kunokhoz csatlakoztak, és a mongolok között is feltűntek. Nagyobb csoportjuk a kunokkal a magyarok országában telepedett le.

Asztrahán (Khacitarkhan) nevével első ízben az 1333. évben találkozunk, de a várost jóval korábban, talán 1250. táján alapították a Volga deltájánál. Neve, Jászitárkány nyilván jászai lakosaira, illetve a hunok Tárkány (Tarján) istenségére, a mesteremberek pártfogójára hivatkozik.

Magyarok

A 830. év táján lezajlott belháború nyomán a jászik (közelebről az őrsők) egy csoportja, valamint a szabarok egy része kivált a Kazár Birodalom kötelékéből – előbbieket magukat kavaróknak, azaz bolgároknak nevezték –, s szövetségben egyesülvén új, önálló népként léptek a történelem színpadára. Az újszülött nép – Mag istenség neve nyomán (magyarosan–törökösen) magyarnak címezte magát – az Urál folyó és a Volga közére, a besenyők szomszédságába költözött. Szállásaikat nem sokkal ez után a besenyők foglalták el. A magyarok serege, vélhetően megosztottsága okán, kettészakadt. A kisebb néprész helyben maradt, s utóbb a Belaja folyó mellékén telepedett le. Ma baskír, baskort néven ismerjük őket. A nagyobbik néprész nyugatra ment, s a Dnyeper és a Szeret folyó közötti pusztán foglalt magának szállást, utóbb pedig a Kárpát-medencébe költözött.

Forrásaink a magyarokkal kapcsolatban rendszeresen hét törzset említene. E csoportosulásban következőképpen ott kell lennie a kavarók s a szabarok törzseinek. VII. KONSTANTINOS (913–920.) tudósítása azonban ezzel kapcsolatban (is) ellentmondásos. Három kavaró törzsről beszél, és ezeket egyként kezelve nyolcadikként illeszti a magyar törzsek felsorolásának élére. A császár, bár munkájának célzatosságot nemigen lehet tulajdonítani, lazán kezeli, illetve nem egyszer vélekedésével helyettesíti a tényeket. A különböző forrásokból összeválogatott anyagokat nem hangolja össze egymással, s nem tulajdonít jelentőséget sem a pontosságnak, sem a részleteknek stb.

Tudni való, hogy az úgynevezett kabarok a kazárok nemzetségéből valók. És úgy történt, hogy valami pártütés támadt közöttük a kormányzat ellen, és belháború ütve ki, felülkerekedett az előbbi kormányzatuk, és közülük egyeseket lemészároltak, mások pedig elmenekültek, és elmenvén letelepedtek a türkökkel együtt a besenyők földjén, összebarátkoztak egymással és holmi kabaroknak [kabaroi] nevezték őket.

Ennek következtében a kazárok nyelvére is megtanították ezeket a törköket, és mostanáig használják ezt a nyelvet, de tudják a türkök másik nyelvét is.

Mivel pedig a háborúban legerősebbeknek és legbátrabbaknak mutatkoztak a nyolc törzs közül, és háborúban elől jártak, az első törzsek rangjára emelték őket. Egy fejedelem van náluk, azaz a kabarok három törzsében, aki máig is megvan. (De Administrando Imperio, 39. fejezet; MORAVCSIK GYULA fordítása.)

E híradásból, közvetett módon, megtudhatjuk, kik voltak a kazárok stb. A kavarók a jászok egyik törzséből, nevezetesen az őrsök közül váltak ki. Ennél fogva, a mondottak értelmében, a kazárok uralkodó csoportját jászok, közelebb-ről őrsök adták. A kelet-európai őrsök pedig korábban a bolgár nép kötelékébe tartoztak – a törökös *bolgár* név jelentése *kavaró* –, nevezettek egyik csoportját képviselték.

A kavarók és a türköknek nevezett szabarok egy-egy csoportja elszakadt a kazároktól, s letelepedett a besenyők földjén, az Urál folyó és a Volga között. A kavarók megtanították a szabarokat a szkíta nyelvre, ők maguk pedig még mindig bírják azt, s tudják a türkök másik nyelvét, úgymint a törököt is. Kavarók és szabarok szövetsége KONSTANTINOS szerint nyolc törzset számlál, melyek közül három a kavaróké, és ezek elsők a rangsorban. A három törzs pedig egy fejedelem irányítása alatt áll. Eddig a tudósítás eléggé világos s látszólag ellentmondásoktól mentes.

AHMAD IBN FADLÁN szerint „A kazarok nyelve nem hasonlít sem a turk, sem a perzsa nyelvhez, sőt a világ egy nyelvéhez sem.” Ezt mondja AL-ISTAHRI (?–952. után) és – az „igazi” kazárok, alkalmasint a birodalom szervezőinek nyelvéről szólva – IBN HAUKÁL (?–kb. 978.) is: „A kazar nyelv különbözik a török és perzsa nyelvtől s a világnak egy olyan nyelve sincs, mely az övékhez hasonlítana.” A szomszédos népek, egyebek között a volgai bolgárok nyelvéről szólva AL-ISTAHRI így nyilatkozik: „A bolgár nyelv a kazarhoz hasonlít, a burtasz-oknak más nyelvük van. Hasonlóképpen az orosz nyelv különbözik úgy a kazartól, mint a burtasztól.” IBN HAUKÁL megfogalmazása szerint: „a bolgár nyelv is olyan, mint a kazar nyelv.” (Az idézett mondatokat KUUN GÉZA fordította.)

Vagyis, a mondottak lényegét megragadva, a kazárok és a volgai bolgárok uralkodó népessége alkalmasint az esküdtek nyelvét bírta. S legalább egy részük a török nyelvet is beszélte, ahogyan a török népesség egy része is nyilván az esküdtekét.

A következő, negyvenedik fejezetben a császár sorra veszi a kavarók és a türkök törzseit. Első a kavarók (Κάβαροι) törzse, a második Nyéké (Νέκη), a harmadik Megyeré (Μεγέρη), a negyedik Kürtgyarmat (Κουρτουγερμάτου), az ötödik Tarján (Ταρίανου), a hatodik Jenő (Γενάχ), a hetedik Kéré (Καρή), a nyolcadik Keszié (Κασιή). Minden rendben levőnek látszik, ám ha a kavaróknak három törzse volt, akkor tíz törzs nevének kellene itt sorakoznia. A kavarók törzseit – mondhatnánk –, mivel egy fő uralma alatt álltak, a császár egyként kezelte. Nyolc magyar törzsről mindazonáltal egyetlen más forrás sem tudósít. Muszlim szerzők például csak hét magyar törzsről tudnak, és munkájának 38. fejezetében a császár is csupán hétről beszél.

Vélekedésünk szerint magyarjainknak – nem több és nem kevesebb – hét törzse volt. KONSTANTINOS állítását ekként értelmezzük. Első a kavarók (három) törzse: Nyék, Megyer és Kürtgyarmat. Nyék szavunk rokonértelmű megfelelője sövény (védmű). Megyer – Magor szavunk törökös–magyaros alakja – a szkíta Mag istenségre hivatkozik. Gyarmat, mint neve is hirdeti, Kürt törzsét gyarapította, azaz Kürt gyarmata volt. Négy törzs a szabaroké: Tarján, Jenő, Kér és Keszi. Az első – Tarján, Tárkány – alighanem a mesteremberek pártfogó istenségére hivatkozik. A *ḍapxan* (darkhan) szó a mongolban iparost, kézművest, mesterembert jelent. A második – Gyana, Jenő – a török *yeni* (fiatal, új stb.) kifejezés magyarhoz hajlított alakjának tűnik. Használhatták istenség neve gyanánt és köznévi értelmében is. A negyedik – magyarázatára több lehetőség is kínálkozik – vélekedésünk szerint a mongol *xəpə* (kheré: holló) töre megy vissza. A kereitek is a hollót tartották mondabéli ősöknek, illetve istenségüknek. És végül az ötödik, *kesäk* vagy *xəcə* (kheszeg) – magyarhoz hajlítva Keszi – egyik jelentése a törökben, illetve a mongolban *darab*, *rész* stb. Más szóval a Keszi törzs töredék lehetett. A magyarok hét törzse közül tehát három szkíta, négy pedig török volt. A névadó s egyúttal bizonyára a vezérlő törzs – Megyer – előbbieik közül került ki.

KONSTANTINOS tudósításának tanúsága szerint (39. fejezet: a kavarók saját nyelvükön kívül bírják a türkökét is) a szkíták, legalábbis részben, kétnyelvűek voltak, és nyilván keveredtek közéjük török stb. népelemek is. A mondottakat nyomósítja a Megyer törzs nevének törökös–magyaros alakja, nem különben a törökös méltóságnevek, pl. gyula, kende, és a magyar főemberek jobbára törökös neve, pl. Géza (Gíkhcs), Vajk (Bajik), Zolta (Dzoltoj). Mag szavunk névképző alakja magyarosan Magor lenne. A Magyar, Megyer név törökös alakjában a

gy hang helyén nyilván *dzs* állott: madzsar, medzszer. A szkíta népek a 4. század második fele óta a hunok szövetségének részesei voltak, s kisebb vagy nagyobb mértékben eltörökösödtek.

A *gyula* cím – utat mutató, tekintélyes személy – eredete alighanem a szkíta *gyúló*, illetve az ótörök *yula* (fáklya) gyökérre vezethető vissza. A *kündü* (kende) címzés (tartalma: becsülés, tisztelet) megvan a törökben, a mongolban stb. is. A mongol *gíkhcs* (гнйхч), illetőleg *dzoltoj* (золтой) szó értelme *fénylő*, illetve *szerencsés*. A török *bajik* kifejezés jelentése *igazságos*.

Ezek után kíséreljük meg KONSTANTINOS tudósításából kihámozni a magyarok kelet-európai történetét.

A besenyők eredetileg Közép-Ázsiában, a Szir-darja középső szakaszánál laktak. Onnan költöztek – a 840. év táján – az Urál folyó és a Volga közére. Szállás-területük az oghuzok és a kazárok birtokaival volt határos. Az Urál és a Volga vidékén nagyjából ötven évig tartózkodtak. Az oghuzok elűzték őket, és lakóhelyüket maguk foglalták el. A besenyők egy része visszamaradt az oghuzok között, más része nyugatra ment, s elfoglalta a Don és az Al-Duna közötti pusztát.

KONSTANTINOS munkájának 37. fejezete ekként ad számot az előbb vázolt események végső szakaszáról.

Tudni való, hogy a besenyők szállása eredetileg az Etil folyónál, valamint a Jejik folyónál volt, s határosak voltak a kazárokkal és az úgynevezett úzokkal. De ötven évvel ezelőtt az említett úzok a kazárokkal összefogván és hadat indítván a besenyők ellen, felülkerekedtek és kiűzték őket tulajdon földjükről, és azt mind a mai napig az említett úzok foglalják el. A besenyők pedig elmenekülván szerte jártak, kutatva hely után, ahol megtelepülhetnének, és eljutván a ma birtokukba levő földre, és rábukkanván az ott lakó türkökre, háborúban legyőzték, kiverték és elűzték őket s letelepedvén azon, és urai ennek a földnek, mint mondtuk, mind a mai napig ötvenöt esztendeje. (MORAVCSIK GYULA fordítása.)

A 38. fejezet bőbeszédűbb, ám akadnak szövegében kibogozhatatlan részletek, egymásnak ellentmondó adatok is. Emiatt semmiképpen sem tudjuk a császár tudósításának részleteit hibátlanul összeilleszteni.

A türkök népe régen Kazáriához közel szerzett magának lakóhelyet, azon a helyen, melyet első vajdájuk nevéől Levediának neveznek, amely vajdát tulajdonnéven Levedinek [Lebedias], méltóságánál fogva pedig, miként az utána való többbit is, vajdának [boebodos] hívtak. Ezen a helyen, az imént említett Levediában folyik a Chidmas [Khidmas] folyó, melyet Chingilusnak [Khingilous] is neveznek. De abban az időben nem türköknek mondták őket, hanem valamilyen okból sabartoi

asphaloi-nak nevezték. A türkök hét törzsből állottak, de sem saját, sem idegen fejedelem felettük soha nem volt, hanem valamiféle vajdák voltak közöttük, akik közül az első vajda volt az előbb említett Levedi.

Együtt laktak a kazárokkal három esztendeig, s minden háborújukban együtt harcoltak a kazárokkal. Kazária fejedelme, a kagan vitézségükért és szövetségükért nemes kazár nőt adott feleségül a türkök első vajdájának, akit Levedinek neveztek, vitézségének nagy híre és nemzetsége fénye miatt, hogy tőle gyermeket szüljön, de a sors úgy akarta, hogy Levedi nem nemzett azzal a kazár nővel gyermeket.

A besenyők pedig, akiket korábban kangarnak neveztek (ugyanis a kangar név náluk a nemes származás és vitézség értelemben volt használatos), ezek hát a kazárok ellen háborút indítván és legyőzetvén, kénytelenek voltak saját földjüket elhagyni, és a türkökére letelepedni. Amikor a türkök és az akkor kangarnak nevezett besenyők közt háború ütött ki, a türkök hadserege vereséget szenvedett és két részre szakadt. Az egyik rész kelet felé, Perzsia vidékén telepedett le, s ezeket a türkök régi nevén mostanáig *sabartoi asphaloi-nak* hívják, a másik rész pedig vajdájukkal és vezérükkel, Levedivel nyugatra ment lakni, az *Etelküzü* nevezetű helyekre, amely helyeken mostanában a besenyők népe lakik.

Kevés idő múltával az a kagan, Kazária fejedelme üzenetet küldött a türköknek, hogy küldjék el hozzá első vajdájukat, Levedit. Levedi tehát megérkezvén Kazária kaganjához, tudakolta, hogy mi okból hívatta őt magához. A kagan azt mondta neki, hogy ‘azért hívatunk, hogy mivel nemes származású, értelmes és vitéz vagy és a türkök közül az első, nemzedet fejedelmévé emeljünk, és engedelmeskedj a mi szavunknak és parancsunknak’. Ő pedig válaszolva a kagannak azt mondta, hogy ‘nagyra értékelem irántam való hajlandóságodat és jóindulatodat, és illő köszönetemet nyilvánítom neked, minthogy azonban nincs elég erőm ehhez a tisztségedhez, nem fogadhatok szót neked, azonban van rajtam kívül egy másik vajda, akit Álmosnak neveznek, akinek fia is van, név szerint Árpád; ezek közül akár az Álmos, akár a fia Árpád legyen inkább a fejedelem, aki rendelkezésekre áll’. Megtetszett annak a kagánnak ez a beszéd, és embereit vele adván, a türkökhöz küldte őket, és ezek megbeszélték a türkökkel, a türkök pedig jobbnak tartották, hogy Árpád legyen a fejedelem, mintsem atyja Álmos, minthogy tekintélyesebb volt, s egyaránt nagyra becsülték bölcsességéért, megfontoltságáért és vitézségéért, és rátermett volt erre a tisztségre, és így a kazárok szokása és törvénye szerint pajzsra emelvén, fejedelemmé tették. Ez előtt az Árpád előtt a türköknek más fejedelmük sohasem volt, s ettől fogva mindmáig ennek a nemzetségből lesz Turkia fejedelme.

Néhány év múlva a besenyők rátörtek a türkökre, és fejedelmükkel, Árpáddal együtt elűzték őket. A türkök tehát megfutamodván, földet kerestek, ahol megtelepedhetnének, s odaérkezvén elűzték Nagy Morávia lakóit, s megszállták azok földjét, amelyen a türkök most is mindmáig laknak. És attól fogva a türkök nem veték fel a harcot a besenyőkkel. A türköknek amaz előbb említett népéhez, amely kelet felé Perzsia vidékén telepedett le, ezek a nyugati vidéken lakó, előbb említett türkök mostanáig küldenek ügynököket, és meglátogatják őket, és gyakran hoznak választ tőlük ezeknek. A besenyők helyét, amelyen abban az időben a türkök laktak, az ott levő folyók neve szerint hívják. A folyók a következők: első folyó az úgynevezett Baruch [Baroukh], második folyó az úgynevezett Bug [Koubou], harmadik folyó az úgynevezett Trullos [Troullos], negyedik folyó az úgynevezett Prut [Brou-tos], ötödik folyó az úgynevezett Szeret [Seretos]. (MORAVCSIK GYULA fordítása.)

Magyarjaink – mondja a császár –, a kazárok földjéről (a Kubány, Kuma stb. vidékéről) elköltöztén, a Levedia nevű vidéken szereztek maguknak lakóhelyet. A 39. fejezet leírásával összevetve e hely a besenyők földbirtoka volt a Volga (Ἀτελ, Ἐτελ) és (καὶ) az oghuzok (alanyesetben Οὐζοι) birtokai között. Más szóval e hely volt „Etelküzü”, és egyúttal Levedia, helyesebben LEVEDI uradalma.

KONSTANTINOS munkájának különböző kézirataiban az *Atelkouzou* betűsorozat nem kevesebb mint négyféle alakban szerepel: *Atel és Űz* (Ἀτελ καὶ Οὐζου), *Atel Űz* (Ἀτελκ Οὐζου), *Atelkúz* (Ἀτελκούζου) és *Atelúz* (Ἀτελουζου). S ehhez jön még *Etel és Kúz* (Ἐτελ καὶ Κουζοῦ) a 40. fejezetben. Vélekedésünk szerint e szókapcsolat nem a Dnyeper és a Szeret közötti területre – a BUDAI ÉZSAIÁS (1766–1841) által kigondolt Etelközre –, hanem a Volga folyóra és az oghuzokra hivatkozik. A magyarok serege e helyen, a Volga és az Urál folyó – másképpen fogalmazva a Volga és az oghuzok (uradalma) között, nevezetesen a Szamara folyó (Khidmas, avagy Khingilous) vidékén – telepedett le. Kingir vagy Kingira – ótörök *qingraq* (kétélű kés) – a hun szövetség népeinek kard képében tisztelt hadistensége volt. Ennek megfelelően a görögös Khidmas-t Képmásként is értelmezhetjük. A vajda – mongol *βοῦλοχ* (bojlokh), ótörök *boyla*: *előljáró, felügyelő* stb.) – seregvezér, törzsi vezető volt (fejedelmet, Árpád személyében, magyarjaink csak később választottak), és a vezetők között (időben) első LEVEDIAS. Neve, névszói toldalék és országnév képző nélkül görögösen LEVED. A szkíták nyelvén ELEVED, mai szóhasználatnál ELŐD.

S mit jelent a *sabartoi asphaloi* szókapcsolat? Első eleme – metéljük le a szó végéről a görög névszói toldalékot és a segédhangzót – a török *sabir* (állhatatoság, türelem stb.) szóból képzett népnév. *Sabar*, avagy *állhatatosok*, pontosabban

Állhatatosság népe, mert a névadó alighanem istenség volt. Második eleme a görög *állhatatosság* stb. többes száma, azaz *állhatatosok*. Az említett szókapcsolat tehát ugyanazon fogalom török, illetve görög nyelven.

A magyarok három évig voltak szövetségesei a kazároknak, s a szövetséget házassággal is megpecsételték. Ekkor a besenyők kivetették magyarjainkat lakóhelyükről. A magyar népesség két részre szakadt. A kisebb seregrész (baskírok) a mai Baskíria területén (Magna Hungaria) telepedett le. A nagyobb seregrész nyugatra ment, s a Dnyeper és a Szeret folyó között foglalt magának szállást.

JÁKÚT AL RÚMI – AHMAD IBN FADLÁN tudósítására hivatkozva – a baskírokról, vagyis a Volga és az Urál folyó vidékén visszamaradt magyarokról hosszasan értekezik. Hivatkozik, jöllehet nevét (Mag) nem említi, a magyarok névadó istenségére is.

Vannak, a kik Basgurd-ot, mások kik Basdsurd-ot, s megint mások, kik Bas-kurd-ot irnak. Ez a tartomány Konstantinápoly s Bolgár (városa) közt fekszik. Muktedir-billah khalifa Ahmed ben-Fadhlân ben el-Abbasz ben Resid ben Ham-mad-t, ki előbb a hívők emirjének, utóbb Muhammed ben Szuleiman-nak volt törz-sébe fogadva, a szlávok királyához küldte (a Volgamellékén lakó bolgárok kirá-ly), a ki népével együtt áttért az iszlâm hitére, hogy őt a számára küldött díszru-hákban felöltöztesse, s az iszlâm törvényeire oktassa. Ez a követ Bagdadból a (hidsra) 309-ik éve Szefer hónapjában [921. június] ment ki s mindazt, a mit attól fogva visszatérteig tapasztalt (útleírásában), elbeszélte. A basgurd-okról szólóban megemlíti, hogy egy törökfajú nép földjére érkeztek, melynek neve Bašgurd. Ettől a néptől igen nagyon óvakodtunk, mert ezek a legrosszabbféle törökök, a leghatalma-sabbak, és ott, a hol arról van szó: gyilkolni, a legbátrabbak. Ha valaki közülök el-lenségre talál, fejét veszi s azt a törzs hátrahagyásával magával viszi. Szakálukat beretváltják. A tetüt megeszik s azt ruhájok összevarrása közt szorgalmasan fel-kutatják s fogaikkal megrágják. Egyik közülök, a ki a mozlim vallásra áttért, ve-lünk volt szolga minőségben. Láttam, a mint egyszer a ruháján talált tetüt onnan felszedte, körmével megtörte s szájába vette. A mint engem meglátott, felkiáltott: oh, dicső falat! Mindegyikök magának fából egy priapus [hím vessző] alakú bál-ványt faragott, melyet aztán (nyakába) akasztott. Ha utazni ment, vagy csatára készült, bálványát megcsókolta s így imádkozott hozzá: oh uram, add meg nekem ezt vagy azt! Tolmácsomnak megparancsoltam, hogy egyiköktől tudakozná meg, mi a bizonyítékok erre nézve s a faragványt miért tartja istennek. Mire az illető azt válaszolta, hogy egy ehhez hasonló nemzette s mást nem ismer, a kitől származott volna.

Vannak közülök olyanok, a kik tizenkét [valójában tetszőleges számú] isteni lénybe hisznek, u. m. a tél-, nyár-, eső-, szél-, fák-, emberek-, barmok-, víz-, éjjel-, nappal-, halál-, élet- és föld istenébe. Az égben lakozó istent pedig mindezeknél feljebbvalónak tartják, azonban azon nézetben vannak felőle, hogy velők tanácskozik s közös megállapodás szerint teszen, úgy hogy az egyik a másik cselekedetét (mindenkor) helyesli s helyben hagyja. Oh gyalázatos Istentelenség, mely távol legyen tőlünk! Olyanokat is láttunk a basgurdok közt, a kik a kigyókat vagy a halakat isten gyanánt imádták. Megint mások közülök a darvakhoz fohászkodnak s ezek azt adják okául ezen babonás hitöknek, hogy egyszer az ellenségtől megfutamítva, darvakat hallottak kelepelni magok mögött, mire megfordúlva (nekibátorodtak) s az ellenséget megszasztották. Ez az, mit Ibn-Fadhlán erről a népről beszél. (KUUN GÉZA fordítása.)

Magyarok a Kárpát-medencében

ÁRPÁD népének beköltözése idején – a nyolcszázas évek második felében – a korábban avarok által birtokolt területek részben idegen hatalmak kezén voltak. A Kárpát-medence nyugati fele a frankok, illetve hűbéreseik érdekkörébe tartozott. Az Alsó-Tisza vidékét és a Maros völgyét a bolgárok tartották ellenőrzésük alatt. Bolgárjainkat mindenekelőtt Erdély aranya érdekelte. A medence keleti felében lakó avarokról, sorsukról hírmondóink a magyarok beköltözéséig lényegét tekintve hallgatnak.

A történeti feljegyzéseinkben megőrzött hagyomány szerint ATTILA halála után CSABA nevű fia a görögök (Bizánci Birodalom, Keleti-Balkán), majd a szkíták országába (a kelet-európai pusztára) vonult. Korozmini leányt vett feleségül, és egyik fia visszatért a magyarokkal a Kárpát-medencébe. Amikor a hunoknak is nevezett székelyek értesültek a magyarok bejöveteléről, eléjük mentek a Rutén határhoz. És így tovább. Ezen állításokkal (egyelőre) nemigen tudunk mit kezdeni, mert a nép emlékezetében – a dolgok természetéből következik – az események jobbra eredeti környezetükből és összefüggéseikből kiragadva, más keretben és kapcsolatokban szerepel(het)nek. Az avarok utolsó független fejedelmét például – a körülményekből ítélve mondáink rá hivatkoznak – a bolgár ATTILÁVAL azonosítják, tetteit neki tulajdonítják stb. A mondottak okán nem adhatunk hitelt történeti feljegyzéseink (pl. ANONYMUS in SZABÓ 1860; KÉZAI in SZABÓ 1862) minden szavának, de a regék sorába sem utalhatjuk őket. Mindazon

kijelentéseiket, melyek nem mondanak ellent az ismert tényeknek és az azokból levonható észszerű következtetéseknek, valóságosnak, illetve lehetségesnek tartjuk.

KÉZAI (13. század) beszámolójának magvát alkalmasint történelmi tények alkotják. Tudósítását olvasván elsőként a bolgárok ATTILA nevű urára – forrásainkban ETHELE, ETZEL stb. – gondolnánk. E helyen azonban nem csak róla, hanem az avarok fejedelméről, a halálát követő eseményekről is olvashatunk. A történet – lényegét nem érintő részletektől eltekintve – hihető. Vélhetően az avarok birodalmának végnapjairól, illetve ama belviszályról, illetve következményeiről tudósít, melyről kevés szóval a frank évkönyvek is beszámolnak a 796. esztendőben.

Az elbeszéléshez nem illeszkedő részletek, illetve személynevek ATTILA, bolgár uralkodóhoz kapcsolódnak. FLAVIUS HONORIUS (393–423.) a Római Birodalom nyugati részének császára, „leánya” pedig, akire KÉZAI e helyen hivatkozik, IUSTA GRATA HONORIA, III. CONSTANTIUS, nyugat-római császár (421.) gyermeke volt. VERONAI DITRIK (THEODORICUS, 475–526.) a keleti gótok királya volt Italiában. KRIMHILD, avagy GUDRUN, KRIEMHILD a germán mesék szerint azonos ATTILA (időben) utolsó feleségével, akit IORDANES ILDICO néven említ.

A *campo Chigle* szókapcsolat valószínűleg sövénnnyel körülvett térséget, földvárat jelent. MAKKAY (2005), illetve forrásai szerint talán Cegléd városát. *Cegle* szavunk kosár kötésére, sövény stb. készítésére alkalmas fűzfajt jelent, jó eséllyel a csigolyafűzet (*Salix purpurea*). S magyarázatot igényel még a *másodszor visszajöttek* szófordulat is. KÉZAI ötvözi a bolgárokra, avarokra és magyarokra vonatkozó adatokat. Ennélfogva vagy a bolgárok vagy az avarok beköltözésének idejét tekinti első, a magyarokét – szerinte a 872. esztendőben került erre sor – második bejövetelnek.

A mint osztán halálának híre terjedt, a föld kereksege elámúla, s ellenségei nem tudják vala, sirjanak-é vagy örüljenek, rettegven töméntelen sok fiától, kiket mint valamelly népet alig lehetett megszámolni. Mert azt hitték, hogy majd utána valamellyik fia uralkodik. Azonban Veronai Ditrik [a frankok langobard szövetségesei] és a németországi [frank] fejedelmek álnoksága miá, kiknek Ethele király uralkodva nyakokon ül vala, a húnok [avarok] községe pártokra szakada, úgy hogy némelyek Csabát Ethele királynak a görög császár Honorius leányától való fiát, mások a Krimhild német fejedelemszönytől született Aladárt törekszenek vala Ethele után királylyá emelni. Mivel pedig a józanabb rész Csabával, az idegen nemzet pedig Aladárral tart vala, azért mind ketten kezdenék uralkodni. Ditrik ál-

nokságából osztán, ki Aladárhoz szít vala, kettejük közt a dolog háborúra kerül. Az első ütközetben tehát Aladáron erőt vesznek, de a másodikban, melly Sicambriánál [Óbuda] két álló hétig foly, Csaba hadát úgy legyőzik és szétverik, hogy Ethele fiaiból és a húnokból igen kevesen maradnak. Ez ugyanis azon csata, mellyet a húnok Krimhild csatájának neveztek s maig is e néven emlegetnek. Melly ütközetben annyi vér ömlött, hogy ha a németek szégyenből nem titkolnák és tisztán meg akarják vallani, a Duna vizét néhány nap sem ember sem barom nem ihatta, minthogy Sicambiától Potentia városáig [Százhalombatta] vérrel volt áradva. Csaba tehát tizenötezer húnnal Görögországba Honoriushoz futa, s bár az ott kívánta marasztalni s görögországi lakossá tenni, nem marada, hanem visszatére Scythiába atyafiaihoz és rokonaihoz. Ki is mihelyt Scythiába visszatért, mindjárt kezdé sürgetni, hogy mindenestől menjenek vissza Pannoniába, hogy a németeken bosszút álljanak.

Maradt volt még a húnokból háromezer ember, kik a krimhildi csatából futással menekültek, kik is félvén a nyugoti nemzetektől Árpád idejéig a Sziklamezőn [campo Chigle] maradtak s ott magokat nem húnoknak hanem székelyeknek [Zaculi] nevezték. Ezen székelyek ugyanis a húnok maradványai, kik midőn megtudták, hogy a magyarok Pannoniába másodszor visszajöttek, a visszatérőknek Ruthe[nia] [a Kijevi Rusz] határszélein eléjük menének s Pannoniát együtt meghódítván abba részt nyertek, de nem a pannoniái síkon, hanem az oláhokkal [Blacki: bulak bolgárok] együtt a határszéli hegyek közt kaptak osztályrészt. A honnan az oláhokkal összeelegyedve, mint mondják, azok betűit használják. Ezek a székelyek azt hitték, hogy Csaba Görögországban veszett. A honnan a köznép ma is mondja példabeszédben: akkor térj meg, – mondják a távozónak, – mikor Csaba Görögországból. Tehát ez a Csaba Ethelének Honorius görög császár leányától született törvényes fia, kinek fiait Edeménnek és Ednek hívták. Edemén osztán, mikor a magyarok másodszor visszatértek Pannoniába, atyja és anyja igen nagy atyafiaságával bejőve, anyja ugyanis a korozmin nemzetből való vala; Ed pedig Scythiában marada atyjánál. Ezen Csabától származott az Aba nemzetsége. Midőn hát Csaba Scythiába visszamenvén a község előtt anyja nemes voltával hánykolódott, a húnok nemessége megveti vala, azt állítván, hogy nem igaz növendéke Scythia országnak, hanem csak olyas jöttment idegen fajta. Miért is Scythiából nem kapott, hanem a korozmin nemzetből vett feleséget. (KÉZAI, I. IV. 5–6.; SZABÓ KÁROLY fordítása.)

A fejedelem halála után hatalmi harc dúlt az avarok országában, s a főemberek széthúzása okán (közrejárshattak ebben a frankok és szövetségeseik is mint felbujtók) a nemesség pártokra szakadt. Az avarok birodalmának nyugati fele a

viszálykodás nyomán a frankok, illetve hűbéreseik uralma alá került. A keleten élő avarok helyi hatalmasságok, illetőleg a bolgárok fennhatósága alá jutottak, s testvérnépnél – a kelet-európai magyaroknál – kerestek menedéket. Avarjaink utóbb a magyarok köznépévé lettek, és nevüket székhelyire, székelyre (vagyis helyben lakóra) változtatták. A *korozmin rokonság* a jászikat, közelebbről az őrsöket jelenti. Eredetileg Kalász (görögösen Khorasmia) lakói voltak. Ők szervezték meg a kazárok és a magyarok népét is. CSABA tehát az őrsök közül, talán a magyarok egyik törzséből vett feleséget. Egyik fia, rokonságával együtt, visszatért a Kárpát-medencébe.

CSABA és atyafiságának emlékezetét hagyományaink tartották fenn. Éppen úgy, mint egyik-másik elődünk nevét. KÉZAI (I. I. 2–3.) – megnevezvén őshazájukat, Euilath (Khorasan) földjét – hivatkozik MENROT (MENROTH, NEMROTH) ősatyánkra, THANA fiára, és annak ENETH nevű feleségére. A szóban forgó nevet magyarosan MÉNRÓS (vörös mén), DANA (a folyóvizek szülőanyja, megszemélyesítő istensége; köznévi értelemben dal, ének, dallamos zaj stb.), illetőleg ÜNŐ alakban íránk. MÉNRÓSNAK nincsen köze a bibliai NIMRODHOZ, jóllehet KÉZAI, nyilván a nevek hasonlatossága nyomán, összekovácsolja e két személyt. Előbbi azonban nála JÁFET, míg utóbbi a Biblia szerint KHÚS ivadéka.

KÉZAI (I. II. 3–4.) a frank–avar csatározásokat is felemlíti. Leírása, ami a lényegre illeti, elfogadható. A tudósítás első részében alkalmasint az avarok bukása utáni időkről esik szó. Egy alkalommal avarjaink átúsztattak a Duna jobb partjára, és összezsaptak az ellenük készülő frankokkal és szövetségeseikkel. A híradás második része a 791. esztendőben indított frank hadjáratról, illetve a Cezummaurnál (Cumeoberg, Tulln és Zieselmauer között) vívott csatáról szól.

SZÉKELY ESTVÁN (1505–1565) *Krónikája* (1559) is megemlékezik az avarokról. Jeles szerzőnk szerint ATILA halála után a „Magiaroc” fele részben elvesztek Sicambriánál, mikor két fia a birodalomért megvívott, fele részben pedig CHABÁVAL mentek Erdel’be, ahol mai napig lakoznak, és nem Magiaroknac, hanem Szekelielnec hívatnak. Még most is különböznek a többi magyaroktól törvényeikkel és írásukkal. Szekel’ betűvel élnek mind e napiglan.

ANONYMUS elbeszélésének egyik figyelemre méltó állítása szerint a magyarok bejövetelének idején a Tisza és Igfon erdeje (Erdélyi-középhegység) között kazárnak (Cozar) mondott nép lakott (ANONYMUS in SZABÓ 1860).

Feltétlenül említést érdemel, bár újdonsággal nemigen szolgál, THOMAS ARCHIDIACONUS (?–1268.) történeti feljegyzése – *Historia Salonitanorum atque Spalatinorum pontificum* – is. Egyedül e munka tartja a magyarokat a massageták, azaz a jászok nemzettségéből valónak.

His fere temporibus, aliqua pars gentis Massagetum, egressa de regione sua, quae Mageria nuncupatur, venit in multitudine graui obstantia quaeque deustans, totam Pannoniam, ex vtraque parte Danubii occupauit. (SCHWANDTNER 1748: 548.)

Nagyjából ez időben, a massageták néptörzsének egy csoportja, elhagyván saját tartományát, mely Mageriának neveztetik, nagy sokaságban jöve minden szembe-kerülőt elpusztított, egész Pannoniát, a Duna mindkét oldalát elfoglalta.

Magyarjainkra jó ideig egyetlen nyugati forrás sem hivatkozik saját nevükön. Legkorábbinak tartott említésük – HINCMARUS (806/821–882.) 862. évi bejegyzése az *Annales Bertiniani* lapjain – sem a magyar, hanem az *ungri* (onogur) kifejezést használja. TÓTH (TÓTH in KRISTÓ 1995) szerint az *ungri* cím az említett ellenségekre (*hostes*) vonatkozik, UNGVÁRY (2012) szerint a népekre (*populis*).

Dani magnam regni eius partem cede et igni vastantes praedantur. Sed et hostes antea illis populis inexperti, qui Ungri vocantur, regnum eiusdem populantur.

A dánok [az ő] királysága nagy részét mészárlással és tűzzel pusztítva rabolják; de azon népek előtt korábban ismeretlen ellenségek is, akiket magyaroknak neveznek, ugyanannak királyságát pusztítják. (TÓTH SÁNDOR LÁSZLÓ fordítása.)

A dánok az ő országa nagy részét öldökléssel és tűzzel pusztítva zsákmányolják. De olyan ellenség is dúlja az ő országát, amelyik ezelőtt azon népek számára, akiket ungroknak neveznek, ismeretlen volt. (UNGVÁRY JENŐ fordítása.)

A szöveg értelmezésétől függően vagy onogurok (feltételezések szerint magyarok) pusztították II. LUDWIG (843–876.) országát, vagy az onogurok (talán a királyság területén honos avarok) számára korábban ismeretlen ellenségek. A jelzőként használt mutató névmás (*illis*) megjelöli, kikre utal a vonatkozó névmással (*qui*) bevezetett mellékmondat. E két megfogalmazás közül – *azon, onoguroknak nevezett népek előtt korábban ismeretlen ellenségek*, illetve *azon népek előtt korábban ismeretlen, onoguroknak nevezett ellenségek* – szerintünk az első látszik helyesebbnek. Ez idő tájban magyarjaink előőrsei már alighanem jelen voltak a Kárpát-medencében, ám akárhogyan okoskodunk is, bizonyossággal

nem állapíthatjuk meg, kiket nevez itt HINCMARUS onoguroknak. Tudniillik nyugati forrásokban az avarokkal kapcsolatban is szerepel a szóban forgó kifejezés (KIRÁLY 1987; OLAJOS 2013).

Az első tudósítás, mely bizonyosan a magyarok Kárpát-medencei jelenlétére utal, a *Salzburgi évkönyv*. E forrás szerint az onogurok (ungri) és a kavarók (cowari) a 881. évben Alsó-Ausztriában hadakoztak. A kavarókat biztosan azonosíthatjuk, az ungrok, illetve a korábbi híradások hun, türk, ungr, ungri stb. néven említett szereplői lehettek avarok, bolgárok stb. is. Az avarok szintén a hunok szövetségének onogur ágazatához tartoztak, csakúgy, mint a magyarok stb.

REGINO (kb. 842–915.) a 889. esztendőre teszi a besenyők és a magyarok később említendő viszálykodását. „A mondott népet [ungari] tehát a fent említett vidékekről [Scythia], saját szállásaiból kiűzték a vele szomszédos népek, akiket besenyőknek hívnak...” (KORDÉ ZOLTÁN fordítása.)

A következő híradás a 892. esztendőből való. Az *Annales Fuldenses* bejegyzése szerint ARNULF (887–899.), a keleti-frank birodalom királya ZWENTIBALD (I. SZVATOPLUK, 870–894.), morva fejedelem ellen hadakozott. Segítségül hívta az onogurokat (ungari), és követeket küldött a bolgárokhoz, kérvén LAODOMIRT (VLADIMIR, 889–893.), ne engedje meg birtokain a morváknak só vásárlását. E helyen bizonyosan, más forrás tanúsága szerint is, a magyarokról van szó.

AVENTINUS (1477–1534.) ugyanezen eseménnyel kapcsolatban hosszasan értekezik. ARNULF, közli tudósítónk, a 892. évben birodalmi gyűlést tartott, s minthogy ezen SZVATOPLUK nem jelent meg, ellenségnek nyilvánították. Részt vettek ezen tanácskozáson a magyarok királyának, CUSALÁNAK (KUSÁNY) követi is. Felajánlották haderejüket SZVATOPLUK ellen, ha megkapják a karddal megszerzett területeket.

Az *Annales Fuldenses* 894. évi bejegyzése szerint ZWENTIBALD, a morvák vezére „utolsó napját szerencsétlenül lezárta”. Az avarok pedig, kiket onoguroknak (ungari) mondanak, ez időben a Dunán túl sok szörnyűséget követtek el. (Forrásaink ez időtől fogva alighanem a magyarokról, illetve a magyarokká lett avarokról tudósítanak.) SZVATOPLUK pusztulásának körülményeiről a fuldai évkönyvekben nem esik szó. KÉZAI (I. IV. 7.) szerint (KÉZAI in SZABÓ 1862) a magyarok Bánhidánál (Tatabánya) „egész katonaságával elvesztették”.

A 894. évben az oghuzok elűzték a besenyőket a Volga vidékéről, és alkalmassint a kazárok is részt vettek a harcokban, távol tartandó a besenyőket a kazár birtokoktól. A besenyők nyugat felé vonultak, megszállták a Don és a Dnyeper, majd a Dnyeper és az Al-Duna közötti pusztát. ÁRPÁD népének nagyobb része

ez időben már alighanem a Kárpát-medencében lakott. Magyarjaink feladták kelet-európai birtokaikat, és véderejüket visszavonták a Kárpát-medencébe. Ez időtől fogva a besenyők birtokolták a magyarok korábbi szálláshelyeit, a Dnyeper (Baroukh: Bor), a Déli-Bug (Koubou: Kupa), a Dnyeszter (Troullos: Túr), a Prut (Broutos: a királyi szkíták idejében Boratya) s a Szeret (Seretos) vidékét, a BUDAI ÉZSAIÁS által kigondolt, a valóságban nem létező Etelközt is.

A besenyőknek csak három törzse volt kankar. E név jelentése pedig *Kankó* (folyó) (országának) lakója. A Kankó (gamó, horog, kampó) név a Szir-darja közepső, szerfölött tekervényes szakaszára hivatkozik. VII.KONSTANTINOS (*De Administrando Imperio*, 37. fejezet) félig-meddig helyesen értelmezi a szkíta *érdem* (ηρτημ) kifejezést – szerinte nemes származás és vitézség –, csak éppen helytelenül, a kankarokra általánosságban alkalmazza. Fényes Érdemnek (Ιαβδιερτιμ: Iabdiertim) azonban – Érdem, Érdempálya istenség megszólítása nyomán, törökösen–magyarosan – a kankaroknak csupán vezértörzsét nevezték.

A magyarok bolgárok elleni hadjáratát, illetve a besenyők foglalását követő eseményeket KONSTANTINOS munkájának 40. fejezete ekként írja le.

Ezután Leon, a Krisztus-szerető és dicső császár hívására átkelvén a Dunán és megtámadván Symeont. Teljesen legyőzték, és iramukban egészen Preszlavig hatoltak, és bezárván őt Mundraga várába, visszatértek saját földjükre. Abban az időben Liüntika, Árpád fia volt a fejük. Miután azonban Symeon újból kibékült a rómaiak császárával és bátorságban érezte magát, a besenyőkhöz küldött és megegyezett velük, hogy leverik és megsemmisítik a türköket. És amikor a türkök hadjáratra mentek, a besenyők Symeonnal a türkök ellen jöttek, családjaikat teljesen megsemmisítették, és a földjük őrzésére hátrahagyott türköket gonoszul kiűzték onnét. Miután pedig a türkök visszatértek, és földjüket ilyen pusztán és feldúlva találták, letelepedtek arra a földre, melyen ma is laknak, s amelyet, mint mondtunk, a folyók fenti elnevezése szerint neveznek. Azt a helyet pedig, amelyen a türkök korábban voltak, az ott keresztülmenő folyó nevéől Etelnek és Küzünek nevezik, s mostanában a besenyők lakják. A türkök pedig a besenyőktől elűzve, elmentek és letelepedtek arra a földre, amelyen most is laknak. (MORAVCSIK GYULA fordítása.)

A császár tudósítása e helyt is elnagyolt, jócskán ad lehetőséget találgatásra. LIOUNTIKA – UNGVÁRY (2012) szerint JUNTIKA (JUTOSA) – a szóban forgó háborúság idején nyilván nem a magyar nép feje, hanem a balkáni hadjárat vezetője

volt. A magyarok lakóhelyeinek megnevezésével kapcsolatos császári magyarázat – legyen szó a Kárpát-medencéről, a Dnyeper–Szeret, vagy akár a Volga–Urál folyó vidékéről – teljesen elhibázott.

A szóban forgó kérdésekben más források sem igazítanak el bennünket. Bizánc, illetőleg VI. LEON képviselője, NIKETAS SKLEROS, és a magyarok főemberei, ÁRPÁD és KUSANES (KUSÁNY) – az ótörök *kus* jelentése *keselyű* – az Al-Dunánál találkoztak (894. vagy 895.), azon helyen kötöttek szövetséget a bolgárok, illetve I. SIMEON (893–927.) ellen. A hadjáratra a 895. esztendőben került sor.

LEON és a GEORGIOS barát történetének folytatója néven ismert szerző, illetőleg PSEUDO-SYMEON (10. század) így beszéli el a történeteket. A magyarok átkeltek a Dunán, s vereséget mértek a bolgárokra. Utóbbiak azonban visszavágtak, legyőzték a Bizánc által nem támogatott magyar sereget.

Az *Annales Fuldenses* 895. évi bejegyzése a szóban forgó viszálykodásról eként ad hírt. „Az avarok megtámadták a bolgárok határait, de azok megelőzván őket seregük nagy részét megsemmisítették.” A következő, 896. évi bejegyzés pedig így szól. „Ugyanabban az évben [895.] a görögök békét kötöttek a magyaroknak [ungari] nevezett avarokkal. Ezt szövetségeseik, a bolgárok gonoszságnak tekintve ellenséges haddal felkeltek ellenük, és egész területüket pusztítva a konstantinápolyi kapuig üldözték őket. Ezt megbosszulandó a görögök hajóikat ravaszul az avarok elé küldték, és átszállították őket a Dunán a bolgárok országába. Az átszállítottak a bolgárok népét erős sereggel megtámadva, nagy részüket legyilkolva a halálba küldték.” (Az idézett mondatokat GÉCZI LAJOS fordította.)

SIMEON, miután békét kötött Bizánccal, a besenyőkkel szövetkezett a magyarok (nyilván a kelet-európai véderők) ellen. Bolgárok és besenyők rajtaütöttek ezek szálláshelyein. A magyarok (aligha e váratlan támadás, inkább a besenyők előrenyomulása okán) utóbb – idejét nem ismerjük – feladták kelet-európai területeiket, s véderejük is beköltözött a Kárpát-medencébe.

A jászik kaukázusi országa

A jászik birodalma, legnagyobb kiterjedése idején, Közép-Ázsiától a Kárpát-medencéig nyújtózott. Magában foglalta a Szir-darja és az Amu-darja alsó szakaszának vidékét, az Aral-tó környékét, valamint Kelet-Európa pusztaságait. A jászik névadó törzse – időszámításunk második évtizedében érték el az Alföldet –, s utóbb a rósalánok egy része is, betelepült Délkelet-Európába, illetve a Kárpát-medencébe. Az őrsők birodalma a Don folyótól Khorasmia oázisáig terjedt.

A jászok országát a gótok, elfoglalván a Dnyeper-vidéki pusztákat a 2. század második felében, kettévágták. A 375–376. évben az európai hunoknak is nevezett bolgárok hajtották uralmuk alá a kelet-európai puszták népeit.

A Kaukázus keleti részén letelepedett őrsők (nagyjából a mai Dagesztán területét foglalták el) alkalmasint a bolgárok uralma alá jutottak, a fő hegyvonulat északi lábánál élők azonban megőrizték függetlenségüket. Az általuk elfoglalt terület nagyjából a Tyerek szurdokától, vagyis a Darjal-szorostól a Kubány és a Zelencsuk forrásvidékéig terjedt. Országuk területe nagyjában-egészében megegyezett a mai Karacsáj- és Cserkeszföld, Kabard- és Balkárföld, továbbá Észak- és Dél-Oszétia birtokaival.

Az őrsők kaukázusi alánoknak nevezett csoportja befolyása alá vonta a helyben lakó kaukázusi népeket, nevezetesen a dvalokat (tualokat) és a tushetieket, avagy tushokat. A vélhetően szogd vagy khorasmiai eredetű ironok – nyelvük a jagnobi rokona – szintén az alánok hűbéresei voltak. A grúzok rájuk is jászai hűbéruraik elferdített címét (ovsni: ovsz[ét]ok, vagyis jászok) aggatták.

A kaukázusi alánokat (avagy jászokat, őrsöket) gyakorta említik a középkor történetírói. Arab és perzsa forrásokban rendszerint *alan* vagy *as* néven szerepelnek, a ruszok hírmondói pedig *jászinnak* (ясы) címezik őket. Szövetségük nevét örökölte a Darjal-szoros: Alánok kapuja (arabul Bab al-Lan, a perzsák nyelvén Dar-i Alanan). Székvárosuk a *Magaszt* – AL-MASZÚDI arab nyelvű munkájában Mağas, IBN RUSZTÁNÁL Ma'aş, újperzsa nyelven Mks, Mnks, Myks, kínai forrásokban Majkosze (麥各思), a mongolok nyelvén Meget, Meket – nevet viselte. Elhelyezkedését illetően egyelőre találgatásokra vagyunk utalva.

A kaukázusi alánok nem egyszer részt vettek a környező országok, pl. Armenia, Georgia, Kaukázusi Ibéria, az Újperzsa Birodalom viszálykodásaiban, illetve többször is szembekerültek szomszédaikkal.

Az 555–556. esztendőben SÁROSI (SAROSIOS, SARODIUS, SAROES), a kaukázusi alánok fejedelme járt közben az avarok ügyében a bizánci udvarnál. Az avar követjárásra az 557–558. évben került sor.

Az 568–576. év között a türkök uralmuk alá vonták a Keleti-Kaukázusban, illetve a Kelet-Európa keleti felében letelepedett pusztai népeket, közöttük a kaukázusi alánokat is. A leigázott népek a 630. év táján szabadultak.

Az alánok kaukázusi országa ütközőállam volt a bizánci–arab, illetőleg a kazár–arab háborúk idején. Az arabok először a 642., majd a 662–663. évben csaptak össze az alánokkal, és a hétszázas évek elején a csatározások folytatódtak. A 721–722. esztendőben a kazárok behatoltak az alánok országába, és a 722–

723. évben az alánokkal szövetségben megverték az arab hadakat. A 730. évben Ardabil mellett sorsdöntő csapást mértek a muszlimokra. Az arabok nem hagytak fel terjeszkedési törekvéseikkel, e vereség okán azonban meghátráltak. Hosszabb szünet után, a 851–852. esztendőben újra próbálkoztak. Hadaik megszállták a Kaukázuson túli területeket s az Északi-Kaukázust. Feldúlták a grúzok, abházok, alánok és kazárok országát.

A kazárok a fegyverbarátság révén befolyást szereztek az alánok országában, s lakói közül többen a judaizmus tanait is elfogadták. A 10. század elején az alánok Bizánc hatása alá kerültek. Sokan közülük, feltehetően uralkodójuk példáját követve, Krisztus hívei lettek. Ez időben püspöki székhelyet is létrehoztak Alániában.

IBN RUSZTA a 903–913. évben ekként írta le az alánok kaukázusi országát.

A Szerír királyságtól balra útnak indulván, hegyek közt és réteken át három napi út után az alánok királyságába érsz. Az alán király maga keresztény ugyan, (de) a köznép hitetlenekből áll, (a kik) bálványokat imádnak. Tíz napig folyamok és fás helyek közt vezető úton egy vár elé érsz, melynek neve Bâb Allân, ez egy hegytetőn áll, s a hegy alatt egy út vezet, melyet magas hegyek vezetnek körül s ennek a várnak falait naponként ezer férfi őrzi a vár népéből felváltva éjjel és nappal. Az alán nép négy törzsre oszlik; a nemesség és a király egy dehszász nevű törzsből való s az alán királyt beghâir-nak [Bagatur: Bátor] nevezik, a mely minden királyuknak közös címe. Elbâb ve Elabvâb város a Kaukáz hegységből a Kazar-tengerig terjed s benyúlik a tengerbe három mérföld távolságban. (KUUN GÉZA fordítása.)

BENJAMIN, kazár uralkodó idejében a szomszéd népek – valószínűleg burta-szok, úzok (kunok), bolgárok, besenyők –, Bizánc pártfogásával, a kazárookra támadtak. Utóbbiak egyedüli szövetségesei ez időben a kaukázusi alánok voltak.

A kazárok ellen mesterkedő bizánciak II. AARON, kazár uralkodó idejében háborúságot támasztottak a szövetségesek között. A kazárok legyőzték az alánokat, s királyukat foglyul ejtették. A szövetségesek viszonya azonban hamarosan rendeződött: AARON fia, JOSEPH feleségül vette az alán uralkodó leányát. Alánia ismét a kazárokhoz igazodott, míg csak Kazária napja le nem áldozott a 10. század végén. Az alánok egy időre hátat fordítottak a kereszténység eszméjének. A 931–932. évben elűzték a bizánci hittérítőket és papokat.

AL-MASZÚDI részletesen beszámol az alánok országaról (943–956.), és mellesleg más népekről, többek között a magyarokról is. A 9–10. században besenyők, bolgárok és magyarok több csoportja élt Európában, különböző helyeken, s ez

magyarázatot adhat a kusza leírásra. Szerzőnk elsőként említi Alánia székvárosát, melynek neve – tartalmából (áhitatosság) következtetve – *Magaszt* lehetett, nem pedig *Magas*, mint korábban (ÁDÁM 2015a) véltük. Idejétmúlt *magaszt* szavunkról CZUCZOR és FOGARASI (1867) a következőket mondja: „(mag-asz-t) elavult áth. [átható ige] mely helyett ma a megtoldott *magasztal* divatozik.”

KUUN GÉZA (KUUN in PAULER és SZILÁGYI 1900) szerint a *kerkandads* kifejezés „kerk-and-ads szóelemekre bontandó s törökül a köteles eskü tévőjét, v. «el-fogadóját» jelenti.”

Az alánok királysága Szerírrrel határos, királyaik kerkandads-oknak neveztetnek, mint Szeriré filán sáh-oknak. E királyság fővárosa Ma'asz a mi áhitatosságot jelent; területén várak s a városokon kívül kéjlakok találtnak, hova királyaik időnként mulatni mennek. Az alánok és szerírek királya az utóbbi időkben egymással sógorságot kötöttek, egymás testvéreivel házasságra lépven. Az iszlám győzelméi után, az Abbászidák uralkodása alatt, az alán királyok, kik addig pogányok voltak, keresztényekké lettek, de a hidsra 320-ik éve [i. sz. 932.] után új vallásukról letettek, s azon püspököket s papokat, kiket Rûm királya (byzánti császár) országukba küldött, maguktól elkergették. Az alán királyság és a Kaukasz-hegység közt egy kastély emelkedik s egy nagy folyam felett épült híd. A kastélyt «az alánok kastélyának» nevezik s azt régen Perzsia egyik fejedelme, Iszbendiâr (Iszfin-diar), Iusztâszf fia építette s ide egy ôrségét helyezett, mely az alánok betöréseit megakadályozza. Ezek a népek csakis úgy tudtak volna beljebb hatolni, ha a kastély által oltalmazott hídon átmehettek volna; a rendíthetlen sziklára épült kastélyt pedig csakis úgy vehették volna be, ha ôrsége ellent nem áll. A szikla magaslatáról, a kastély belsejében egy édesvíz-forrás fakad; ez a kastély egyike a legbevehetlenebbeknek széles e világon, a perzsa költeményekben gyakran van szó róla s azokban részletesen elbeszéltetik Iszfindiâr, Iusztâszf fia által történt alapítása. Ez a fejedelem Kelet különböző népei ellen gyakran állott harczban, a turkok lakta földrész véghatáráig jutott el, Szifr várost lerombolta, a mely fekvésénél fogva egy majdnem bevehetetlen erősség volt s erőssége a perzsáknál példabeszédként említetik. Iszfindiâr-nak ezen s más jeles tényei, melyekről munkánkban is szólotunk, részletesen megírva egy Kitab el-Benkes című műben fordulnak elő, melyet Ibn el-Mokaffa fordított arabra. A midőn Maszlamah, Abd el-Melik ben Mervân fia, a szóbanforgó vidékre érkezett s lakóit meghódította, a kastélyba arab ôrségét helyezett, a melynek utódjai annak jelenlegi ôrei. Legtöbbször Tifliszből kapják élelmi szereiket, mely innen öt napi távolságra esik. A közbeeső vidéket hitetlenek lakják, de egy ember a kastélyban elég volna arra, hogy a körvidék összes hitetlen

királyait visszatartsa; a kastély mintegy a légbe van függesztve és a magasságból az utat, hidat és folyót egyaránt uralja. Az alán király harminczezer lovast tud csatába vezetni; ez egy hatalmas fejedelem, a kinek nagyobb tekintélye és biztosabb közigazgatása van, mint a többi fejedelemnek. Tartománya annyira lakott s a lakóhelyek oly közel vannak egymáshoz, hogy országszerte a kakasok egymásnak felelnek (a különböző majorokban). Az alánok szomszédjában, a Kaukázus és a Rûm-tenger [Földközi-tenger] közt, a kasakok [cserkeszek] népe lakozik, a mely egy (eléggé) művelt nép s a mágusok vallását [Zoroaszter tanait] követi. Az ezen tartományokat lakó törzsek közt egy sincs, melynek húsa egészségesebb, arcbőre tisztább, férfiai szebbek, női kellemesebbek lennének, mint a kasak népé. Sehol sincsenek férfiak, kiknek magatartásuk délcegebb, természetük karcsúbb, csipőik jobban kifejtettek, tagjaik arányosabbak volnának, mint ennél a népnél. A kasak nők híresek bájos társalgásukról, fehérbe öltözködnek s byzánti kamuka ruhákat, skarlát- és aranyfonalú kelméket viselnek. Ebben a tartományban egy lenből készült kelmét gyártanak, melynek tala [arany] a neve, a mely finomabb és tartósabb, mint a dibaki-nak [színes selyem] nevezett; egy ilyen kelméből készült ruha tíz dinárba kerül. Ezeknek a kelméknek nagy kivitelük van a közellevő moszlim tartományokba, hol más szomszédos törzseknél készült, ezekhez hasonló kelmék sem hiányoznak, melyek azonban a kasakok által készítettéssel nem versenyezhetnek. Ez a nép az alánokénál, kevésbé hatalmas s velük szemben függetlenségüket meg nem tudnák őrizni, ha nem volnának a tengerparton épült erődjök. A tenger felett, melynek partján laknak, eltérők a nézetek, némelyek szerint a Közép-tenger, mások szerint a Fekete-tenger volna. Annyi bizonyos, hogy a khasakok Trebizont [Trapezus] város lakosaival élénk érintkezésben vannak, a honnan nem is laknak messze; e városból árukkal megrakott hajók érkeznek hozzájuk s tőlük azokhoz szintén sűrűn közlekednek a kereskedelmi hajók. Azért gyengébbek az alánoknál, mert nincs egy közös királyuk, a ki őket maga körül gyűjtené. Ha egy tömör egységet alkotnának, sem az alánok, sem más nemzet nem birhatna velük. Nevük perzsa s büszkeséget, hiúságot jelent, a perzsa nyelvben ugyanis a büszke kes-nek [szépen járó] mondatik. Ugyanazon tenger partján és a kasakokhoz közel egy más nép lakik, melynek tartományát Esz-szab'-boldân-nak [hét tartomány] hívják; ez egy hatalmas nemzet, a melyet (szomszédai) félnek s a melynek lakóhelyei messzire elterjednek. Vallása és történetei felől nincsenek kellő értesítéseim. Aztán egy számos törzs következik, a melynek területét a kasakok tartományától egy az Euphrát-hoz hasonló nagyságú folyam választja el, a mely a Nitasz-ba [Fekete-tenger] ömlik; ennek partján emelkedik Trebizont. Ez az Irem törzs, melynek népjellege igen szép-

nek mondható, de a pogányság tévedéseit osztja. Egy sajátos esemény újul meg ezen a tengerparton: esztendőnkint egy-egy hal veti ki magát a partra élelmül a lakosoknak; ezek egy darabot kívágnak belőle: aztán ismét visszajő a hal a (víz) másik részéről; ismét vesznek belőle s azt látják, hogy az első ízben kívágott darab a hal testén helyreállt. Ezt a tényt jól ismerik az ezen tartományokban lakó hitetlenek.

A Kazar- és Alanország szomszédságáról fogunk szólani, illetőleg azon népekről, a kik köztük és a nyugoti országok közt tanyáznak. Ilyen négy török eredetű nemzet van, melyek nemzetségük rendjén egy közös őstől származnak, ezek részint vándornépek, részint megtelepedettek. Mindnyájan a védelemben és támadásban (egyaránt) vitéznek. E népek mindegyikének külön királya van; tartományaik több napi földre terjednek, ezek némelyike a Fekete-tengerrel határos. Hadviselésüket kiterjesztik egész a byzánti birodalomig s az Andalusziát határoló tartományokig győzedelmeskedve a különböző népeken. Békében vannak a kazar királylyal s hasonlóképpen az alánok urával. Tartományaik a kazar birodalommal határosak. Ezen népek elsejét jadsni-nak [besenyő] híják, a vele szomszédos nép a bedsgard (= magyar), ezzel (szintén) határos a bedsnak (besenyő) s ez az említettek közt a legharcziasabb; utolsója a (bedsnakok) szomszédságában a nökerdeh [onogur]. Királyaik nomádéletet folytatnak. A hidsra 320-dik éve után (= 932. Kr. u.) az (említett) népek a byzántiakkal háborúba keveredtek. (KUUN GÉZA fordítása.)

Kazária bukása (968–969.) után az alán királyok egyszer a bizánciakkal, mászor a grúzok uralkodóival szöveterkeztek a kelet-európai puszták népei, például a besenyők, a kunok ellen. A szövetséget olykor birtok- vagy címadománnyal, házassággal erősítették meg. Jászok és szlávok – hasonlóképpen – időről időre kapcsolatba kerültek egymással. Tmutarakan (Tamatarkha) fejedelemsége például árukat cserélt Alániával.

Az úzok, avagy kunok (kangli, kipcsak, kuman, palóc) az 1055. évben jelentek meg Kelet-Európában, a rusz fejedelemségek szomszédságában. A következő évben a Dnyeperig nyomultak előre. A ruszok évkönyvei először az 1061. évben említik őket. Az 1070. év táján a kunok elérték az Al-Dunát.

II. VLAGYIMIR fia, JAROPOLK, valamint DAVID fia, VSZEVOLOD az 1116. esztendőben hadjáratot vezetett a Donyec vidékére. Elfoglalták a kunok három városát, és jászokat ejtettek fogságba. JAROPOLK a tudósítás szerint feleséget szerzett magának, a jászi fejedelem leányát, akit később, az 1145. évben, OLENA JASZKA (Олена Яска), vagyis JÁSZ ILONA néven említenek. A kelet-európai pusztán élő

jászok korábban különböző népek (pl. bolgárok, kaukázusi alánok, kazárok) kötelékében éltek. Más események kapcsán is szóba kerül nevük. Forrásaink többek között utalnak keresztény mivoltukra.

IULIANUS barát, az 1236. évben az alánok kaukázusi s a bolgárok Volga-menti országát érintve, valamint a keleti madzsarokat (vagyis a baskirokat) meglátogatva – tudósítása szerint megértette nyelvüket – hírt hozott IV. BÉLA királynak (1235–1270.) a készülő mongol támadásról.

A 12–13. században a grúzok hittérítői serénykedtek Alániában, grúz uralkodók pedig alán seregekkel megerősítve támadtak arab szomszédaikra. Jászok és grúzok szövetsége még inkább összekovácsolódott az ezerhatvanas években, mikor is hadaik beütöttek a muzulmánok birtokolta Azerbajdzsánba, visszaszerezvén számos várost és erődítményt. IV. DAVID (1089–1125.), grúz király uralkodásának vége felé közvetítő szerepet vállalt jászok és kunok között. Az alánok ez időtől fogva tették lehetővé a kunok átjárását a grúzok földjére. Az 1187. évben – jászok és grúzok baráti kapcsolatainak betetőzéseként – DAVID SOSLAN (JADARON, alán király fia) és TAMAR (1184–1213.), Grúzia királynője házasságot kötött. Leszármazottaik uralkodtak a grúzok országában a 19. századig. A bizánci és rusz uralkodók családfájának ágain sem különösebben ritkák az alán származású ősök. MARIA (születési nevén MARTHA) például MIKHAEL VII. DUKAS (1071–1078.), illetve III. NIKEPHOROSZ (1078–1080.), bizánci császár felesége volt. MARIA SVARNOVNA pedig – III. VSZEVOLOD nagyfejedelem felesége, I. ALEKSZANDR, vlagyimiri nagyfejedelem öreganyja – alighanem szintén jászi eredetű volt.

A kaukázusi alánok jelesei, úgy tűnik, gyakran választottak maguknak kereszténység eszméjéhez kapcsolódó címet. ALDA (ALDE), alán királyné, I. GIORGI (1014–1027.), grúz uralkodó házastársának elnevezése hihetőleg ÁLD. DORGOLELI, avagy DORGÁL, alán király leánytestvére – IV. BAGRAT (1027–1072.), grúz uralkodó második felesége – a BORENA (BÁRÁNY) nevet öltötte magára. KHUDDAN, alán király leánya – III. GIORGI (1156–1184.), grúz király hitvese, TAMAR királyné szülőanyja – a BURDUKHAN (BORDOKHAN), vagyis a BOLDOG nevet nyerte a keresztységben.

A 13. századi tatárjárást, valamint TAMERLAN (1370–1405.) 14. századi háborúinak pusztítását az alánok kaukázusi országa nem élte túl. Intézményei rommá lettek, lakossága súlyos veszteségeket szenvedett. Az alánok hűbéresei, a kaukázusi őstelepesek, illetve az oszétoknak is nevezett ironok visszavonultak a Központi-Kaukázus előhegyeinek és völgyeinek menedékébe, s ama vidéken élnek a mai napig. Az oszétok keleti ágának népessége magát ironnak nevezi, a nyugati

ág neve pedig digor. Jászik, kik helyben maradtak, később törökös népek, például az alanla névvel is illetett balkarok közé keveredtek, s nyelvükben törökké lettek. Hasonló sorsra jutottak, anyanyelvüket elvesztették azok is, kik idegen nemzetek – Bizánc, Grúzia, Mamlúk- és Mongol Birodalom, rusz fejedelemségek stb. – szolgálatába álltak. A jászi nép jó része, magával ragadva ironokat is, a kunokkal nyugat felé költözött, és végül a magyarok országában telepedett le. Az általuk benépesített terület neve mind e mai napig Jászság, központja pedig Jászberény. Jászi atyánkfiai, állítsák bár ellenkezőjét bizonykodva történészeink, döntő többségükben megőrizték – nyelvükben is – szkíta mivoltukat.

Az alánok szívósan ellenálltak a mongolok támadásainak, ám végül legyűrte őket a túlerő. Az 1239. esztendőben fővárosuk, Magaszt is elesett. A meghódolt, illetve fogságba vetett jászikat a mongolok seregeikbe sorozták. Egy részük nyilván harcolt az európai stb. hadjáratokban is, más részüket Kelet-Ázsiába hurcolták. GIOVANNI DE' MARIGNOLLI, katolikus térítő (14. század) elmondja, Kínában legalább 30 000 *aszu* (阿速), azaz jászi harcos szolgált Tatu (ma Peking) királyi testőrségében. Kulcsszerepet játszottak a JÜAN és a DÉLI-SZUNG uralkodóház háborújában, illetve a mongol terjeszkedésben. Az 1309. évben a jászik egy csoportját a fővárostól északra költöztették, másik részét délre küldték, a mai Tatung városába, Sanhszi tartományba. A MING uralkodóház idejében (1368–1644.) a jászik visszavonultak a legyőzött mongolokkal az északi pusztákra. Nevük a mongolok között *asud* alakban él. E szóalakot tükrözi a kínai átírás is.

A *Jüansi* szerint a mongol időszakban a jászikat jól ismerték Kínában. Számos tehetséges személy is kikerült soraikból. Többen magas rangú tisztségeket töltöttek be vagy vitézségükkel tűntek ki. A *Jüansi* (az 1370. évben állították össze) életrajzai több mint húsz érdemes jászit – köztük királyi vérből valókat – említenek. Nevezett forrás a jászikat általában *aszunak*, néha *aszenek* nevezi. Az *alan* név csak egyszer fordul elő, nevezetesen a *Sze pej ti* névjegyzékében, ahol az *aszu* névvel párban szerepel (YULE and CORDIER 1914; ALEMANY 2000).

Jászik a magyarok országában

A mongolok hadjáratainak idején a kelet-európai kunok és jászik szövetségek voltak. Együtt próbálták feltartóztatni a mongolokat, nem különben a ruszokat az 1116. évben, amikor megtámadták a kunok városait. A mongolok elől menekülő kunok és jászik első csoportjai IV. BÉLA idején telepedtek le a magyarok országában. A jászikhoz csatlakozott kis számú iron (oszét) népesség egy csoportja Piliscsév és Pilisjászfalu vidékén lelt otthonra.

A tatárjárást követően még számottevő jász, kun és besenyő népesség élt a mongolok által felszámolt Kunországban (Cumania), illetve a mai Moldva és Havasalföld területén. Az 1283. év táján Bizánc 10 000 jászt fogadott be, illetve telepített le birodalmának határvidékén. A jászok, kunok és besenyők a 14. században szóródtak szét, illetve olvadtak be más népek közé. Jászvásár (Iași) városa azonban a mai napig őrzi a jászi nevet.

A magyarországi jászok, nevük *Jasso* alakban szerepel, legkorábban az 1245. évben bukkannak fel forrásainkban. A gyulafehérvári káptalan regisztruma, összeírása az 1318. évben említi őket *Jazonicus* néven. I. KÁROLY (1308–1342.) kiváltóságlevelében (1323.) *Jasones* néven szerepelnek.

Latin nyelvű okleveleink leggyakrabban *jazones* vagy *jazini* néven említik őket. LUXEMBURGI ZSIGMOND korától (1433–1437.) a 18. század elejéig ezen kívül még a *philistaei* és a *philistaei seu jazones* – azaz nyilazók – névvel is illették őket, a germán *Pfeil* (nyíl; eredetileg gerely, dobólándzsa) vagy a hasonló jelentésű latin *pilum* szóra utalva. A 18. századtól pedig – a tényeknek megfelelően – az ókori jászokkal (iazynes) azonosították őket, összekapcsolván a *jász(i)* kifejezést *íjász* szavunkkal.

Az 1408. évben először említik az egykori Jászvásár (ma Iași) nevét. A várost a jászok alapították a 11. században. Később a városalapítók nagyrészt beköltöztek a Kárpát-medencébe, részben pedig Bizánc szolgálatába álltak.

Az esküdöttek szövetségének családfája

Kelet-európai őstelepések, az eurázsiai pusztá fiatalabb őskőkori halász, vadász, gyűjtögető lakóinak leszármazottai. A középső kőkorszak végétől (13 000–11 000 éve) helyben, kezdetben a Déli-Urál, illetve a Kaszpi-tenger környékének pusztáin laktak.

A) Kelet- és délkelet-európai esküdtek.

a) *Esküdtek*, avagy *esküdöttek* (Skythoi, Skolotoi) szövetsége. A kelet- és a délkelet-európai pusztá lakói voltak.

1. *Ragadozók* (agathyrsoi). A régészek és a történészek elő-szkítáknak, helytelenül kimmereknek nevezik őket. Az i. e. 8. században költöztek a kelet-európai pusztáról Délkelet-Európába. A Kisalföld északi és az Alföld keleti felében, az Erdélyi-medencében (Kökényes: Kogaionos), a Dnyeszter (Túr: Tyres) mellékén, valamint a Havasalföldön és a Keleti-Balkánon telepedtek le, és az ott élő indoeurópai, közelebbről balti népesség urai lettek. Ennek kap-

csán nevüket megváltoztatták (i. e. 6–4. század), és *dákosok* (dakoi, thraikes) néven tűntek fel. Az Erdélyi-medencében és szűkebb környezetében élő népeiséget a történetírók rendszeren *dákoknak* (dakoi), a Dnyeszter mellékén lakókat *túri esküdteknek* (tyregetai) nevezték. Az Al-Duna síkjának lakóit jobbra *esküdteknek* (getai), a Balkán-hegységtől délre honos népeiséget pedig *trákoknak* (thraikes) címezték. A Keleti-Balkán lakóinak neve a perzsa királyok sziklafeliratain *vízen túli szakák* (saka paradraya), birtokaiké pedig *Es-küdtország* (Skudra). A dákosok neve, ahogyan az uraké is, a népvándorlások korában (4–6. század) kopott ki a használatból, illetve tűnt el forrásainkból.

2. *Urak* (basileioi skythai, iyrkai, ourgoi, urogi; paralocae scythae). Kezdetben a kelet-európai pusztá keleti felét birtokolták. Egy csoportjuk az i. e. 8. században hadi vállalkozásba fogott a Kaukázuson túli területeken. Írott források, az i. e. 8. század első felében, először róluk tudósítanak. Az asszírok szövetségeseként huszonnyolc évig uralkodtak Asszíria madai birtokain (Syromedia). A kelet-európai népeiség jó része – két csoport visszamaradt a korábbi szálláshelyeken – az i. e. 8. században az Al-Duna, illetve a Déli-Bug (Kupány: Hypanis) és a Donyec (Körös: Hyrgis), illetve a Don (Dana: Tanais) közötti pusztát foglalta el. Egy elpártolt csapatuk (iyrkai) a Szamara folyó környékén telepedett le. Az Asszír Birodalom összeomlása után, az i. e. 7–6. század fordulóján, a Kaukázuson túl portyázó csapatok egy része (cirkoknak nevezték magukat) visszatért a kelet-európai pusztára, és a Kubány folyó (Kupány: Hypanis) környékén telepedett le. A magával ragadott szuromadai népeiségnek a Dontól keletre jelölt ki lakóhelyet. Az i. e. 2. században a királyi szkítáknak is nevezett urak előbb a görögök befolyása alá kerültek, majd a Római Birodalom hűbéreseként folytatták életüket. Népeiségük egy része vélhetően a jászikhoz csatlakozott.
3. *Tösesküdek* (thyssagetai). Az urak korábbi lakhelyén, a Donyec és az Urál folyó (Lég: Lykos) közötti pusztán laktak. A *mellékági* (melankhlainoi) névvel illetett csoport is – fészük a Don középső szakaszánál volt – őket képviselte. Az i. e. 4–2. századtól nevük kikopott a használatból. Alkalmasint szét-szóródtak, illetve összekovácsolódtak más népekkel.
- B) *Szakák* (sakai), avagy közép-ázsiai esküdtek. A szaka nevet első ízben az i. e. 6. században rögzítették.

Ábra. Az esküdött népek szállásterülete Európában (i. e. 5 század), illetve Közép-Ázsiában (i. e. 2. század) (A térkép a Mapswire: world-physical-map-blank-mercator.jpg nevű állomány származéka. A vonalas rajz és a szöveg eredeti)

4. *Izzitók* (issedones). Valószínűleg az i. e. 8. században költöztek az Altaj vidékéről a Déli-Urál keleti oldalának pusztáira. Utoljára kínai forrás említi őket, pontosabban országuk nevét (Jen: 岩), az i. sz. 3. században. A nép egy része vélhetően a jászikhoz csatlakozott, más részük a hunok szövetségéhez.
5. *Aranyörzök* (arimaspoi). Első ízben az i. e. 5. században említik őket. Az Altaj vidékén éltek, és talán rokonai, elődei voltak a paziriki szkíta népességnek (i. e. kb. 6–3. század). Az aranyörzök űzték el, talán az i. e. 8. században, az Altaj környékéről az izzitókat.
- b) *Más esküdték* (massagetai), utóbb *alánok* (alanoi) szövetsége. Az Aral-tó környékén, a Szir-darja alsó szakaszánál (Széles: Silis), valamint az Amu-darja alsó szakaszánál, Kalász (Khorasmia) oázisának területén laktak. Társulásuk, ismereteink szerint, csak a jászikat (a jászik, órsók és rósalánok törzsét) fog-

lalta magában. A *más esküdt* cím első ízben i. e. 6. századi eseményekkel kapcsolatban tűnik fel forrásainkban, az *alán* pedig (a rósalánok nevének második elemeként) az i. e. 2. században.

6. *Jászik* (asioi, iazyges; asiotaе, astacae; aszu: 阿速, jencaj: 奄蔡). Három törzsüket ismerjük: a névadó jászikat, a rósalánokat (rhoxolanoi) és az őrsöket (alanorsoi, aorsoi, amaxobioi, exobygitai [amaxobioi skythai]; saka tigrakha-uda; hoszu: 闐蘇). A jászik nevét – ekkor rajzoltak ki Közép-Ázsiából – először i. e. 2. századi eseményekkel kapcsolatban említik. Névadó törzsük időszámításunk második évtizedében költözött be az Alföldre. A népvándorlások kezdetén a rósalánok egy része is követte őket. A jászik népességének jó része a 4. század végéig betagozódott a hunok szövetségébe. Közép-Ázsiából egy csoportjuk az Indiai-félszigetre költözött, a Kárpát-medencéből egy másik Nyugat- és Délnyugat-Európába, valamint Észak-Afrikába. A kelet-európai jászik többsége a bolgárok és a kazárok kötelékében élt; egy független csoportjuk pedig a Kaukázus északi lejtőin. Nevezettektől elpártolt kisebb-nagyobb kötelékek – egyebek között a magyarok –, a Kárpát-medencében leltek hazára. Utoljára a felbomlott Kazária és Alánia kötelékéből szabadult jászik telepedtek le a magyarok országában.
7. *Avarok* (abioi, aparnoi, apasiakai, aspasiakai, aspisioi, attasioi, augasioi, daai, daoи, hephthalitai, kidaritai, parnoi, pasianoi, pausikai, pausoi; abii, paesi-cae, pestici; hua: 滑, jentajjilito: 厌带夷栗陀, jeta: 嚙哒). Kezdetben – először az i. e. 7. században említik szálláshelyük nevét – a Kopet-dag északi előterében laktak. Az i. e. 247–231. esztendőben megszervezték a Parthus Birodalmát, mely az i. sz. 224. évig állott fenn. Birodalmuk bukása után Kelet-Baktriába helyezték át székhelyüket. Az 5. század közepe táján betagozódtak a hunok szövetségébe, s fennhatóságukat kiterjesztették a környező területekre, pl. az Indiai-félsziget, a Tarim-medence, Dzsungária egy részére. Nagyjából száz év múltán a türkök, illetve a perzsák megtörték hatalmukat. Avarjaink nagyobb csoportja Kelet-Európába költözött, és a 6. század vége felé a Kárpát-medencében telepedett le. Országuk összeomlása után a magyarokkal társultak (9. század vége), s nevüket székhelyire, székelyre változtatták.
8. *Homorogi szakák* (sakai amyrgioi; saka haumavarga, saka para Sugdam). A Fergánai-medence (Amyrgion pedion) lakói voltak. Országuk neve kínai tudósításokban Ta Jüan (大宛). Valószínűsíthetően a szakaurak egyik felekezetét képviselték. Először i. e. 6. századi eseményekkel kapcsolatban hallunk a

homorogiakról. Alkalmasint, négy-ötszáz év alatt, összekovácsolódtak a Fergánai-medence iráni stb. eredetű népességével. Későbbi híradásokból (i. e. 2. század) már csak következtetni lehet jelenlétükre.

9. *Kankarok* (kakhagai skythai; kangli). Írott történelmük kezdetén (i. e. 2. század) a Szir-darja tekervényes középső szakaszánál (Kankó), valamint a Talas és a Csu folyó lapályán laktak. Egy részük a népvándorlások korában különböző törökös népekhez csatlakozott, és később maga is törökké lett, más részük utóbb a magyarok országába költözött. Manapság besenyő, csángó, kun (úz), palóc néven ismerjük őket.
10. *Szakaúrak* (sakaraukai, sakaúrakai; saraucæ; szaj: 塞, szajvang: 塞王). Kezdetben, nagyjából az i. e. 2. század közepéig, az Ili folyó és az Iszik-köl vidékén laktak. Az i. e. 2. század végén és az i. e. 1. század elején a Tarim-medencében, az Iráni-felföldön (a Hilmend-tó környékén), valamint az Indiai-félszigeten telepedtek le. Többségüket elnyelte a befogadó népek tengere; önállóságuk, nevük és nyelvük elveszett. Legtovább, az i. sz. 4. század végéig, indiai birodalmuk állott fenn.

Szkíta–szuomadaiaiak.

Cirákok (sirakoi; siraci). A Kaukázus északnyugati előterében, a Kubány (Kupány: Hypanis) és mellékfolyóinak völgyében laktak. Már az i. e. 5. században hírt adnak róluk, nevük azonban először csak az i. e. 4. században bukkan fel. Utoljára i. sz. 2. századi eseményekkel kapcsolatban hallunk róluk. Valószínűleg összekovácsolódtak az őrsök törzsével.

Jászimadaiaiak (iazabatai, iazamatai, ixibatai, ixomatai; exomatae, ixamatae). Az Azovi-tenger öblénél, a Don torkolatvidékén s a Manyics folyó síkságán laktak. Nevüket először az i. e. 6. században említik. Bár forrásainkban jóval később is felbukkannak, alighanem már az alánok vándorlása idején (i. e. 2. század) szétszóródtak, más népek közé vegyültek.

Szigonyok (sigynnai). Jelenlétüket a történetírók több helyről jelzik, legkorábban (i. e. 5. század) a Havasalföldről és Egyiptomból, utóbb (i. e. 1. század) a Kaukázus vidékéről, a Çildir-tó környékéről.

Hesychios, Henricus Stephanus és Hieronymus Megiser szótára

HESYKHIOS O ALEXANDREOS (5. vagy 6. század) szójegyzékének csupán egy erősen rontott, rövidített, és utólagosan kiegészített 15. századi kézírata maradt fenn Velencében. Bevezetője szerint e munka DIOGENIANOS (2. század) elveszett

szójegyzékén alapul – utóbbi PAMPHILOS (1. század) szótárának kivonata –, de módosították más írók, nevezetesen ARISTARKHOS (i. e. kb. 220–143.), APION (i. e. kb. 20–i. sz. 45.), HELIODOROS (1. század), HERODIANOS (2. század), AMERIAS (3. század) stb. elkallódott művei alapján is. HESYKHIOS szótárát nagy mértékben le-
rövidítették, kihagyták a legtöbb utalást a szavak forrásaira. Ezenkívül bejegyzé-
seinek nagyjából harmadát KYRILLOS (kb. 376–444.) szójegyzékéből, illetve más
szószedetekből vették.

A szótár szkítának mondott szavai közül csak néhány értelmezhető szkíta-
ként: *abakes* (apa vagy apák), *agly* (hattyú), *Artimpasan* (Érdempálya), *Goitosy-
ron* (Gyújtósúr), *Sakai* (szaka), *sakyndake* (zsáküng vagy zsáküngök), *Solymoisin*
(sólymos), *tarandos* (tarangyos). Egyiknek-másiknak gyökere idegen eredetű ki-
fejezés: *kannabis* (kanavász), *ormatai* (szuromadai).

A szkítának mondott szavak nagyobb része görög, balti stb. gyökerűnek lát-
szik, ámde valami okból a szkítákhoz társították őket. E kifejezéseknek jószere-
vel semmi kapcsolatuk a szkíták nyelvével: *anor*, *bythizon*, *ephestioi*, *thapsinon*,
hippake, *Istriianides*, *kararyes*, *Kardiai* (Kardiano), *Kelkhonaeis*, *Kimmerioi*, *Kora-
xoi*, *melition*, *mesple*, *pagaie*, *sanaptin*, *Khalkidike*. Egyik-másik kifejezés *szaka*,
illetve *esküdt* szavunkon alapszik: *sakaia*, *skythisti*.

A görög *thapsinon* szót (a sárga szín egyik válfaja), például, alighanem azért
jelölték szkítának, mert festékének forrását többek között *szkíta fának* is nevez-
ték. Hasonlóképpen társíthatták a görög *hippake* kifejezést a szkíták kancatejéből
készített túrójához, sajtjához stb.

A túró szkíta neve – STRABON munkájából tudjuk – görögösen *tyros* (τυρός)
volt, és a sajtot a görögök ma is *tyros* (τυρός) névvel illetik. A görögök eszerint
átvették szkíta szavakat, s nyilván a szkíták is ezt cselekedték görög eredetű ki-
fejezésekkel.

HESYKHIOS egyik-másik szkítának jelölt szaváról nem mondhatunk biztosat:
abi, *abie*, *adigor*, *sigaloen*, *ys*.

Néhány szó szkíta mivoltát más forrásokból – például HENRICUS STEPHANUS
(1528/1531–1598) szószedetéből – lehet kikövetkeztetni: *antakaioi* (anyatok), *zilai*
(szőlő), *zirai* (szűr), *saperdes* (süger), *sigynoi* (szigony).

STEPHANUS szókincstárában további – HERODOTOS, illetve STRABON munká-
jából kigyűjtött – szkíta kifejezések is helyet kaptak: *Apiá* (Ἀπία: Avi), *arima-
spoi* (ἀρμασποί: aranyőrző), *askhy* (ἄσχυ: acsari), *briza* (βρίζα: búza), *Gebelei-*

zis (Γεβελῆϊζις: Kebelező), *Zalmoxis*, *Zamolxis* (Ζάλμοξις, Ζάμολξις: Szömölcs), *Thamimasadas* (Θαμιμασάδας: Tengermása), *kolos* (κόλος, κῶλος: gölyös), *Papaios* (Παπαῖος: Babai), *Tabiti* (Ταβιτί: Tapiti).

Avi (Ōmamácska), *Babai* (Atyácska), *Tapiti* (Gyújtócska) és *Tengermása* (Tenger öreganya) a szkíták egy-egy istensége volt; rendre a föld, az ég, a tűz és a tenger megszemélyesítője.

Az ókor tudósítói az Altaj vidékén honos szkíta népet nevezték egyszeműeknek vagy *aranyőrzőknek*.

HERODOTOS beszámolója szerint a Déli-Urál vidékén élő argippaiói nép – a szkíták Érdempálya nemzetének címezték őket –, a pontikon nevű fa (zelnice-meggy: *Prunus padus*) gyümölcsének kisajtolt levével táplálkozott. Ezt mondja jeles szerzőnk *acsarinak*, azaz fanyarnak.

A szkíták által *gölyösnek* nevezett állat a gyürkés arcú tatárantilop (*Saiga tatarica*). Göly szavunk jelentése: *domó*, *gyürke* (kenyér gyürkéje, púpja).

STEPHANUS a *briza* (gabonafajta), illetve a *Gebeleizis*, avagy *Zalmoxis* (isten-ség neve) kifejezést a trákoknak, illetve getáknak tulajdonítja. *Zalmoxis* valójában nem istenség, hanem az Erdélyi-medencében honos dákosok (dákok) vallási vezetője volt.

Szkítának mondott, többségében azonban szkítaként nem azonosítható szavak kaptak helyet még HIERONYMUS MEGISER (kb. 1554–1618) szókincstárában: *alan* (kutya), *Carizath* (Hyrkania), *cyocholam* (főváros), *esen*, *enua* (szemérmetlen), *esen* (híreveszett), *perus* (griff), *Temerinda* (Maeotis), *veitula*, *vlurdum* (város), *voruol* (tengeri farkas).

Az *alan* kutyafajta – vélhetően kuvasz – az alán szövetség nevét viselte. A *Temerinda* (Tenger anyja) kifejezés PLINIUS könyvében szerepel. A szkíta eredeti *Tengermása*. Szerzőnk e tatárnak mondott szót felcserélte a szkítának nevezett *Carpaluc* kifejezéssel. Utóbbi TZETZES (kb. 1110–1180.) verses történeti munkájából (*Khiliades*, 8. 770) ismert, elhibázott fordításával egyetemben: *Karmpalouk* (Καρμπαλοῦκ), görögül *Polis ikhtion* (Πόλις ιχτιον), vagyis *Hal városa*. A település mongol neve alighanem *Kharbalgas*, törökösen *Kara baliq*, azaz *Fekete erősség* (város) lehetett. A törökös *baliq* szó egyik, közismertebb jelentése *hal*.

Hesychios szkítának mondott szavai

abakes (ἄβακῆς; ἄβάκης): a szkítáknál a férfi neve – *Apa*, esetleg *apák*.

abi (ἄβι): a szkítáknál mondják[...] – A szó meghatározása hiányzik.

abie (ἄβιε): dob, hajít, vet – E szó némileg hasonlít *elvet*, *vet* szavunkhoz.

agly (ἄγλυ): hattyú – *Hattyú*.

adigor (ἀδιγόρ): tücsök – E kifejezés nemigen emlékeztet *tücsök* szavunkra.

anor (ἄνορ): ész – Görög *nous* (νοῦς: elme, értelem, ész, lélek, megértés, szellem, tudat).

antakaioi (ἀντακαῖοι): cetféle hal; a szót STEPHANUS mondja szkítának – *Anyatok*; alighanem viza (*Huso huso*).

Artimeasan, *Artimpasan* (Ἀρτίμησσαν; Ἀρτίμπασσαν): Aphrodite Ourania – *Érdempálya*, az érdemekben gazdag életút megszemélyesítője.

bythizon (βυθίζων): mélybe merülés – Görög *bythph* (βυθφ: merül, süllyed).

Goitosyron (Γοιτόσυρον): Apollón – *Gyújtósúr*, a Nap megszemélyesítője.

ephestioi (ἐφέστιοι): a királyi szkíták szökevényei – Görög *ἐφέστιοι* (házi is-
tenek; idegenek; védelmet kérők; vendégbarátok; stb.).

zilai (ζίλαι): bor; ΗΕΣΥΚΗΙΟΣ e szót tráknak mondja – Nem *bor*, hanem *szőlő*
szavunk görögös tükörképe.

zirai (ζιραί): rövid ing, ingruha; STEPHANUS a szkíta és a trák szavak között
eggyaránt szerepelteti: *zires* (ζίρης), illetve *zeira* (ζειρά), azaz köpeny – *Szűr*.

thapsinon (θάψινον): sárga, szőke – A görögök által *thapsosnak* (θάψος),
vagy *skytharionnak* (σκυθάριον), *skythikon xylonnak* (Σκυθικὸν ξύλον) nevezett
növényből – cserszömörce (*Cotinus coggygria*) – kinyert sárga festékanyag, me-
lyet pl. gyapjú és haj színezésére használtak.

hippake (ἵππακη): lótejből készült szkíta étel – Görög *hippos* (ἵππος: ló).

Istrianiides (Ἰστριάνιδες): szkíta öltözet; LIDDELL és SCOTT (1901) *istriani zeirai* (Ἰστριαναὶ ζειραί), azaz *isztroszi szűrők* alakban is idézi – Az Al-Duna görögös neve az ókorban *Istros* (Ἰστρος) volt.

kannabis (κάνναβις): szkíta füstölő – *Kanavász* (nyers, fehérítetlen, ritka szövésű, durvább kendervászon). E kifejezés a szkíták közvetítésével került Európába. Alighanem ők is kölcsönözték. Nem alkot szóbokrot nyelvünkben, ennél fogva inkább jövevénynek mondanánk. A sumerek nyelvében a kender (*Cannabis sativa*) neve *kunibu*, az újasszírban *qunabu*, a perzsában *kanab* és így tovább. A növény nemi neve (*Cannabis*) *kanavász* szavunkat tükrözi.

kararyes (καράρυες): szkíta ház, fedett kocs – Vélhetően balti, azaz indoeurópai gyökerű szó. Avesztai *caxra* (kerék), görög *karron* (κάρρον: kocs), latin *currus* (kocsi), litván *kaujas rati* (szekér).

Kardiai, *Kardiano*i (Καρδιαί; Καρδιανοί): görögök a szkíták mellett – Talán a Gallipoli-félszigeten alapított Kardia város lakóira hivatkozik.

Kelkhonaeis (Κελχωναεῖς): szkíta nép – Alkalmasint a *hellén* szó elfajzott alakja. HERODOTOS jelentést tesz a gyarmatvárosokból elűzött görög kereskedőről (gelonoi), kik a mordvinoknál (boudinoi) leltek menedékre.

Kimmerioi (Κιμμέριοι): szkíták, és nemzet az Okeanos körül – A kimmerek az asszírok által Szamária városából kitelepített izraeliták voltak, és Kis-Ázsia történelmében játszottak szerepet az i. e. 8–7. században. Kisebb csoportjuk talán a Krím-félszigetre is eljutott, ahol a görögök rájuk utaló helyneveket alkottak, pl. Bosporos Kimmerios. HOMEROS (i. e. 8. század) hőskölteményében a kimmerek az ismert világot körbeölelő Okeanos folyó (az Atlanti óceán) partjának lakói.

Koraxoi (Κοραῖοι): szkíta törzs – Bizonyára nem szkíta, hanem szuromadai néptörzs. Kolkhisz lakói voltak.

melition (μελίτιον): mézből készült ital – Görög *meli* (μέλι: méz).

mesple (μέσπλη): Hold; HIERONYMUS MEGISER szótárában *mesole* (μεσῶλη) – Véltetően balti gyökerű kifejezés, pontosabban szókapcsolat. A litvánok nyelvében *Mēness*: Hold, *Saule*: Nap.

ormatai (ὀρμάται): férfiolók – A szkíta *szuromadai* szó elfajzott változata. Gyökere idegen eredetű, Mada, avagy Média országára, közelebből annak asszírok által birtokolt tartományára (Syromedia) hivatkozik. Összeegyeztethető a szkíta *öl[ő] madai* szókapcsolattal is.

pagaie (παγαίη): kutya – E kifejezés talán összevethető a méd *spaka* (szuka), illetve *kutya* szavunkkal is.

Sakai[oi] (Σάκαι[οί]): szkíták – Szakák. A *szaka* kifejezés jelentése elvált rész.

sakaia (σάκαια): szkíta ünnep – STRABON szerint a perzsák, valószínűleg az i. e. 6. században, a kis-ázsiai Zile város mellett legyőzték a királyi szkíták egyik szakadár csoportját, és a diadal napját ezután minden évben megünnepelték. A perzsák minden szkíta népet szakának neveztek.

sakyndake (σακυνδάκη): szkíta öltözet – *Zsáküng*, esetleg *zsáküngök*. A zsák-ing rövid ujjának bősege összemérhető volt derekának hosszúságával. Ha felvette a férfiember, hasa és háta kilátszott a derék rövidege okán. Az ing nyakánál keskeny szalaggal összefűzött hosszanti hasíték segítette a felöltést.

sanaptin (σάναπτιν): borivó; STEPHANUS a trák kifejezések közé sorolja, más lebetűzésű változata *sanapai* (σανάπαι), tartalma pedig *részegek* – A kifejezés első eleme kaukázusi eredetűnek, pl. cserkesz *sāna* (szőlő, bor), kabard *sāna* (bor), oszét *sæn*, *sænæ* (bor), a második pedig indoeurópai gyökerűnek látszik, pl. görög *potes* (πότης: ivó), latin *potor* (ivó).

saperdes (σαπέρδης): hal neve; SCHMITT (2003b) szerint szkíta szó – *Sügér* (*Perca fluviatilis*).

sigaloen (σιγαλόεν): tarka rajzolat, ragyogó – HESYKHIOS e szóval kapcsolatban szótárának érdemi részében bőr (skytos: σκυτός) megmunkálásra utal, nem pedig szkítákra. A tárgymutatóban azonban e kifejezés a szkítának mondott szavak között szerepel. Talán a bőrfestésre (tetoválás) hivatkozik, s ennél fogva összevethető *cikornya* szavunkkal is.

sigynoi (σίγυνοι): éles lándzsák – *Szigonyok*. PRESTON (1822: 233–234.) – TIMONAX (i. e. 1. század) *Peri Skythion* című elkallódott munkájára, illetve az erre hivatkozó ókori szerzőkre utalva – ilyenképpen szól hozzá a szóban forgó fegyver nevét kölcsönző nép – szigonyok, görögösen sigynnai (Σίγυνναι), sigynoi (Σίγυνοι), signnoi (Σίγιννοι), sigymnoi (Σίγιμνοι) stb. – elnevezéséhez: „Timonax (miképpen tudós görög magyarázóí idézik) azt írja, Szkítiát tárgyaló első könyvében, hogy nevezett országhoz ötven különböző törzs tartozott. A Sigunni és Graucenii ide számláltattak. Nevüket előbbieket az általuk használt sajátos lándzsáktól kölcsönözték.”

skythisti kheiomaktron (σκυθιστὶ χειρόμακτρον): kéztörlő; LIDDELL és SCOTT (1901) szótárában a *skythisti* kifejezés jelentése *szkíta (beszéd)mód szerint* – Görög χειρόμακτρον (kéztörlő, szalvéta).

Solymoisin (Σολύμοισιν): szkíta nép – *Sólymos*.

tarandos (τάρανδος): szarvashoz hasonló állat – *Tarangyos*, vagyis rénszarvas (*Rangifer tarandus*). *Tarangyos* szavunk jelentése a *Magyar nyelv szótára* szerint (CZUCZOR és FOGARASI 1874): „tisztátalan, rút, mocskos, undok testű vagy viseletű; máskép: torongyos. Hasonló hozzá: toprongyos”. Az állat faji neve (*tarandus*) említett szavunkat tükrözi.

ys (ϝς): marhafaggyú – Talán *ír* (gyógykenőcs) szavunkra hivatkozik.

Khalkidike (Χαλκιδική): a vas fémet elsőként felfedezők – Félsziget a Balkánon, amely ókori lakóinak görögös nevét (khalkideis) örökölte. A szó meghatározása talán ama szkíta gyarmatosokra utal, akik az i. e. 8. században telepedtek le a Keleti-Balkánon, és elsőként honosították meg ott a vasművességet. A görög *khalkos* (χαλκος) szó jelentése mindazonáltal réz vagy bronz.

Források

- Абаев, В. А. (1945): *Нартовский эпос*. Орджоникидзе.
- АБАЕV, V. I. and BAILEY, H. W. (1985): Alans, an ancient Iranian tribe of the northern (Scythian, Saka, Sarmatian, Massagete) group, known to classical writers from the first centuries CE. *Encyclopedia Iranica* 1 (8): 801–803.
- ÁDÁM, L. (2015a): *Esküdöttek szövetsége*. A szkíták hihető története. Budapest.
- ÁDÁM, L. (2015b): *Esküdöttek öröksége*. A szkíták hihető története. Budapest.
- ÁDÁM, L. (2016a): *Ragadozó népe*. A szkíták hihető története. Budapest.
- ÁDÁM, L. (2016b): *Urak*. A szkíták hihető története. Budapest.
- ADORJÁN, I. (1988): *Muzulmánok a magyarok közt*. A kezdetektől az Árpád-kor végéig. Elektronikus kiadás. Székesfehérvár.
- AGATHIAS in NIEBUHR, B. G. (1828): *Agathiae Myrinaei Historiarum libri quinque*. Bonn.
- AISZKHÜLOSZ in TRENCSENYI-WALDAPFEL, I. (1971): Leláncolt Prométheusz. Görög drámák. *Diákkönyvtár*. Budapest.
- АКИШЕВ, К. А. (1978): *Курган Иссык, Искусство саков Казахстана*. Москва.
- ALEMANY, A. (2000): Sources on the Alans. A Critical Compilation. In DI COSMO, N. and SINOR, D. (eds): *Handbook of Oriental Studies*. Section 8. Uralic & Central Asian studies. Vol. 5. Leiden–Boston–Köln.
- ALEMANY, A. (2011): Alans in Khazaria and Khazars in Alania. On the Nature and Role of North Iranian Elements in the Khazar Empire. *Chronica* 11: 168–177.
- ALFÖLDI, A. (1943): Keletmagyarország a római korban. Pp. 1–93. In DEÉR, J. és GÁLDI, L. (szerk.): *Magyarok és románok*. I. kötet. *A Magyar Történettudományi Intézet Évkönyve 1943*. Budapest.
- ALFÖLDI, A., NAGY, L. és LÁSZLÓ, GY. (1942): Budapest az ókorban. Második rész. In SZENDY, K. (szerk.): *Budapest története*. I. Budapest.
- ALFÖLDY, G. (1964): Municipium Iasorum. *Archaeologiai Értesítő* 91: 218–221.
- AL-GARNÁTI in BOLSAKOV, O. G. és MONGAJT, A. L. (1985): *Abu-Hámid Al-Garnáti utazása Kelet- és Közép-Európában 1131–1153*. Budapest.
- ALINEI, M. (2001). Un modello alternativo delle origini dei popoli e delle lingue europee: la “teoria della continuità”. Pp. 177–208. In MONDADORI, B. (ed.): *Le radici prime dell’Europa*. Gli intrecci genetici, linguistici, storici. Milano.
- ALRAM, M. (2004): Hunnic coinage. *Encyclopaedia Iranica* 12 (6): 570–573.

- AL-ṬABARĪ in BOSWORTH, C. E. (1999): The History of al-Ṭabarī (Ta'rikh al-rusul wa'l-mulūk). In YAR-SHATER, E. (ed.): *Bibliotheca Persica*. Volume v. The Sāsānids, the Byzantines, the Lakhmids, and Yemen. Albany.
- AMMIANUS MARCELLINUS in EYSENHARDT, F. (1871): *Ammiani Marcellini Rerum gestarum libri*. Berolini.
- AMMIANUS MARCELLINUS in PIRCHALA, I. (1916): Ammianus Marcellinus reánk maradt történeti könyvei. I. kötet. *Görög és latin remekírók*. Budapest.
- AMMIANUS MARCELLINUS in PIRCHALA, I. (1917): Ammianus Marcellinus reánk maradt történeti könyvei. II. kötet. *Görög és latin remekírók*. Budapest.
- ANONYMUS in SZABÓ, K. (1860): *Béla király névtelen jegyzőjének könyve a magyarok tetteiről*. Pest.
- ARRIANOS in ROOS, A. G. (1907): *Flavii Arriani Anabasis Alexandri*. Editio minor. Lipsiae.
- ARRIANOS in SENTENIS, C. (1860): *Arrians Anabasis*. I. Baendchen: I–III. Buch. Zweite Auflage. Berlin.
- ARRIANOS in SENTENIS, C. (1863): *Arrians Anabasis*. II. Baendchen: IV–VII. Buch. Zweite Auflage. Berlin.
- ARRIANUS XENOPHON, L. F. in FORISEK, P. (2010): Az alánok elleni csatarend (Ek-taxis kata Alanón). *Ókor* 9 (1): 47–54.
- Артамонов, М. И. (1962): *История хазар*. Ленинград.
- ATWOOD, CH. P. (2012): Huns and Xiōngnú: New Thoughts on an Old Problem. Pp. 27–52. In BOECK, B. J., MARTIN, R. E. and ROWLAND D. (eds): *Dubitando: Studies in History and Culture in Honor of Donald Ostrowski*. Bloomington.
- BACHRACH, B. S. (1973): A History of the Alans in the West. From Their first Appearance in the Sources of Classical Antiquity through the Early Middle Ages. In UNGER, L. (ed.): *Minnesota Monographs in the Humanities*. Volume 7. Minneapolis.
- Балахванцев, А. С. (2012): Арамейская надпись из Рысайкино (к вопросу о скифских походах в Переднюю Азию). Pp. 358–361. In *Cultures of the Steppe Zone of Eurasia and their Interaction with Ancient Civilizations*. Materials of the International conference dedicated to the 110th birth anniversary of the outstanding Russian archaeologist Mikhail Petrovich Gryaznov. Volume 2. St. Petersburg.
- BARDAISAN in LANGLOIS, V. (1872): Bardesane. I. Fragments d'une histoire de l'Arménie. Pp. 63–67. In *Bardesane Oeuvres historiques et philosophiques publiées d'après les sources arméniennes, grecques et syriaques, avec des*

- notes histroiques, critiques et philologiques. In Première partie. Historiens grecs traduits en Arménien. Mar Apas Catina, Bardesane, Agathange et Faustus de Byzance. In *Fragmenta historicorum graecorum*. Volumen quintum. Pars altera. Historicorum graecorum et syriorum reliquiae in armeniorum scriptis servatae. Paris.
- BARTHOLOMAE, CH. (1904): Altiranisches Wörterbuch. Strassburg.
- BENDEFY, L. (1941): *Kummagvaria*. A kaukázusi magyarság története. Budapest.
- BENDEFY, L. (1942): *A magyarság kaukázusi őshazája*. Gyeretyán országa. Budapest.
- BENDEFY, L. (1945): *A magyarság és Középkelet*. Budapest.
- BENVENISTE, É. (1966): *Titres et noms propres en iranien ancien*. Paris.
- BERNÁT, P. (2009): Csörsz-árok, az elfelejtett ókori történelmi vonal. *Haditechnika történet*: 201–219.
- BIVAR, A. D. H. (2003): Hephtalites. *Encyclopaedia Iranica* 12 (2): 198–201.
- BOECKH, A. (1843): *Corpus inscriptionum Graecarum*. Volumen secundum. Berlini.
- BÓNA, I., CSEH, J., NAGY, M., ТОМКА, П., ТÓTH, Á. és ZIMONYI, I. (1993): *Hunok – gepidák – langobardok*. Budapest.
- BRUNNER, C. J. (1984): Akšonvār. *Encyclopaedia Iranica* 1 (7): 729–730.
- BUBENOK, O. B. (2007): Jászok Oroszországban. *Jászsági Évkönyv* 1: 7–13.
- Бубенок, О. Б. и Радивилов, Д. А. (2004): Народ ал-арсийа в Хазарии (из истории хазаро-хорезмских связей). Рр. 5–18. In Михеев, В. К. (гл. ред.): *Хазарский альманах*. Том 2. Киев, Харьков, Москва.
- ШАНИН, М. (2001): *The Kingdom of Armenia*. A History. Caucasus World. London.
- CHAVANNES, É. (1903): Voyage de Song Yun dans l’Udyāna et le Gandhāra. *Bulletin de l’École française d’Extrême-Orient* 3 (3): 379–441.
- CHAVANNES, É. (1905): Les pays d’Occident d’après le Wei lio. *T’oung pao* 2 (6): 519–571.
- CHAVANNES, É. (1907): Les pays d’Occident d’après le Heou Han chou. *T’oung pao* 2 (8): 149–234.
- CHERNYKH, E. (2008): The “Steppe Belt” of stockbreeding cultures in Eurasia during the Early Metal Age. *Trabajos de prehistoria* 65 (2): 73–93.

- CHRONOGRAPHUS ANNI CCCLIII in MOMMSEN, TH. (1892): xv. Liber generationis. Pp. 78–140. In *Chronica minora*. Saec. iv. v. vi. vii. Volumen i. In *Monumenta Germaniae Historica inde ab anno quingentesimo usque ad annum millesimum et quingentesimum*. Auctorum antiquissimorum tomus ix. *Chronicorum minorum saec iv. v. vi. vii*. Vol i. Berolini.
- COCKS, M. D. S. (2005): *The Stephen Experience, Teachings of Stephen the Martyr*. Auckland.
- COLARUSSO, J. (transl.) (2002): *Nart sagas from the Caucasus*. Myths and Legends from the Circassians, Abazas, Abkhaz and Ubykhs. Princeton and Oxford.
- CRAIG, G. R. B. (2007): The Yuezhi. Origin, Migration and the Conquest of Northern Bactria. *Silk Road Studies* xiv. Brepols.
- CRIBB, J. (2010): The Kidarites, the Numismatic Evidence. With an Analytical Appendix by A. Oddy. Pp. 91–146. In ALRAM, M., KLIMBURG-SALTER, D., INABA, M. and PFISTERER, M. (ed.): *Coins, Art and Chronology II*. The First Millennium C.E. in the Indo-Iranian Borderlands. Wien.
- CSALLÁNY, D. (1968): A magyar és az avar rovásírás. *A nyíregyházi Jósza András Múzeum évkönyve* 11: 280–304.
- Чежина, Е. Ф. (1989): Уникальная надпись на раннескифском псалии из Южного Приуралья. *Советская археология* 1: 261–264.
- CUNO, J. G. (1871): *Forschungen im Gebiete der alten Völkerkunde*. Erster Teil. Die Skythen. Berlin.
- CURTIUS RUFUS in VOGEL, TH. (1889): *Q. Curti Rufi Historiarum Alexandri Magni Macedonis libri qui supersunt*. Lipsiae.
- CZEGLÉDY, K. (1954): A kangarok (besenyők) a vi. századi szír forrásokban. *A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományok Osztályának Közleményei* 5 (1–4): 243–276.
- CZEGLÉDY, K. (1985): Magyar őstörténeti tanulmányok. In SCHÜTZ, Ö. és APOR, É. (szerk.): *Budapest oriental reprints*. Series A 2 [3]. Budapest.
- CZUCZOR, G. és FOGARASI, J. (1862): *A magyar nyelv szótára*. Első kötet. Pest.
- CZUCZOR, G. és FOGARASI, J. (1864): *A magyar nyelv szótára*. Második kötet. Pest.
- CZUCZOR, G. és FOGARASI, J. (1865): *A magyar nyelv szótára*. Harmadik kötet. Pest.
- CZUCZOR, G. és FOGARASI, J. (1867): *A magyar nyelv szótára*. Negyedik kötet. Pest.
- CZUCZOR, G. és FOGARASI, J. (1870): *A magyar nyelv szótára*. Ötödik kötet. Pest.

- CZUCZOR, G. és FOGARASI, J. (1874): *A magyar nyelv szótára*. Hatodik kötet. Budapest.
- DARMESTER, J. (1883): The Zend-Avesta. Part II. The Sîrôzahs, Yasts, and Nyâyis. In MÜLLER, F. M. (ed.): *The Sacred Books of the East Translated by Various Oriental Scholars*. Vol. XXIII. Oxford.
- DASXURANCI, M. in DOWSETT, C. J. F. (1961): The History of the Caucasian Albanians by Movsēs Dasxuranci. *London Oriental Series*. Volume 8. London.
- DAVIS-KIMBALL, J., BASHILOV, V. A. and YABLONSKY, L. T. (eds) (1995): *Nomads of the Eurasian steppes in the Early Iron Age*. Berkeley.
- DICKENS, M. (2010): The three Scythian brothers an extract from the chronicle of Michael the great. *Parole de l'Orient* 35: 1–24.
- DIODOROS SIKELIOTES in BEKKER, I., DINDORF, L. et VOGEL, F. (1888): *Diodori Bibliotheca Historica*. Vol. I. Stutgardiae.
- DION O KASSIOS in CARY, E. (1925): *Dio's Roman History*. In nine volumes. VIII. London, New York.
- DIONYSIOS O PERIEGETES in HOLSTEN, L. (1828): Descriptio periegesis Dionysii. In BERNHARDY, G: *Dionysius Periegetes*. Graece et Latine. Pars prior. Geographi Graeci minores. Volumen primum. Lipsiae.
- DORN'EICH, CH. M. (2008): 張騫 Zhang Qian. The Secret Mission of Han Emperor Wu in Search of the Ruzhi (Yuezhi) And the Fall of the Græco-Bactrian Kingdom (Annotated Compilation of Eastern and Western Sources). Berlin.
- DORN'EICH, CH. M. (2010): *The Great Yuezhi/A(r)si Exodus 月氏西遷 of 166 BCE*. Berlin.
- DUMÉZIL, G. (1986): Mítosz és eposz. Tanulmányok. *Társadalomtudományi könyvtár*. Budapest.
- DUNLOP, D. M. (1967): *The History of the Jewish Khazars*. New York.
- DURIDANOV, I. V. (1985): *Die Sprache der Thraker*. Bulgarische Sammlung. Band 5. Neuried.
- EINHARD in PERTZI, G. H. et KURZE, F. (1895): Annales regni Francorum inde ab a. 741. usque ad a. 829. qui dicuntur Annales Laurissenses maiores et Einhardi. *Scriptores rerum Germanicarum in usum scholarum ex Monumentis Germanicae historicis separatim editi*. Hannoverae.
- EKKEHARD BARÁT in TULOK, M. és MAKKAY, J. (ford.) (2012): Ekkehard Barát. Vita Waltharii Manu fortis. Erős kezű Valter története. Harmadik, átdolgozott és javított kiadás. *Tractata Minuscula* 80. Budapest.

- ELISAEUS in LANGLOIS, V. (1869): Élisée Vartabed. Histoire de Vartan et de la guerre des Arméniens. Traduction nouvelle accompagnée de notes historiques et critiques. Pp. 177–251. In *Historiens Arméniens du cinquième siècles*. Gorioun, le biographe anonyme de Saint-Nersès, Moïse de Khorène, Élisée, Lazare de Pharbe et Eznig. In *Collection des historiens anciens et modernes de l'Arménie*. Tome deuxième. Première période. – Historiens Arméniens de cinquième siècle. Paris.
- ENOKI, K. (1959): On the Nationality of the Ephthalites. *Memoirs of the Research Department of the Toyo Bunko (The Oriental Library)* 18: 1–58.
- ERDÉLYI, I. (2008): A „kettős honfoglalás” hipotézise, és ami körülötte van. *Elek* 1 (13): 52–58.
- ÉRDY, M. (1994): An Overview of the Xiongnu Type Cauldron Finds of Eurasia in Three Media, with Historical Observations. Pp. 379–438. In GENITO, B. (ed.): *The Archaeology of the Steppes. Methods and Strategies*. Istituto Universitario Orientale. Dipartimento di studi Asiatici. Series Minor XLIV. Napoli.
- ÉRY, K. (1983): Újabb összehasonlító statisztikai vizsgálatok a Kárpát-medence 6–12. századi népességeinek embertanához. *A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei* 16 (1982): 35–85.
- FARKAS, L. (1935): Kézai és a magyar krónikák. *Kolozsvári-szegedi értekezések a magyar művelődéstörténelem köréből*. 28. szám. Szeged.
- FAZEKAS, Zs. (szerk.) (2009): *Nartok. A világ eposzai*. Budapest.
- FEHÉR, B. (2011): The cities of the Iazygians. *Acta classica universitatis scientiarum debreceniensis* 47: 173–186.
- FEHÉR, B. (2015): Iazygok és gyógyvizek. *Fürdővárosok* 2015: 31–43.
- FEHÉR, M. J. (1971): A „Waltharius manu fortis” hősköltemény avar vonatkozásai. *Magyar Történelmi Szemle* 2 (1): 41–66.
- FELFÖLDY, Sz. (2002): A heftalita birodalom bukásának kronológiája. *Acta Universitatis Szegediensis: acta historica* 112: 63–87.
- FETTICH, N. (1943): A népi és kulturális kontinuitás a Kárpátmedencében a régészeti adatok alapján. *A Kis Akadémia Könyvtára*. 55. Budapest.
- FISCHER, K. A. (1889): *A hun-magyar írás és annak fennmaradt emlékei*. Budapest.
- FISCHER, A. K. (1896): *Die Hunnen im schweizerischen Eifischthale und ihre Nachkommen bis auf die heutige Zeit*. Zürich.
- FISCHER, A. C. (1917a): *Erklärung der skythisch-sarmatischen Namen und Wörter aus der ungarischen Sprache*. I. Band. Berlin.

- FISCHER, A. C. (1917*b*): *Erklärung der skythisch-sarmatischen Namen und Wörter aus der ungarischen Sprache*. II. Band. Berlin.
- FRÖLICH, R. (1883): Az agathyrsek. *Archaeologia Értesítő* 3: 181–193.
- FRÖLICH, R. (1886): A géták. Adalék Hérodotosz magyarázatához. *Egyetemes philologiai közlöny* 10 (1): 11–25.
- FRÖLICH, R., KUZSINSZKY, B., NAGY, G. és MARCZALI, H. (1895): Magyarország a királyság megalapításáig. In SZILÁGYI, S. (szerk.): *A magyar nemzet története*. Első kötet. Budapest.
- FUTAKY, I. (1999): Berény. Szó- és szólásmagyarázatok. *Magyar Nyelv* 95 (2): 203.
- GARDINER-GARDEN, J. R. (1981): *Two conceptions of the tribal geography of the Royal Scythian Empire in classical literary tradition*. Submitted for the degree of Master of Arts in the Department of Classics, Australian National University. Canberra.
- GARDINER-GARDEN, J. R. (1986): *Ancient literary conceptions of Eastern Scythian ethnography from the 7th to the 2nd century BC*. A thesis submitted for the degree of Doctor of Philosophy at the Australian National University. Canberra.
- GEEL, B. VAN, BOKOVENKO, N. A., BUROVA, N. D., CHUGUNOV, K. V., DERGACHEV, V. A., DIRKSEN, V. G., KULKOVA, M., NAGLER, A., PARZINGER, H., PLICHT, J. VAN DER, VASILIEV, S. S. and ZAITSEVA, G. I. (2004): Climate change and the expansion of the Scythian culture after 850 BC: a hypothesis. *Journal of Archaeological Science* 31 (12): 1735–1742.
- GERHARDT, D. (1939): Alanen und Osseten (Bericht über neuere Arbeiten). *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft* 93: 33–51.
- GIMBUTAS, M. (1961): “Timber-graves” in Southern Russia. *Expedition Magazine* 3: 14–22.
- GIMBUTAS, M. (1979): The three waves of the Kurgan people into Old Europe, 4500–2500 b.c. *Archives suisses d’anthropologie générale, Genève* 43 (2): 113–137.
- GIMBUTAS, M. (1991): *The Civilization of the Goddess*. The World of Old Europe. San Francisco.
- GOLB, N. and PRITSAK, O. (1982): *Khazarian Hebrew Documents of the Tenth Century*. London.
- GOLDEN, P. B. (1980): *Khazar studies*. An historico-Philological Inquiry into the Origins of the Khazars. Volume 1. Budapest.

- GOLDEN, P. B. (1992): *An Introduction to the History of the Turkic Peoples*. Ethnogenesis and State-Formation in Medieval and Early Modern Eurasia and the Middle East. Wiesbaden.
- GOLDEN, P. B. (2007): Khazar Studies. Achievements and Perspectives. Pp. 7–58. In SINOR, D. and DI COSMO, N. (eds): *Handbook of Oriental Studies*. Section Eighth. Central Asia. Volume 17. Leiden.
- GOMBOCZ, Z. (1908): Honfoglaláselőtti török jövevényszavaink. *A Magyar Nyelvtudományi Társaság kiadványai* 7: 1–108.
- GREEN, M. (1986): *The Gods of the Celts*. Stroud.
- GREGORIUS TURONENSIS in BONNET, M. (1885): Georgii Florentii Gregorii episcopi Turonensis Liber de miraculis beati Andreae apostoli. Pp. 371–396. In *Monumenta Germaniae Historica inde ab anno Christi quingentesimo usque ad annum millesimum et quingentesimum. Scriptorum rerum Merovingicarum*. Tomi I. Pars II. Hannoverae.
- GRENET, F. (2005): Kidarites a dynasty which ruled Tukharistan and later Gandhāra, probably also part of Sogdiana; the initial date is disputed (ca 390 CE for some modern authors, ca. 420–430 for others). *Encyclopaedia Iranica*. Online edition.
- GREXA, GY. (1922): *A Csaba-monda és a székely hunhagyomány*. Budapest.
- GROUSSET, R. (1970). *The Empire of the Steppes*. Attila, Gengis-Khan, Tamerlan. Paris.
- GYÁRFÁS, I. (1870): *A jász-kunok története*. Első kötet: Az ősidőktől kezdve a magyaroknak Ázsiából kiindulásáig.884-ig Kr. u. Kecskemét.
- GYÁRFÁS, I. (1873): *A jász-kúnok története*. Második kötet: Kr. u. 884–1301-ig. Kecskemét.
- GYÖRFFY, GY. (1986): Julianus barát és Napkelet fölfedezése. *Magyar ritkaságok*. Budapest.
- HAVASSY, P. (szerk.) (1996): Zúduló sasok. Új Honfoglalók – besenyők, kunok, jászok – a középkori Alföldön és a Mezőföldön. *Gyulai katalógusok* 2. Gyula.
- HAVASSY, P. (szerk.) (1998): Jazigok, roxolánok, alánok. Szarmaták az Alföldön. *Gyulai katalógusok* 6. Gyula.
- HEKATAIOS in MULLER, C. et MULLER, TH. (1841): Hecataei fragmenta. Pp. 1–31. In *Fragmenta historicorum Graecorum*. Hecataei, Charonis, Xanthi, Hellanici, Pherecydis, Acusilai, Antiochi, Philisti, Timaei, Ephori, Theopompi, Phylar-

- chi, Clitodemi, Phanodemi, Androtionis, Demonis, Philochori, Istri, Apollodori bibliotheca cum fragmentis. Auxerunt, notis et prolegomenis illustrarunt, indice plenissimo instruxerunt. Paris.
- HELLANIKOS in MULLER, C. et MULLER, TH. (1841): Hellanici fragmenta. Pp. 45–69. In *Fragmenta historicorum Graecorum*. Hecataei, Charonis, Xanthi, Hellanici, Pherecydis, Acusilai, Antiochi, Philisti, Timaei, Ephori, Theopompi, Phylarchi, Clitodemi, Phanodemi, Androtionis, Demonis, Philochori, Istri, Apollodori bibliotheca cum fragmentis. Auxerunt, notis et prolegomenis illustrarunt, indice plenissimo instruxerunt. Paris.
- HERODOTOS in GERÉB, J. (1892): Herodotos történeti könyvei. Görögül és magyarul. Első kötet. I–III. könyv. *Görög és latin remekírók*. Budapest.
- HERODOTOS in GERÉB, J. (1893): Herodotos történeti könyvei. Görögül és magyarul. Második kötet. IV–VI. könyv. *Görög és latin remekírók*. Budapest.
- HERODOTOS in GERÉB, J. (1894): Herodotos történeti könyvei. Görögül és magyarul. Harmadik kötet. VII–IX. könyv. *Görög és latin remekírók*. Budapest.
- HERODOTOS in STEIN, H. (1869): *Herodoti Historiae*. Tomus I. Berolini.
- HESYKHIOS in SCHMIDT, M. (1858): *Hesychii Alexandrini lexicon post Ioannem Albertum*. Volumen primum. A–Δ. Ienae.
- HESYKHIOS in SCHMIDT, M. (1860): *Hesychii Alexandrini lexicon post Ioannem Albertum*. Volumen secundum. E–K. Ienae.
- HESYKHIOS in SCHMIDT, M. (1861): *Hesychii Alexandrini lexicon post Ioannem Albertum*. Volumen tertium. Λ–Ρ. Ienae.
- HESYKHIOS in SCHMIDT, M. (1862): *Hesychii Alexandrini lexicon post Ioannem Albertum*. Volumen quartum. Pars I. Σ–Ω. Ienae.
- HESYKHIOS in SCHMIDT, M. (1864): *Hesychii Alexandrini lexicon post Ioannem Albertum*. Volumen quartum. Pars II. Adiecta est Tabula lithographa. Ienae.
- HESYKHIOS in SCHMIDT, M. (1867): *Hesychii Alexandrini lexicon*. Editionem minorem. Editio altera. Indice glossarum ethnicarum aucta. Jenae.
- HIERONYMUS MEGISER (1603): *Thesaurus Polyglottus, vel Dictionarium Multilingue*. Francofurti.
- HILL, J. E. (transl.) (2003): *The Western Regions according to the Hou Hanshu*. The Xiyu juan “Chapter on the Western Regions” from Hou Hanshu 88. Second Edition. (Extensively revised with additional notes and appendices). [Cooktown.]

- HILL, J. E. (transl.) (2004): *The Peoples of the West from the Weilue 魏略 by Yu Huan 魚豢*. A Third Century Chinese Account Composed between 239 and 265 CE Quoted in zhuan 30 of the Sanguozhi Published in 429 CE. Draft English translation. [Cooktown.]
- HØISÆTER, T. L. (2013): *Beyond the White Dragon Mounds*. The politics of the Tarim Basin in the first three centuries CE, their rise and importance for trade on the Silk Road. A masterthesis in History. Spring.
- HÓMAN, B. (1925): *A magyar hún-hagyomány és hún-monda*. Budapest.
- HÓMAN, B. (2003): Ősemberek – ősmagyarok. In KIRÁLY, P. (szerk.): *Hóman Bálint munkái*. (Elektronikus dokumentum.) Arcanum életműsorozat. Budapest.
- HÓMAN, B. és SZEKFŰ, GY. (1928): *Magyar történet*. Budapest.
- HORVÁT, I. (1829a): Jászok. I. Értekezés. A' Jászokról, mint Magyar Nyelvű Nép-ről és Nyilazókról. *Tudományos Gyűjtemény* 13 (7): 3–59.
- HORVÁT, I. (1829b): Jászok. I. Értekezés. A' Jászokról, mint Magyar Nyelvű Nép-ről és Nyilazókról. *Tudományos Gyűjtemény* 13 (8): 3–59.
- HORVÁT, I. (1829c): Jászok. I. Értekezés. A' Jászokról, mint Magyar Nyelvű Nép-ről és Nyilazókról. *Tudományos Gyűjtemény* 13 (9): 3–60.
- HORVÁT, I. (1830a): Jászok. II. Értekezés. A' Jászokról, mint Toxotákról, Iónokról, Pannonokról, Pelasgusokról, Paeonokról és Hellenekről. *Tudományos Gyűjtemény* 14 (7): 3–55.
- HORVÁT, I. (1830b): Jászok. II. Értekezés. A' Jászokról, mint Toxotákról, Iónokról, Pannonokról, Pelasgusokról, Paeonokról és Hellenekről. *Tudományos Gyűjtemény* 14 (8): 3–67.
- HORVÁT, I. (1830c): Jászok. II. Értekezés. A' Jászokról, mint Toxotákról, Iónokról, Pannonokról, Pelasgusokról, Paeonokról és Hellenekről. *Tudományos Gyűjtemény* 14 (9): 3–65.
- HUMBACH, H. and FAISS, K. (2012): *Herodotus's Scythians and Ptolemy's Central Asia*. Semasiological and Onomasiological Studies. Wiesbaden.
- HUMBACH, H. and ICHAPORIA, P. R. (1998): *Zamyad Yasht*. Yasht 19 of the Younger Avesta. Text, Translation, Commentary. Wiesbaden.
- IORDANES in MOMMSEN, TH. (1882): *Romana et Getica*. Berolini.
- IOSEPHUS FLAVIUS in BEKKER, I. (1855): *Flavii Iosephi Opera omnia*. Volumen primum. Lipsiae.
- ISTVÁNOVITS, E. (1998): Szarmaták a Kárpát-medencében. Pp. 35–48. In HAVASSY, P. (szerk.): *Gyulai katalógusok* 6. Jazigok, roxolánok, alánok. Szarmaták az Alföldön. Gyula.

- ISTVÁNOVITS, E. és KULCSÁR, V. (1998): Vázlat a szarmaták sztyepei történetéhez. Pp. 7–32. In HAVASSY, P. (szerk.): *Gyulai katalógusok* 6. Jazigok, roxolánok, alánok. Szarmaták az Alföldön. Gyula.
- ISTVÁNOVITS, E. és KULCSÁR, V. (2006): Az első szarmaták az Alföldön. (Gondolatok a Kárpát-medencei jazig foglalásról.) *Nyíregyházi Jósa András Múzeum Évkönyve* 48: 203–237.
- ISTVÁNOVITS, E. és KULCSÁR, V. (2012): Ősi népek a „tarka hegyek” völgyeiben. Régész szemmel az Altajban. *História*, 34. évfolyam 4: 12–14.
- ISTVÁNOVITS, E. és KULCSÁR, V. (2018): „...aligha állhat nekik bármely csatarend ellent.” Egy elfelejtett nép, a szarmaták. A *Jósa András Múzeum Kiadványai* 74. *Monográfiák a Szegedi Tudományegyetem Régészeti Tanszékéről* 5. Nyíregyháza–Szeged.
- IUSTINUS, M. I. in IEEP, I. (1859): *Trogi Pompei Historiarum Philippicarum epitoma*. Lipsiae.
- IUSTINUS, M. I. in SOBORSINY FORRAI, A. (1781): *Justinusnak Trogus Pompejus negyven négy Könyveiből ki-válogatott rövid ékes Historiája, melyet A' Magyar Nemzetnek, és a' kik a' magyar nyelvet tanulni, vagy gyakorlani kívánnának kedvéért Deák nyelvből Magyarra fordított Soborsiny Forrai András, Szent István jeles Rendinek kisebb Kereszt viselő Tagja, Felső Apostoli Királyunk' Tanácsosa, és Tekintetes Nemes Arad Vármegyének első Vice-Ispánnya 1781dik Esztendőben*. Eger.
- JACOBSON, E. (1993): *The Deer-Goddess of Ancient Siberia. A Study in the Ecology of Belief*. Leiden.
- JACOBSON, E. (1995): *The Art of the Scythians. The Interpenetration of Cultures at the Edge of the Hellenic World*. Leiden.
- JACOBSON-TEPFER, E. (2015): *The Hunter, the Stag, and the Mother of Animals. Image, Monument, and Landscape in Ancient North Asia*. Oxford.
- JOÓ, T. ([1939]): A magyar nemzeteszme. *Kultúra és tudomány*. Budapest.
- JORDANES in BOKOR, J. (1904): A gótok eredete és tettei (De origine actibusque getarum). Latinból fordította, bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta dr. Bokor János. In GOMBOS, F. A. (szerk.): *Középkori krónikások*. III. Jordanes. Brassó.
- JUHÁSZ, P. (2016): Nomád szállásváltások. Besenyők és magyarok. *Belvedere Meridionale* 28 (4): 83–93.
- JUHÁSZ, P. (2017): Baskírok és magyarok a muszlim forrásokban. *Belvedere Meridionale* 29 (2): 133–139.

- JUHÁSZ, P. (2019): *Anonymus: fikció és realitás. Az Álmos-ág honfoglalása.* [Szeged.]
- JUSTI, F. (1895): *Iranisches Namenbuch.* Marburg.
- Каланкатуаци, М. in Смбатяна, III. В. (1984): «История страны Алуанк» (в 3 книгах). Ереван.
- KÁLTI, M. in GERÉB, L. (1993): Képes Krónika a magyarok régi és legújabb tetteiről, eredetükről és növekedésükről, diadalaikról és bátorságukról. In TÁRJÁN, T. (szerk.): *Heti Klasszikusok.* Budapest.
- KATONA-KISS, A. (2010): A bolgár kánság és a Kárpát-medence a IX. században. *Hadtörténelmi Közlemények* 123 (1–2): 168–214.
- KÉZAI, S. in SZABÓ, K. (1862): *Kézai Simon mester Magyar krónikája.* Pest.
- KIRÁLY, P. (1987): A VIII–IX. századi Ungarus, Hungaer, Hunger, Hungarius, Onger, Wanger személynevek. *Magyar Nyelv* 83: 162–180., 314–331.
- KISS, L. (1973): Huszonhárom magyar szófejtés. *Nyelvtudományi Közlemények* 75 (1): 41–56.
- KISS, P. A. (2010): Germán népek részvétele a hunok hadjárataiban. *Hadtörténelmi Közlemények* 2010 (1–2): 137–167.
- KISZELY, I. (1996): A svájci „hun völgy”. (A Wallis tartományi Val d’Anniviers-i völgy.) [Budapest.]
- KMOSKÓ, M. (2004): Szír írók a steppe népeiről. In FELFÖLDI, Sz. (szerk.): *Magyar Őstörténeti Könyvtár.* 20. Budapest.
- KMOSKÓ, M. (2007): Mohamedán írók a steppe népeiről. Földrajzi irodalom. In ZIMONYI, I. (szerk.): *Magyar Őstörténeti Könyvtár.* 23. Budapest.
- KNIEZSA, I. (1943): Erdély víznevei. Az *Erdélyi Tudományos Intézet évkönyve* – 1942: 27–73.
- KOHN, S. (1879): Héber kutforrások és adatok Magyarország történetéhez. Első közlemény. *Történelmi tár:* 630–671.
- KONSTANTINOS PORPHYROGENNETOS in MORAVCSIK, GY. (1950): *Bíborbanszületett Konstantín.* A birodalom kormányzása. Budapest.
- KONSTANTINOS PORPHYROGENNETOS in MORAVCSIK, GY. and JENKINS, R. J. H. (1967): Constantine Porphyrogenitus. De Administrando Imperio. *Corpus fontium historiate Byzantinae.* Vol. I. Washington.
- KORYAKOVA, L. and EPIMAKHOV, A. V. (2007): The Urals and Western Siberia in the Bronze and Iron Ages. In YOFFEE, N. (ed.): *Cambridge World Archaeology.* New York.

- KOTHE, H. (1969): Der Skythenbegriff bei Herodot. *Klio. Beitrage zur Alten Geschichte* 51: 15–88.
- KOVÁCS, J. B. (ford.) (2008): *A nap gyermekei*. Nartok. Jász–alán hősmondák. Budapest
- KOVÁCS, SZ. (2005): Alán harcosok a bizánci hadseregben (1071–1185). Pp. 219–225. In FELFÖLDY, SZ. (szerk.): *Abhivādana. Tanulmányok a hatvanéves Wajtilla Gyula tiszteletére*. Szeged.
- KOVÁCS, SZ. (2007a): Alan women in the neighbouring foreign courts in the eleventh–twelfth centuries. *Chronica* 7–8: 134–143.
- KOVÁCS, SZ. (2007b): Alán dinasztikus kapcsolatok a 11–12. században. *Jászszági Évkönyv* 1: 80–91.
- KOVÁCS, SZ. (2014): A kunok története a mongol hódításig. *Magyar Őstörténeti Könyvtár*. Budapest.
- KRISTÓ, GY. (szerk.) (1995): A honfoglalás korának írott forrásai. *Szegedi Középkortörténeti Könyvtár*. 7. Szeged.
- KURBANOV, A. (2010): *The Hephthalites: Archaeological and Historical Analysis*. PhD thesis submitted to the Department of History and Cultural Studies of the Free University, Berlin. Berlin.
- КУЗНЕЦОВ, В. А. (1992): *Очерки истории алан*. 2-е издание, дополненное. Владикавказ.
- LANGÓ, P. (2003): Ladány, Varsány, Oszlár. Keleti néptörödékek és a korai helynevek kapcsolata. *Limes* 3: 39–54.
- LÁSZLÓ, GY. (1946): A népvándorlás lovasnépeinek ősvallása. *Az Erdélyi Tudományos Intézet Évkönyve* 1943 (2): 63–105.
- LATHAM, R. G. (1854): Scythia. Pp. 936–945. In SMITH, W. (ed.): *Dictionary of Greek and Roman Geography*. In two volumes. Vol. II. Iabidus–Zymethus. London.
- LECOQ, P. (1997): *Les inscriptions de la Perse achéménide*. Traduit du vieux perse, de l'élamite, du babylonien et de l'araméen. Paris.
- LEMPRIERE, J. (1839): *A Classical Dictionary; containing a copious account of all the proper names mentioned in antient authors, with the value of coins, weights, and measures, used among the Greeks and Romans, and a chronological table*. London.

- LEWICKI, T. (1960): Die Vorstellungen arabischer Schriftsteller des 9. und 10. Jahrhunderts von der Geographie und von den ethnischen Verhältnissen Osteuropas. *Der Islam. Journal of the History and Culture of the Middle East* 35 (1): 26–41.
- LIDDELL, H. G. and SCOTT, R. [1901]: *A Greek–English lexicon*. Eighth edition. New York, Chicago, Cincinnati.
- LINCOLN, B. (2014): Once Again “the Scythian” Myth of Origins (Herodotus 4.5–10). *Nordlit* 33: 19–34.
- LITTLETON, S. and MALCOR, L. (2000): *From Scythia to Camelot*. A Radical Re-assessment of the Legends of King Arthur, the Knights of the Round Table, and the Holy Grail. Garland reference library of the humanities. Vol. 1795. New York.
- LITTLETON, S. és MALCOR, L. (2005): *Szkítiától Camelotig*. Az Arthur királyról, a Kerekasztal lovagjairól és a Szent Grálról szóló legendák eredetének radikális újraértelmezése. Nyíregyháza.
- LUKÁCSY, K. (1870): *A magyarok őselei, hajdankori nevei és lakhelyei*. Eredeti örömeny kútfők után. Kolozsvár.
- MAENCHEN-HELFEN, J. O. in KNIGHT, M. (1973): *The World of the Huns*. Studies in Their History and Culture. Berkeley, Los Angeles, London.
- MAKKAI, L. és MÓCSI, A. (szerk.) (1986): *Erdély története három kötetben*. Első kötet. A kezdetektől 1606-ig. Harmadik kiadás. Budapest.
- MAKKAY, J. (1994): A magyarság keletkezése. 2. átdolgozott és bővített kiadás. *A Jász–Nagykun–Szolnok Megyei Múzeumok Közleményei* 48. Szolnok.
- MAKKAY, J. (1995): *Attila kardja, Árpád kardja*. Irániak, szarmaták, alánok, járszok. Szeged.
- MAKKAY, J. (1998): *A sárkány meg a kincsek*. Budapest.
- MAKKAY, J. (2005): A székeleyek. *Tractata Minuscula* 40. Budapest.
- MAKKAY, J. (2008): Nagy Gézától László Gyuláig. *Acta Siculica* 2008: 209–240.
- MAKKAY, J. (2009): Indul a magyar Attila földjére. A Kárpátoktul le az Al-Dunáig. 2. átdolgozott és bővített kiadás. *Tractata Minuscula* 70–71. Budapest.
- MAKKAY, J. (2012): Hunok – avarhunok – várkonyok, és az avar Attila. Pp. 114–164. In EKKEHARD BARÁT in TULOK, M. és MAKKAY, J. (ford.): Ekkehard Barát. Vita Waltharii Manu fortis. Erős kezű Valter története. Harmadik, átdolgozott és javított kiadás. *Tractata Minuscula* 80. Budapest.
- MALALAS, I. in DINDORF, L. (1831): *Ioannis Malalae Chronographia*. Bonn.

- MALINOWSKI, G. (2015): Safona i Scytowie (Frg. 210 Lobel-page). *Wratislaviensium Studia Classica* 4 (35): 63–68.
- MÁLKOVÁ, L. (2006): *Iranian Roots of the Legends of King Arthur*. Baccalaureate Thesis. Masaryk University in Brno Faculty of Arts. Department of English and American Studies. Brno.
- MALLORY, J. P. (2001): Gli Indoeuropei e i popoli delle steppe: il modello della sostituzione della lingue. Pp. 138–164. In MONDADORI, B. (ed.): *Le radici prime dell'Europa*. Gli intrecci genetici, linguistici, storici. Milano.
- MALLORY, J. P. and ADAMS, D. Q. (eds) (1997): *Encyclopedia of Indo-European Culture*. London and Chicago.
- MAŃCZAK, W. (1946): *Początki Słowian*. Kraków.
- MAŃCZAK, W. (1981): *Prąjczyzna Słowian*. Warszawa.
- MARQUART, J. (1903): *Osteuropäische und ostasiatische Streifzüge*. Ethnologische und historisch-topographische Studien zur Geschichte des 9. und 10. Jahrhunderts (ca. 840–940). Mit Unterstützung der Königl. Akademie der Wissenschaften zu Berlin. Leipzig.
- MÉSZÁROS, GY. (1938): Kelet-Európa néptörténete. II. Chattiak és skythák. I. füzet. *Acta litterarum ac scientiarum Regiae Universitatis Hungaricae Franciscosephtinae. Sectio geographico-historica* 5 (1): 1–62.
- Миллер, В. (1887): *Осетинские этюды*. Часть третья. Исследования. Москва.
- MINORSKY, V. (1937): *Ḥudūd al-‘Ālam*. ‘The Regions of the World.’ A Persian Geography. 372 A.H.–982 A.D. Oxford, London.
- MINORSKY, V. (1952): Caucasica III. The Alan Capital *Magas and the Mongol Campaigns. *Bulletin of the School of Oriental and African Studies* 14 (2): 221–238.
- MINORSKY, V. ([1958]): *A history of Sharvān and Darband in the 10th–11th centuries*. Cambridge.
- MORAVCSIK, GY. (1914a): A csodaszarvas mondája a bizánczi íróknál. *Egyetemes Philologiai Közlöny* 38 (4): 280–292.
- MORAVCSIK, GY. (1914b): A csodaszarvas mondája a bizánczi íróknál. (Vége.) *Egyetemes Philologiai Közlöny* 38 (5): 333–338.
- MORAVCSIK, GY. (1927): Muagerisz király. *Magyar Nyelv* 23 (1927): 258–271.
- MORAVCSIK, GY. (1938): A honfoglalás előtti magyarság és a kereszténység. Pp. 173–212. In SERÉDI, J. (szerk.): *Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulóján*. Első kötet. Budapest.

- Мовсес Хоренаци в Аревшатын, С. (ред.) (1990): «История Армении». Ереван.
- MÓZES CHORENEI in SZONGOTT, K. (1892): *Nagy-Örményország története*. Szamosújvár.
- NAGY, G. (1890a): A magyar név. *Ethnographia* 1 (3): 150–156.
- NAGY, G. (1890b): A székelyek és a pannóniai magyarok. *Ethnographia* 1 (4): 165–179.
- NAGY, G. (1894a): Honfoglaló őseink. *Ethnographia* 5 (2): 79–95.
- NAGY, G. (1894b): Egy pár szó a szkithákról. (Első közlemény.) *Ethnographia* 5 (4): 223–238.
- NAGY, G. (1894c): Egy pár szó a szkithákról. (Második közlemény.) *Ethnographia* 5 (5): 279–320.
- NAGY, G. (1907a): A honfoglalók. Első közlemény. *Ethnographia* 18 (5): 257–268.
- NAGY, G. (1907b): A honfoglalók. Befejező közlemény. *Ethnographia* 18 (6): 321–339.
- NAGY, G. (1908a): A honfoglalók és a turkok. *Ethnographia* 19 (2): 65–80.
- NAGY, G. (1908b): A honfoglalók és a turkok. Második közlemény. *Ethnographia* 19 (5): 257–271.
- NAGY, G. (1909): A skythák. Székfoglaló értekezés. *Értekezések a Történeti Tudományok köréből* 22 (1908–1911): 1–96.
- NAGY, G. (1911): Még egyszer a baskír–magyar kérdésről. *Ethnographia* 22 (6): 342–352.
- NAGY, K. (2011): Megjegyzések az avarok korai történetének kronológiájához. *Belvedere Meridionale* 23 (4): 5–14.
- NÉMETH, GY. (1930): *A honfoglaló magyarság kialakulása*. Budapest.
- NÉMETH, GY. (szerk.) (1940): *Attila és hunjai*. Budapest.
- NÉMETH, GY. (1990): Húnok, bolgárok, magyarok. Törökök és magyarok 1. Régi törökök. Pp. 27–38. In SCHÜTZ, E. és APOR, É. (szerk.): *Budapest oriental reprints*. Series A 4. Budapest.
- NICHOLS, A. (2008): *The Complete Fragments of Ctesias of Cnidus: Translation and Commentary with an Introduction*. A dissertation presented to the graduate school of the University of Florida in partial fulfillment of the requirements for the degree of doctor of philosophy. University of Florida. [Gainesville.]
- NICKEL, H. (1989): Of Dragons, Basilisks, and the Arms of the Seven Kings of Rome. *Metropolitan Museum Journal* 24: 25–34.

- OBERLING, P. (2010): Kalaj. I. Tribe. *Encyclopaedia Iranica* 15 (4): 363–364.
- OLAJOS, T. (2001a): Az avar továbbélés kérdéséről. A 9. századi avar történelem görög és latin nyelvű forrásai. *Tiszatáj* 55 (11) (2001. november): 50–56.
- OLAJOS, T. (2001b): A IX. századi avar történelem görög nyelvű forrásai. In KRISTÓ, GY. (szerk.): *Szegedi Középkortörténeti Könyvtár*. 16. Szeged.
- OLAJOS, T. (2013): A Kárpát-medencei onogurok történetéhez. Pp. 521–532. In BALOGH, E. és HOMOKI-NAGY, M. (szerk.): *Ünnepi kötet Dr. Blazovich László egyetemi tanár 70. születésnapjára*. (Acta Universitatis Szegediensis. Acta Juridica et Politica. Tomus LXXV.) Szeged.
- OTROKOSI FORIS, F. (1693): *Originum Hangaricarum*. Pars secunda. In qua, Variorum nominum, originibus hungaricis exornandis inservientium, expositio philologica, continuator. Quorum in numero sunt: Pannonia, Dacia, Erdély, Athila, Deucalion, Prometheus, Orion, Tyndareus, Helena, Hercules, Argos, Ister, Maeotis, Tanais, Parthus, Caucasus, Ararat, Araxes, cum multis aliis, quae claudit celebre illud Amazon. Franequerae.
- PÁLÓCZI HORVÁTH, A. (1988): Besenyők, úzok, kunok. Pp. 106–163. In SZOMBATHY, V. és LÁSZLÓ, GY. (szerk.): *Magyarrá lett keleti népek*. Budapest.
- PÁLÓCZI HORVÁTH, A. (1989): *Besenyők, kunok, jászok*. Budapest.
- PÁRDUCZ, M. (1950): A szarmatakor emlékei Magyarországon III. *Archaeologia Hungarica* 30. Budapest.
- PÂRVAN, V. (1926): Getica. O incercare de protoistorie a Daciei in mileniul 1 a. Chr. Săpăturile din Câmpia Munteană și geții din Masivul Carpatic. *Academia Română, Memoriile secțiunii istorice*. Seria III, tomul III, mem. 2. București.
- PAULER, GY. és SZILÁGYI, S. (szerk.) (1900): *A magyar honfoglalás kútfeői*. A honfoglalás ezredéves emlékére. Budapest.
- PAULUS diaconus in GOMBOS, F. A. (1901): A longobardok története (Historia langobardorum). In GOMBOS, F. A. (szerk.): *Középkori krónikások*. 1. Paulus diaconus. Barassó.
- PAUSANIAS in SCHUBART, J. H. CH. (1862): *Pausaniae descriptio Graeciae*. Volumen primum. Lipsiae.
- PHAUSTOS BYZANTIOS in BEDROSIAN, R. (transl.) (1985): *P'awstos Buzand's History of the Armenians*. New York.
- PHILLIPS, E. D. (1955): The Legend of Aristeas: Fact and Fancy in Early Greek Notions of East Russia, Siberia, and Inner Asia. *Artibus Asiae* 18 (2): 161–177.

- PHILLIPS, E. D. (1968): Saneunos the Scythian. *Greek, Roman, and Byzantine Studies* 9 (4): 385–388.
- PINTÉR-NAGY, K. (2014): *A hunok és az avarok fegyverzete, harcmódora az írott források alapján (doktori értekezés)*. Szeged.
- PLINIUS, C. in MAYHOFF, K. F. TH. (1906): *C. Plini Secundi Naturalis Historiae libri xxxvii*. Vol. I. Libri I–VI. Lipsiae.
- POHL, W. (1988): *Die Awaren. Ein Steppenvolk in Mitteleuropa 567–822 n. Chr.* München.
- POKORNY, J. (1959): *Indogermanisches etymologisches Wörterbuch*. II. Band. Bern.
- POLGÁR, SZ. (2005): Alánia és a nemzetközi kereskedelem a korai középkorban (8–10. század). *Acta Universitatis Szegediensis, acta historica* 121: 23–30.
- POLYAINOS in WOELFFLIN, E. et MELBER, I. (1887): *Polyaeni Strategematon libri octo*. Lipsiae.
- PRESTON, W. (transl.) (1822): The Argonautics of Apollonius Rhodius. Vol. II. In *The British Poets*. Including Translations. In One Hundred Volumes. xci. Apollonius Rhodius, Vol. II. Chiswick.
- PRIESER-KAPPELLER, J. (2018): The Climate of the Khagan. Observations on palaeo-environmental Factors of the History of the Avars (6th–9th century AD). Pp. 311–324. In DRAUSCHKE, J., KISLINGER, E., KÜHTREIBER, K., KÜHLTREIBER, TH., SCHARRER-LIŠKA, G. and VIDA, T. (eds): *Lebenswelten zwischen Archäologie und Geschichte Festschrift für Falko Daim zu seinem 65. Geburtstag*. *Monographien des RGZM*, Band 150. Mainz.
- PRISKOS in SZILÁGYI, S. és PATAY-HORVÁTH, A. (2014): *Priskos rhétor töredékei*. Követségben Attila a hunok nagykirálya udvarában. Máriabesnyő.
- PRITSAK, O. (1982): The Hunnic Language of the Attila Clan. *Harvard Ukrainian Studies* 6 (4): 428–476.
- PROKOPIOS in HAURY, J. (1862): *Procopii Caesariensis opera omnia*. Vol. I. De bellis libri I–IV. Lipsiae.
- PSEUDO-ARISTOTELES in FORSTER, E. S. (1927): *Problemata*. In ROSS, W. D. (ed.): *The Works of Aristotle*. Translated into English under the Editorship. Volume VII. Oxford.
- PSEUDO-SEXTUS AURELIUS VICTOR in PICHLMAYR, F. (1961): *Sexti Aurelii Victoris Liber de caesaribus*. Praecedunt origo gentis Romanae et Liber de viris illustribus urbis Romae subsequitur Epitome de caesaribus. Lipsiae.
- PTOLEMAIOS, K. in NOBBE, C. F. A. (1843): *Claudii Ptolemaei Geographia*. Tom. I. Lipsiae.

- PULLEYBLANK, E. G. (1990): The "High Carts". A Turkish-Speaking People Before the Türks. *Asia Major* 3 (1): 21–26.
- PULLEYBLANK, E. G. (2002): *Central Asia and Non-Chinese Peoples of Ancient China*. Aldershot and Burlington.
- PÜSPÖKI NAGY, P. (1978): Nagymorávia fekvéséről. *Valóság* 21 (11): 60–82.
- PÜSPÖKI NAGY, P. (1982a): *On the Location of Great Moravia*. A Reassessment. Duquesne University, Department of History. Pittsburgh, PA.
- PÜSPÖKI NAGY, P. (1982b): *Nagymorávia fekvéséről*. New York.
- PÜSPÖKI NAGY, P. (1985): *A tények erejével*. Válasz Dr. Peter Ratkoš. DrSc vitairatára a germánok, szlávok, avarok és nagymorvák Csehszlovákia területét érintő több fontos kérdése ügyében. New York.
- QUINTUS CURTIUS RUFUS in KÁRPÁTY, Cs. (1967): *A makedón Nagy Sándor története*. Budapest.
- RADNER, K. (2011): Chapter 33. Assyrians and Urartians. Pp. 734–751. In STEADMAN, SH. R. and MCMAHON, G. (eds): *The Oxford Handbook of Ancient Anatolia*. 10,000–323. B. C. E. Oxford.
- RAPIN, C. (2007): Nomads and the Shaping of Central Asia: from the Early Iron Age to the Kushan Period. *Proceedings of the British Academy* 133: 29–72.
- RAPOPORT, YU. A. (1991): Chorasmia I. Archeology and pre-Islamic history. *Encyclopaedia Iranica* 5 (5): 511–516.
- RATCLIFFE, J. (2014): Arimaspians and Cyclopes: The Mythos of the One-Eyed Man in Greek and Inner Asian Thought. *Sino-Platonic Papers* 249: 1–71.
- RENFREW, C. (2001): Origini indoeuropee: verso una sintesi. Pp. 116–137. In MONDADORI, B. (ed.): *Le radici prime dell'Europa*. Gli intrecci genetici, linguistici, storici. Milano.
- RICE, T. T. (1957): The Scythians. In DANIEL, G. (ed.): *Ancient Peoples and Places*. Volume Two. Second Edition. New York.
- RICHMOND, I. A. (1945): The Sarmatae, Bremetennacvm Veteranorvm and the Regio Bremetennacensis. *The Journal of Roman Studies* 35 (1–2): 15–29.
- RICZ, P. (1975): A népvándorlásokor problematikája Bácskában. *Létünk* 5 (2): 81–123.
- РЯБЧИКОВ С. В. (2000): *Тмутараканские граффити*. Краснодар.
- RUDEKNO, S. I. (1970): *Frozen Tombs of Siberia*. The Pazyryk Burials of Iron-Age Horsemen. Berkeley and Los Angeles.
- RUNCIMAN, S. (1930): *A history of the First Bulgarian Empire*. London.
- ŠAFÁRIK, P. J. (1837): *Slowanské starožitnosti*. Praha.

- SANDIN, P. (2014): Famous Hyperboreans. *Nordlit* 33: 205–221.
- SÁNDOR, K. (1998): A magyar–török kétnyelvűség és ami körülötte van. Pp. 7–23. In *Nyelvi érintkezések a Kárpát-medencében különös tekintettel a magyar–párú kétnyelvűségre*. Pozsony.
- SAUTER, H. (2000): Studien zum Kimmerierproblem. *Saarbrücker Beiträge zur Altertumskunde* 72: 1–307., tt. 1–9.
- SCHEJBAL, B. (2004): Municipium Iasorum (Aquae Balissae). *Situla* 2 (42): 99–129.
- SCHMITT, R. (1986): Apasiacae, name of a nomadic tribe belonging to the Scythian Massagetae, not attested in Iranian sources. *Encyclopedia Iranica* 7 (2): 151–152.
- SCHMITT, R. (2003a): Haumavargā, a term distinguishing one of the three groups of Sakā tribes, Sakā haumavargā, in some of the lists of the peoples in the Achaemenid royal inscriptions. *Encyclopedia Iranica* 12 (1): 63–64.
- SCHMITT, R. (2003b): Hesychius (Gk. Hēsýchios), Greek lexicographer from Alexandria, whose lexicon records a number of Iranian words (6th or possibly 5th century CE). *Encyclopaedia Iranica* 12 (3): 306–308.
- SCHMITT, R. (2009): *Die altpersischen Inschriften der Achaimeniden*. Wiesbaden.
- SCHÜTTE, G. (1917): *Ptolemy's maps of Northern Europe*. A reconstruction of the prototypes. Kjøbenhavn.
- SCHWANDTNER, I. G. (1748): *Scriptores rerum Hvngaricarum, Dalmaticarum, Croaticarum, et Sclavonicarum veteres ac genvini, partim primvm, partim antehac qvidem editi, nvnc vero*. Ex rarissimis et optimis editionibvs aliorvmqve avtorvm commentariis ab innvmeris mendis vindicati, ac passim necessariis observationibvs illvstrati, praeterea advratissimis mappis geographicis exornati, et cvm amplissima praefatione Matthiae Belii, nec non istrvctissimo rerum verborvmqve indice, in nitidissimam hanc formam redacti. Tomus tertivs. Vindobona.
- SEBESTYÉN, GY. (1899): Az avar-székely kapcsolat emlékei. *Ethnographia* 10: 1–24.
- SEBESTYÉN, GY. (1904): *A magyar honfoglalás mondái*. Első kötet. Budapest.
- SEBESTYÉN, GY. (1905): *A magyar honfoglalás mondái*. Második kötet. Budapest.
- SEECK, O. (ed.) (1876): *Notitia dignitatum occedunt notitia urbis Constantinopolitana et laterculi Provinciarum*. Berolini.
- SHAHBASI, A. SH. (1989): Amorges. Greek form of the name of several notable Iranians of the Achaemenid period. *Encyclopaedia Iranica* 1 (9): 986–987.
- SINOR, D. (ed.) (1990): *The Cambridge History of Early Inner Asia*. Cambridge.

- SINOR, D. (2005): Az őstörténet és etnogenezis problémáiról. *Acta Universitatis Szegediensis. Acta Historica* 121: 3–14.
- SKYMNOS in MEINEKE, A. (1846): *Scymni Chii Periegesis et Dionysii Descriptio Graeciae*. Berolini.
- SMIRNOV, K. F. (1980): Sauromates et Sarmates. *Dialogues d'histoire ancienne* 6: 139–154.
- SMITH, W. (ed.) (1854a): *Dictionary of Greek and Roman Geography*. In two volumes. Vol. I. Abacaenum–Hytanis. London.
- SMITH, W. (ed.) (1854b): *Dictionary of Greek and Roman Geography*. In two volumes. Vol. II. Iabidus–Zymethus. London.
- SOLYMOSSY, S. (1942): A magyar csodaszarvas-monda. *Magyarságtudomány* 1 (2): 157–175.
- STEPHANOS BYZANTIOS in MEINEKE, A. (1849): *Stephani Byzantii ethnicorum quae supersunt*. Tomus prior. Berolini.
- STEPHANUS, H. (1828): *Θησαυρος Της Ελληνικης Γλωσσης. Thesaurus Graecae Linguae*. Editio nova auctior et emendatior. Vol. I. Londini.
- STRABON in KRAMER, G. (1847): *Strabonis Geographica*. Volumen II. Berolini.
- SULIMIRSKI, T. (1954): Scythian Antiquities in Western Asia. *Artibus Asiae* 17 (3–4): 282–318.
- SULIMIRSKI, T. (1970): The Sarmatians. In GLYN, D. (ed.): *Ancient Peoples and Places*. Volume seventy-three. New York, Washington.
- SULIMIRSKI, T. (1985): Chapter 4. The Scyths. Pp. 149–199., [1–7.] (Bibliography). In GERSHEVITCH, I. (ed): *The Cambridge History of Iran*. Volume 2. The Median and Achaemenian Periods. Cambridge.
- SULIMIRSKI, T. and TAYLOR, T. (1992): Chapter 33a. The Scythians. Pp. 547–590. In BOARDMAN, J., EDWARDS, I. E. S., SOLLBERGER, E. and HAMMOND, N. G. L. (eds): *The Cambridge Ancient History*. III. Part 2. The Assyrian and Babylonian empires and other states of the Near East, from the eighth to the sixth centuries BC. Second edition. Cambridge.
- SZABADOS, GY. (2011): Körérvelés helyett... A magyarok bejövételének újraértelmezése az írott források alapján. Pp. 193–199. In BÍRÓ, SZ. és TOMKA, P. (szerk.): *Hadak útján. A népvándorlás kor kutatóinak XIX. konferenciája. Tanulmányok* 3. Győr.
- SZABADOS, GY. (2015a): „Termékeny bizonytalanság.” Észrevételek a „kettős honfoglalás” elméletéről. *Acta Universitatis Szegediensis. Acta Historica* 138: 3–15.

- SZABADOS, GY. (2015*b*): Avar–magyar találkozó. Helyszín, időpont? Pp. 121–141. In BALOGH, CS., PETKES, ZS., SUDÁR, B. és ZSIDAI, Zs. (szerk.): ... *in nostra lingua Hringe nominant*. Tanulmányok Szentpéteri József 60. születésnapja tiszteletére. Budapest–Kecskemét.
- SZABADOS, GY. (2016): Avarok eltűnőben, avagy a hasonulás három fokozatáról. Pp. 671–686. In CSÉCS, T., TAKÁCS, M. és MERVÁ, SZ. (szerk.): *Beatus homo qui invenit sapientiam*. Ünnepi kötet Tomka Péter 75. születésnapjára. Győr.
- SZABADOS, GY. (2018): Folytonosság és/vagy találkozás? „Avar” és „magyar” a 9. századi Kárpát-medencében. Pp. 227–253. In HÁGA, T. K. és KOLOZSI, B. (szerk.): *Tempora obscura* 4. Sötét idők túlélői. A kontinuitás fogalma, kutatásának módszerei az 5–11. századi Kárpát-medence régészetében. Debrecen.
- SZABÓ, J. (2016): 'Magrebiták', úzok – 'kunok', berendek és besenyők. Egy XII. századi keleti betelepülés nyomában. *Hadtörténelmi közlemények* 129 (1): 148–159.
- SZÁDECZKY-KARDOSS, S. (1954*a*): The Name of the River Tisza, and Problems Connected with Them. *Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae* 2 (1–2): 77–115.
- SZÁDECZKY-KARDOSS, S. (1954*b*): A Tisza legrégibb elnevezéseire vonatkozó megjegyzések. *Magyar Nyelv* 50: 105–110.
- SZÁDECZKY-KARDOSS, S. (1978): Az avar történelem forrásai. I. Közép-Ázsiától az Al-Dunáig. *Archaeologiai Értesítő* 105 (1): 78–90.
- SZÁDECZKY-KARDOSS, S. (1979*a*): Az avar történelem forrásai. II. Az avar honfoglalás előzményei, lefolyása és feltételezhető elismerése Bizánc részéről. *Archaeologiai Értesítő* 106 (1): 94–111.
- SZÁDECZKY-KARDOSS, S. (1979*b*): Az avar történelem forrásai. III. Az avar bizánci kapcsolatok alakulása a honfoglalás lezáródásától Sirmium elfoglalásáig. *Archaeologiai Értesítő* 106 (1): 231–243.
- SZÁDECZKY-KARDOSS, S. (1993): Még egyszer Regino és a korabeli magyarság. Pp. 227–236. In LŐRINCZY, G. (szerk.): *Az Alföld a 9. században*. (Az 1992. november 30–december 1-én elhangzott előadások írott változata.) Szeged.
- SZÁDECZKY-KARDOSS, S. (1982): Két széljegyzet a Dél-Alföld korai történetéhez. (1. Megjegyzések az agathürszosz nép nyelvének és lakóhelyének kérdéséhez.) *Tanulmányok Csongrád megye történetéből* 6: 5–12.
- SZÁDECZKY-KARDOSS, S. és OLAJOS, T. (1980*a*): Az avar történelem forrásai. IV. A balkáni és alpesi nagy avar–szláv előretörés első évtizede (582–592). 1. rész: Az 582–586/7 évek eseményei. *Archaeologiai Értesítő* 107 (1): 86–97.

- SZÁDECZKY-KARDOSS, S. és OLAJOS, T. (1980b): Az avar történelem forrásai. iv. A balkáni és alpesi nagy avar-szláv előretörés első évtizede (582–592). 2.rész: Az 587/588–592/593 évek eseményei. *Archaeologiai Értesítő* 107 (1): 201–213.
- SZÁSZ, B. (1943): *A hunok története*. Attila nagykirály. Bartha Miklós Társaság magyar történeti szakosztályának kiadványai. v. Budapest.
- SZEGFŰ, L. (1996): Ősi szellemi örökségünk 1. (Gondolatok az ősi magyar hitvilágról.) *Belvedere Meridionale Kiskönyvtár* 10. Szeged.
- SZEKEL', E. (1559): *Chronica ez vilagnac yeles dolgairol*. Cracco.
- SZEMERÉNYI, O. (1980): Four Old Iranian Ethnic Names: Scythian – Skudra – Sogdian – Saka. *Sitzungsberichte der Österreichischen Akademie der Wissenschaften* 371: 5–47.
- SZILÁGYI, S. (szerk.) (1895): *A Magyar nemzet története*. Első kötet. Magyarország a királyság megalapításáig. Budapest.
- SZOMBATHY, I. (1875): *Kutatóredékek a magyarok történelméhez jász korszakához (Kr. e. 112–378. Kr. u.) a metanasta jászok magyar nemzetiségének megállapításával*. Győr.
- SZŐKE, B. M. (1999): A Dunántúl lakossága és a honfoglaló magyarok. Pp. 73–103. In FÜLÖP, É. M. és CSEH, J., KISNÉ (szerk.): *Tudományos füzetek* 11. Magyarok térben és időben. Tata.
- SZŐKE, B. M. (2005): Az avar–frank háborúk kezdete. *Zalai Múzeum* 14: 233–244.
- SZŐKE, B. M. (2014): A Kárpát-medence a Karoling-korban és a magyar honfoglalás. Pp. 31–42. In SUDÁR, B., SZENTPÉTERI, J., PETKES, Zs. és LEZSÁK, G. (szerk.): *MTA BTK MŰT kiadványok* 1. Magyar őstörténet. Tudomány és hagyományörzés. Budapest.
- TACITUS, P. C. in BORZSÁK, I. (1980): *Tacitus összes művei*. Budapest.
- TAILLIEU, D. (2003): Haoma 1. Botany. Haoma is the Avestan name for a plant and its divinity, Mid. Pers. hōm, Sogd. xwm, Pers. and other living Iranian languages hōm, hūm and related forms. *Encyclopedia Iranica* 11 (6): 659–662.
- TÉLFY, J. (1862a): Görög források a scythák történetéhez. *Magyar Tudományos Értekező* 2 (1): 30–49.
- TÉLFY, J. (1862b): Görög források a scythák történetéhez. Folytatás. *Magyar Tudományos Értekező* 2 (2): 137–171.
- TÉLFY, J. (1862c): Görög források a scythák történetéhez. Folytatás. *Magyar Tudományos Értekező* 2 (3): 201–227.

- TÉLFY, J. (1862*d*): Görög források a scythák történetéhez. (Folytatás.) *Magyar Tudományos Értekező* 2 (4): 320–333.
- TÉLFY, J. (1862*e*): Görög források a scythák történetéhez. (Vége.) *Magyar Tudományos Értekező* 2 (5–6): 361–398.
- TEOPHANES in CLASSEN, I. (1839): *Teophanis Chronographia*. Volumen I. Bonnae.
- THEOPHYLAKTOS SIMOKATTES in BEKKER, I. (1834): *Theophylacti Simocattae Historiarum libri octo*. (Corpus scriptorum historiae Byzantinae.) Bonnae.
- THEOPHYLAKTOS SIMOKATTES in OLAJOS, T. (2012): Theophülaktosz Szimokattész Világtörténelem. *Magyar Őstörténeti Könyvtár* 26. Budapest.
- THOMPSON, R. C. (1937): The Rock of Behistun. Pp. 760–767. In HAMMERTON, J. A. (ed.): *Wonders of the Past*. Vol. II. New York.
- THORDARSON, F. (1987): Asii (or Asiani), an ancient nomadic people of Central Asia, who about 130 BC. put an end to Greek rule in Bactria. *Encyclopaedia Iranica* 2 (7): 764–765.
- THÚRY, J. (1886*a*): A magyarok eredete, őshazája és vándorlásai. Első közlemény. *Századok. A Magyar Történelmi Társulat közlönye* 30: 677–692.
- THÚRY, J. (1886*b*): A magyarok eredete, őshazája és vándorlása. Második közlemény. *Századok. A Magyar Történelmi Társulat közlönye* 30: 778–803.
- THÚRY, J. (1886*c*): A magyarok eredete, őshazája és vándorlása. Harmadik és befejező közlemény. *Századok. A Magyar Történelmi Társulat közlönye* 30: 880–917.
- THÚRY, J. (1897*a*): Krónikáink és a nemzeti hagyomány. *Irodalomtörténeti közlemények* 7 (3): 275–296.
- THÚRY, J. (1897*b*): Krónikáink és a nemzeti hagyomány. (Befejező közlemény.) *Irodalomtörténeti közlemények* 7 (4): 398–423.
- THÚRY, J. (1898*a*): A székelyek eredete. *Erdélyi Múzeum* 26 (2): 65–87.
- THÚRY, J. (1898*b*): A székelyek eredete. (II. közlemény.) *Erdélyi Múzeum* 26 (3): 138–163.
- THÚRY, J. (1898*c*): A székelyek eredete. (III. közlemény.) *Erdélyi Múzeum* 26 (4): 195–216.
- THÚRY, J. (1898*d*): A székelyek eredete. (Befejező. közlemény.) *Erdélyi Múzeum* 26 (5): 241–247.
- TOKHTAS'EV, S. R. (1991): Cimmerians, a nomadic people, most likely of Iranian origin, who flourished in the 8th–7th centuries BC. *Encyclopaedia Iranica* 5 (6): 563–567.
- TOLSZTOV, SZ. P. (1986): *Az ősi Chorezm*. Budapest.

- TOMASCHEK, W. (1888): Kritik der ältesten Nachrichten über den skythischen Norden. I. Ueber das Arimasische Gedicht des Aristeas. *Sitzungsberichte der philosophisch-historischen Classe der kaiserlichen Akademie der Wissenschaften* 116: 715–780.
- TOMASCHEK, W. (1889): Kritik der ältesten Nachrichten über den skythischen Norden. II. Die Nachrichten Herodot's über den skythischen Karawanenweg nach Innerasien. *Sitzungsberichte der philosophisch-historischen Classe der kaiserlichen Akademie der Wissenschaften* 117: 1–70.
- TOMASCHEK, W. (1894a): Die alten Thraker. Eine ethnologische Untersuchung. II. Die Sprachreste. 1. Hälfte. Glossen aller Art und Götternamen. *Sitzungsberichte der Philosophisch-Historischen Classe der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften* 130 (2): 1–70.
- TOMASCHEK, W. (1894b): Die alten Thraker. Eine ethnologische Untersuchung. II. Die Sprachreste. 2. Hälfte. Personen und Ortsnamen. *Sitzungsberichte der Philosophisch-Historischen Classe der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften* 131 (1): 1–103.
- TOMASCHEK, W. (1894c): Aparnoi. Col. 2669. In WISSOWA, G. (Hrsg.): *Paulys Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft*. Neue Bearbeitung. Erster Band. Aal–Apollokrates. Zweiter Halbband. Alexandros–Apollokrates. Stuttgart.
- TOMASCHEK, W. (1894d): Apasiakai. Col. 2670. In WISSOWA, G. (Hrsg.): *Paulys Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft*. Neue Bearbeitung. Erster Band. Aal–Apollokrates. Zweiter Halbband. Alexandros–Apollokrates. Stuttgart.
- TÓTH, J. és TÓTH, M. (1988): A jászok őstörténete. Pp. 164–175. In SZOMBATHY, V. és LÁSZLÓ, GY. (szerk.): *Magyarrá lett keleti népek*. Budapest.
- TÓTH, S. L. (2015): *A magyar törzsszövetség politikai életrajza*. (A magyarság a 9–10. században.) Szeged.
- TÓTH, S. L. (2016): The Qavars (Qabars) and their Role in the Hungarian Tribal Federation. *Chronica* 12: 3–22.
- TOUMANOFF, C. (2010): Kamsarakan. *Encyclopedia Iranica* 15 (5): 453–455.
- TUPIKOVA, I., SCHEMMEL, M. and GEUS, K. (2014): Travelling along the Silk Road: A new interpretation of Ptolemy's coordinates. *Max-Planck-Institut für Wissenschaftsgeschichte*. Preprint 465. Berlin.

- TUPLIN, CH. (2010): Revisiting Dareios' Scythian Expedition. Pp. 281–312. In NIELING, J. and REHM, E. (eds): Achaemenid Impact in the Black Sea Communication of Powers. *Black Sea Studies* 11. Aarhus.
- TZETZES, I. in KIESSLING, TH. (1826): *Ιωαννου του Τζετζου Βιβλιον ιστορικης της δια στιξηων πολιτικων, Αλφα δε καλουμενης*. Ioannis Tzetzae historiarum variarum Chiliades. Lipsiae.
- UNGVÁRY, J. (2012): *Magyar őstörténet, magyar középkor*. Tanulmányok. Pákozd.
- VAISSIÈRE, É. DE LA (2003): Is There a “Nationality of the Hephtalites”? *Bulletin of the Asia Institute New Series* 17: 119–132.
- VAISSIÈRE, É. DE LA (2005a): Huns et Xiongnu. *Central Asiatic Journal* 49 (1): 3–26.
- VAISSIÈRE, É. DE LA (2005b): Sogdian Traders. A History. In SINOR, D. and DI COSMO, N. (eds): *Handbook of Oriental Studies*. Section Eight. Central Asia. Volume Ten. Leiden. Boston.
- VAISSIÈRE, É. DE LA (2006): Xiongnu (Hsiung-nu), the great nomadic empire to the north of China in the 2nd and 1st centuries BCE, which extended to Iranian-speaking Central Asia and perhaps gave rise to the Huns of the Central Asian Iranian sources. *Encyclopaedia Iranica*. Online edition.
- VÁMBÉRY, Á. (1881): A hunnok és avarok nemzetisége. *Értekezések a nyelv- és széptudományok köréből* 9 (4): 3–33.
- VÁMBÉRY, Á. (1882): *A magyarok eredete*. Ethnologiai tanulmány. Budapest.
- VÁSÁRY, I. (2003): A régi Belső-Ázsia története. Második kiadás. In BENDE, I. (szerk.): *Magyar Őstörténeti Könyvtár* 19. Budapest.
- VASMER, M. (1923): *Untersuchungen über die ältesten Wohnsitze der Slaven*. 1. Die Iranier in Südrußland. Leipzig.
- VELENCZEI, K. (1978): *Alánok a Római Birodalom utolsó évszázadában (375–476)*. Kommentárral ellátott bilingvis forrásgyűjtemény. Doktori disszertáció. Szeged.
- VILLANI, F. P. (2003): Scythae: un problema linguistico, etnografico e culturale dell'età moderna. *Studi Linguistici e Filologici Online*: 443–491.
- VINOGRADOV, JU. A. (2003): Two Waves of Sarmatian Migrations in the Black Sea Steppes during the Pre-Roman Period. Pp. 217–226. In BILDE, P. G., HØJTE, J. M. and STOLBA, V. F. (eds): The Cauldron of Ariantas, Studies Presented to A. N. Sceglov on the Occasion of His 70th Birthday. *Black Sea Studies* 1. Aarhus.

- WEISKOPF, M. (1989): Bessos, satrap of Bactria and last Achaemenid king (ca. 336–329 BC). From his capital at Bactra (Zariaspa), in the area of modern Balk, Bessos exercised control over Bactria, Sogdia to the north, and border regions of India. *Encyclopedia Iranica* 4 (2): 174–175.
- WERNICKE, K. (1895a): Arimaspi. Col. 826. In WISSOWA, G. (Hrsg.): *Paulys Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft*. Neue Bearbeitung. Zweiter Band. Apollon–Barbaroi. Erster Halbband. Apollon–Artemis. Stuttgart.
- WERNICKE, K. (1895b): Arimaspi. Col. 827. In WISSOWA, G. (Hrsg.): *Paulys Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft*. Neue Bearbeitung. Zweiter Band. Apollon–Barbaroi. Erster Halbband. Apollon–Artemis. Stuttgart.
- XIANG, W. (2012): A Study on the Kidarites. Reexamination of Documentary Sources. *Archivum Eurasiae Medii Aevi* 19: 243–301.
- YATSENKO, S. A. (1992): Clothing VII. Of the Iranian Tribes on the Pontic Steppes and in the Caucasus. *Encyclopaedia Iranica* 5 (7): 758–760.
- YU, T. (1986): *Jeta si Jencsiu*. [A heftaliták története.] Csinan.
- YU, T. (1998): A Study of Saka History. *Sino-Platonic Papers* 80. Philadelphia, PA.
- YU, T. (2004): A History of the Relationship Between the Western & Eastern Han, Wei, Jin, Northern & Southern Dynasties and the Western Regions. *Sino-Platonic Papers* 131. Philadelphia, PA.
- YULE, H. (transl. and ed.) and CORDIER, H. (1914): *Cathay and the way thither*. Being a collection of medieval notices of China. With a preliminary essay on the intercourse between China and the western nations previous to the discovery of the cape route. New edition, revised throughout in the light of recent discoveries. Vol. III. Missionary Friars–Rashíduddín–Pegolotti–Marignolli. London.
- ZADNEPROVSKIY, Y. A. (1994): The Nomads of Northern Central Asia After The Invasion of Alexander. Pp. 448–463. In HARMATTA, J., PURI, B. N. and ETEMADI, G. F. (eds): *History of Civilizations of Central Asia*. The Development of Sedentary and Nomadic Civilizations, 700 B. C. to A. D. 250. Paris.
- ZIMONYI, I. (2012): *A magyarság korai történetének sarokpontjai*. Elméletek az újabb irodalom tükrében. Szeged.